

28 949.

Л. Кнезевић

ИСТОРИЈА

СРПСКОГА НАРОДА

НАПИСАО

А. МАЈКОВ

С РУСКОГА ПРЕВЕО

Ђ. Даничић

ДРУГО ИЗДАЊЕ

У БИОГРАДУ

ИЗДАЊЕ И ШТАНДА ДУЖАННЕ ШТАМПАРИЈЕ

1876

БИБЛИОТЕКА

штадијана

15.670

У другој четврти седмога вијека (636—638) дођоше за Хрватима на тракијско полуострво Срби и насељише се по-крај Хрвата. За насеље њихово први нам каза Константин Порфирогенит; а Шафарик га у својим „Старожитностима“ и на карти својој показа по најновијем напретку у науци. Видимо Србе тје да ће земљу између воде Мораве, Дунава, Саве, Брбаса и Цетине, Адријатског мора, Скадарског језера и воде Дринца, Ибра и Српске Мораве. Главне планине дијелише сзу Србију на двају половине: у западној бијају области Неретва, Хум, Травунија и Зета; а у источној Босна и права Србија.

Овдје долази питање: како су те земље стајале међу собом до Стефана Немање? На то питање нема потпуна одговора у оскудним и кратким љетописима, које Шафарик онако вјешто сабра, пречисти и свеза; него мислим да су те земље биле свака за себе прије Немање, за којега синови и познији љетописци не говоре узалуд да је „сабрао српску земљу.“ Што велики жупани праве Србије пајарије из Десинце, по том из Дукље и па пошљетку из Рase често доказиваху своја права на сву српску земљу и себе називаху краљевима (гех) свему српскоме народу (Михаило 1050 — 1080, Вukan 1089 — 1105), и што их љетописци особито спомињу, за то опет немамо узрока мислити да су се све српске земље вольно покоравале власти њиховој. Но која ријеч византијских и западнијих љетописаца просвјетљује гдјегдје ове земље слабо познате. Неретљани, који су од других одликоваху особито љубављу к самосталности и пустом животу по мору, једнако бијају са свијем слободни у својој управи, у трговини и у вјени. За мало само видимо их у власти великога жупана Петра из Десинце, па послије наставиште опет слободнији живот гусарећи по мору и бранећи се од Млечића. У Травунији жупан или кнез Крајина оженивши се кћерју Властимира, великога

жупана (836 — 843), задоби самосталност, коју и синови му одржаше.¹ У Захумљу бијају самостални кнезови, између којих је најзначајнији Михаило Вишевић. Род му по свједочанству Порфијогенитову од старине владаше у Хуму и почињаше се још од незиабожаца Срба.² Српски љетописи казују по старој причи како је дед Немањин, Бијела Урош бежао у Захумље, које по том није било у области праве Србије.³ Константин Бодин (у другој половини XI вијека) ратоваше са босанским и рашким жупанима и надбискупима.⁴ У Зети за Немање бијају самостални кнезови, два брата, Радослав и Иван, који најпослје побјегоше од Немање у Дубровник.⁵ Владимира, трећи брат њихов, владаше Расом; али и њега отјеран је у Дубровник.⁶ Премда се у историји појављују такови кнезови само по каткад и по гдјегде, опет није прилика да су драге воље дијелили власт своју са српским величим жупанима, него су је јамачно цијелу остављали пашњедничини, само ако их ко није силом покорио.⁷ Кад још додамо к њима жупане десничке, дукљанске и рашке, онда видимо да је свака област српскога народа имала своје кнезове мане више самосталне.

¹ Ποιός αὐτὸν αὐτεξέσθιον. Const. Porphyrog. de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz., v. III, c. 34, p. 161. — Stritter, II, 408. А Порфијогенит на истом јесту свједочи да је Травунија и покорна била једнако српском кнезу.

² Порфијогенит га назива проконсулом и патрицијем, а државу му ἡ προσωρική. Захумци, по његовијем ријечима, заједно с другим Словенима, кад римска власт надаше, γεγραπτού ιδιότητοι γαλ απόγεγαλι, τινι μη ἀποστέμενοι. Ib. c. 29, 128; c. 83 p. 160. — Stritter, II, 406, 414.

³ В. Јетописе у Шафарика Рамат, стр. 57 и 68.

⁴ Шафар. Slov. Statož., II, IV, § 31, 2, 3, 4.

⁵ Luccari, Annali di Ragusa, стр. 21, 25. — Орбани, стр. 219, 220. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon.; gl. III, § XI.VIII. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn. стр. 201, 202.

⁶ Орбани, стр. 220. Изворе в. у Дифренса Famil. Dalm. et Slavon. гл. III, § XLVIII.

⁷ Испореди Шафар. Slov. Statož., II, IV, § 31, 2, 3, 4.

Око године 1120 велики жупан поста рашки жупан Бијела Урош, за којега домаћи љетописци пишу да се од њега народило племе Немањино и да је он дјед Немањин. До њега једва се докучује шта говоре српски и страни љетописци, догађаји су испрекидани, нема јасне пародне мисли, власт често прелази с једнога племена на друго. Из те забуне мило је историјку кад присипије где већ свијетли без прекида свјетlost историјска и догађаји бивају све јаснији, живот се пародији све већма развија, и мисао се све боље види, коју изради парод и власници му. Од Бијеле Уроша видимо власт у једнога племена где иде по старјештву, које је закон у свију Словена. За њим влада најприје старији му син Чедомил, потом млађи Тјехомил, који брзо спрје с пријестола два незаконита отинача, зета својега Еједуша и брата му Прибислава, који шању бити нашљедници Чедомилу. Прикупљати области поче Бијела Урош, који управи Босном већ као својом лавини је у мираз уз кћер угарском краљевићу. Хум бјеше самосталан за његова времена, јер сам побјеже у њу од неке буне. Како се власт још не бјеше утврдила и с тога парод још бјеше слаб. Манујило Комин употреби то па своју корист показавши — али за Грчку већ пошљедњи пут — да у ломајним пословима српским може више од сваке друге власти. Пошљедње што учини византијска власт у Србији, бијаше што па пријесто великога жупанства сједе млађи син Тјехомила Немања. Од то се доба историју пажња једнако прибира око владајачког рода Немањина, и друге области српске уступају државној мисли, коју даде док Немањин. Византијски љетописци кажу да је Манујило Комин смртнуо Тјехомила и на мјесто његово поставио Немању. Он је дакле по праву, које има јачи, поредно обични ред у породици, покоме у Срба као и у осталој Словенији старијем брату остајаше од оца власт и немањију. Али сили духом Немања, употребивши помоћ грчкога паре, одржа се на пријестолу и тим зададе први ударац старим породичним рачунима. Али не припада њему похвала, да је са свијетом укинуо те рачуне, него једном од његовијех нашљедника, као што ћемо видјети послије. А он се управо поносити може тијем што је врховну власт саставио у својој породици (тако да су послије и незаконити синови ступали на пријесто

који онда владаше *својим земљом српском*. Јаснијих свједочанства нема да се држава дијелила међу браћом. Али како баш Немањи допаде Раса, која бијаше главни град ако нецијеле праве Србије а оно барем онога краја који бијаше много пре тежији од осталих и код кога се сучељаваху земље сва четири брата? На то се не може управо одговорити, јер нема јасних свједочанства; него се може изграђати да је у то помијешана Византија. Српски љетописци не говоре ништа о овој ствари, јер у њиховом очима бијаху унутрашње расправе јаче од спољашњих узрока. Али треба признати да није Немања сам него с туђом помоћу пореметно породици права, и зато та новина дошави не од унутрашње потребе самога народног живота и по томе прије времена, немаше потребне потпоре па се породични разлуци још дugo јављаше у роду Немањину. Око њих се забављао најближи томе времену љетописац: мало гледајући како радњи Немањиној помагаше грчки цар, особито се бави око послова између браће. Из његовијех ријечи видимо где се старија браћа, од којих ниједноме не допадне велико жупанијство, сложно опиреју своме брату најмлађему. Али први пут сачувана Немања од браће обрана Манујида Коминиза, који му даде Дубочицу. Други пут, кад Немања поче зидати цркву св. Николе, близу пркеље свете Богородице на ушћу ријеке Балске, старија браћа „*всеструју злу и гложомъ ироиъ одржалии*“ приступише к њему говорећи: *но уто гворили сиковли не скривъ съ сми съзми, иже ти ис подобицъ таоритъ?* Те су ријечи укор млађему брату што није слушао старије него радио без њихова договора, који је од потребе по породичном праву. По том браћа, *сасржаше съ състѣнниъ отъ братисъ ѹго, влѧнуственѹю тогдъ съво землию српскую*, ухватиши га и затвориши у пећину, из које се чудом избави.¹ Као што се види, браћа се држаху породичног обичаја, и не почеше ради ти докле се не договорише са старијим братом. Што Стефан вели да је тада *овом земљом српском* владао старији брат, и да су сва три старија брата заједнички радила, тим се може за мало поколебати оно што рекох о дијелови: велим, за мало, јер нема сумње да су синови добијали дијелове од државе о-

доказујући да су од Немањина рода), што је скунно колико се могло српске области, и што је у спољашњи живот српски унио државију мисао. То је његова велика заслуга.

Син је Немањин Стефан Првојевчани написао живот, она својега. Он спомиње велику буну, која је била у Србији, Дукљи, Далмацији и Травунији, и у којој оца Немањина изгнаше браћа, те оде на своју постојбину Дукљу, гдје му се и син Немања роди. Други син Немањин син Сава, који је такође написао живот оца својега, више каже за јесто гдје мусе стац родио, говорећи да се родио у Зети на Рибници. А приписац приповиједа како се синови Евјеле Уроша по смрти оца својега завладише, те млађи брат Тјехомил побјеже у Дукљу. Ако је истина да је године 1151 Чедомил још био жив и сједио на пријестолу имајући неприлика с Манујлом Комином, иако је истина што каже други син Немањин, син Сава, да се Немања родио године 1114, онда је Тјехомил бежао и млађи му се син родио још за Чедомилове владе. Међу земљама Стефана не помиње Неретве, Захумља и Босне, и то је добро, јер прве дније у оно вријеме бијаху самосталне, а трећа припадаше Угарској. Осталојем земљама неколико времена послије својега бјежања завлада Тјехомил, вративши се у столицу, као што пише Стефан. По смрти његовој синови му раздијелише међу собом српску земљу: то мисли Стефан спомињући дио Немање млађега брата: „*иъ хрѣстъю же икою до отротыимъ и примилиоу честь отъ станицы сконего рескомою Топлицою, Иеръ юс и Расиоу и глагомиимъ Рекы.*“ Немањи дакле допаде југозападни угао праве Србије, тј. дјелијаше Ибар и гдје дежахумјеста: Топлица близу ушћа воде Косанице, Ибар на води Студеници и Раса на води Рашки или Расини. Што познији љетописци спомињу за јесто гдје су старија браћа градила цркве, одатле видимо да је Завад живио на води Лиму,¹ Сратимир на Морави, Првославу Будимљу. Дакле дијеловима старије браће бијаше обкњажен дло млађега. Да су браћа имала своје дијелове, то доказују још ријечи, којима Стефан Првојевчани говорећи кажа: Немања зидао цркву св. Николе близу цркве Богородичине на ушћу ријеке Балске, помиње договор Немањине браће са старијим братом,

¹ Јетописац се вара што овде додаје на Босни; у другога љетописца нема тога додатка.

¹ Види Гласник V, стр. 26.

чине за Немање и послије њега, премда у мањем смислу. Сам је Немања по смрти своје браће дао синовима њиховим Захумље, као што свједочи један српски љетописац.¹ И познији Немањићи Вукан, Драгутин и други томе су свједочи. Пајириличније је мислити да су браћа сваки на своме дијелу а под старијим братом држали Србију за заједничку државу свога племена, чега ради признавању над собом власт старијега брата и договораху се међу собом. Ријечи „*одом земљом српском*“ може бити да нијесу узете за један дио српске земље него за сву њу. У таквоме смислу имамо исте речи у хрисовуљи Немањићу (А. № 1): „*адбоиц наиниц вадедони и наиниц дедони веладати синокъ ѣсмокоъ срѣбъскока.*“ Ако је тако, онда је још тврђе оно што рекосмо да су три брата заједнички владада. А може се још мислити да „*сю*“ стоји мјесто „*сисю*“ или „*хисю*“. Ту је Немања радио као државни човјек; заједницу цијеле породице у влади раскиде и узе себи дио своје очевине на супрот старијој браћи, која бранише права породична; али се показа и самовластни, сазидавши пркву на земљи старијега брата, који мишљаше да је глава српској земљи. Није чудо што браћа не подносећи толике промјене у породичном реду покрзише и на онога који је учини. Трећи пут усташе на млађега брата удруживши се с грчким најамницима, Фрузима, Турцима и другим народима. Овдје их Стефан назива просто непријатељима, које Немања растјера по другим земљама; али је јасно да разумије унутрашње непријатеље, а даље што вели, показује управо браћу. Близу Звечана побише се, и Немања разби непријатеље и расу их; тада се један брат утоне у води. Послије тога браћа се умирише и унутрашње снађе прекидоше. Није Немању само сила грчкога цара држала; него је и у њему самоме било доста јунаштва и постојањог духа да држи своју власт. Још за живота Манујлова слушаше Грци за Немању, да је човјек неизврна и несита духа, да се посилно, те са свијех страха удара на земље њихове, и заборавивши шта је присваја себи Хрватску и Котор.*² Али при свему томе он још признаваше

¹ Гласник V. стр. 30.

² Corp. Script. Hist. Byz. Nicetas Choniata, de Man. Comp. I. V. p. 206. — Stritter, II, 190.

над собом грчку власт. А кад умре Манујло, онда не оста ни трага тој власти и Немања се начини самосталним господаром српској земљи. Тада му се показа згода да рашири границе својој држави. Удруживши се с угарским краљем расу Грицима Средац (Софију); по том сам узе градове: Перник, Стоб, Земун, Велбужд, Житомитски, Скопље, Ђешки, Градац Призрен, Ниш, Сврљиг, Равни и Козал. Истини Стефан каже да је све те градове развалио до тјемела, „*ис ѡеста во кинчи из кинии, иже не съроумиши се, иже и не въздвигиши се и до скго дънс*“, али онет знамо да није све градове снапша та перећа, јер се у многима од њих на скоро збивају догађаји. Тај рат састави, са Србијом област Нишавску и Призренску. Сврх тога још се састави: Липљан, Морава, Вранци и оба Нилота. У Скопљу и у Нишу сазидаше се цркве. Најистакнујији Дујљу и Далматију *јутуљство и ћојденик* сконје истокочије дјелиног сконја у Грка који се онамо доселише и поградише градове, удари оружјем на њу, разагна Грке и раскона градове, које бијаху поградили и којима су имена: Дан, Сардоникија, Дривост, Госаф или Скадар, Свач, Оцип и Бар. Овдје се вара отет Стефан: нијесу све ове градове у то вријеме Грци поградили шити их је све Немања разорио. У Бару сазида Немања цркву св. Николи. У Котору, који такође узе, начини себи двор. Кад је то било, Срби су у Зети остали на миру. Познији љетописац казијући које је градове Немања освојио, спомиње исте, само не све: али брат Стефанов, ск. Сава, у животу Немањину мало друкчије казује шта му је отац освојио. По његовијем ријечима Немања узе од приморја Зету, од Рабна (Арбалије, Албаније) оба Нилота, од Грчке земље Натково (које прије бијаше у Бугара), Хвостин, Подримље (око Призрена), Кострац, Дриковину, Ситиницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Ријеку, Ушку, Поморавље (на источној страни Мораве), Загрлату, Лијевче и Бјелицу. Али кад помислимо гдје су били градови за које знамо, онда видимо да су земље, које је Немања освојио, биле исте о којима говори и Стефан. Оне су биле Србији с југозапада, југа и југоистока. И сам Немања у хрисовуљи (А. № 1), по којој је свети Сава писао почетак животу свога оца, ако се и слаже са св. Савом, тје говори шта је освојио, онет у њега нема неких градова, које са, Сава спомиње, а има један Лепеница, којега

у св. Саве нема. На тај начин држава се Немањина простираше па запад до мора обузимајући сву Зету иза Скадра и Бара до Подриња и до оба Пилота у Аријантској, па југ до Призрина Скопља, Јране и Бугарске Мораве, па југоисток иза Ђесковца и Ниша.¹ Најлојдије кад учини мир с Исааком Ангелом год. 1192, кћи цара грчког Алексеја Комнина, Евдокија, пође за сина му Стефана. Пријатељство с царем Фридрихом I, који године 1188 прође преко српских земаља идући у Палестину, показује да је Немања рад био заклонити своју државу и са запада, може бити на супрот Угарској. Немања је био Србији први државни човјек. Дјелима својим споља и изнутра стајаше високо сврх свију, који прије њега владаше. Срећно се опростишиши буна, назијаше држати у покорности своју родбину и положи темељ самодржавној власти у Србији, први сабравши земљу српску. За његове владе почеше области друкчије стајати према привестолу великога жупана. Он раздаде области које родбина своја је слугама. Зета, Хум и Травунија покораваше му се. Доња Зета чини се да изгуби пошљедње самосталне владаоце у браћи Радivoју и Ивану. Горња Зета као и Травунија и Хум, држаше се Немањина племена, а на то се, ако се не варамо, браће његове, којој припадаше и доња Зета, као што се може мислiti по старој причи у странијех историка, која казује како су Немањи браћа помагала покорити самосталне кнезове њезине. У Босни, коју године 1169 освоји²

¹ По свој прилици од овога, што је Немања освојио, много је краћено Грибој (може бити кад се желио Стефан Евдокијом), јер се у позији хришћанули Немањиној наговјешћује да је Принц на ново припадао грчком дару, „Испросиха плакис“ (приходе, привена добра) оу цара оу Принца — иште Немања (Δ. др. I); иначе не би требало молити.

² Тако Шајарик (Slov. Starož. II, IV, 649); али се још прије Босна почела отицати од Угарске. Пише се да се за Стефана III, неки miles, Gotfridus поштivatus, de Mesnensi regione, доселио у Угарску и по заповијести Карловој ишао adversus ducem de Bozna, quo devicto ad regem reversus. То само од себе бива јасно, кад се само опоменемо да је Борис двојачно према Угарској. Одвративши Босну од Угарске кад је Манујло војевао с Гејзом II. ц Стефаном III, олакши Немањи освојити је. (Simon de Kesa, De nobilibus advenis. Berum Hungaricorum Monumenta Arpadiana, ed. S. L. Endlicher, 1848 P. I. p. 127).

бијаше му покоран бав, је ли сам Кулин или још прије њега који је владао, — незна се. Послије неколико година појави се ондјесети бав Кулин, који бјеше Немањи род и вјеран помоћник и који сачувава самосталност своју како ће је одмах послије Немање предати Угарској. За неко вријeme припадаше Немањи и Неретви, која давно бијаше отпала од Србије и бијаше једно среће с приморском или хрватском Далмацијом.¹ Немању један син назива „погњивних обновитеља“, човјекож који сукрл свою погњиву душу; а други син о њему пише да је поно-вио „отуђину дједину“ и боље утврдио, да је био самодржавни господин над свом српском земљом, „кь истинѹ бо сми дакиши и стјалиши систь въсъмъ живојиши окресть себѣ.“ Довентијан га у житију св. Саве назива самодржавним господарем српских земаља, које се зову Диоклија, Далмација Травунија „костоји отко највиши првомјните са, кь дандж же риисти фељасти првомјни“. Безимени га љетописац назива „великим жупаном и самодржавним господаром свију српских земаља, по-морја к западу и Диоклије и Далмације и Захумља и Травуније к Истру“. Одатле се види које су земље припадале српској држави. Шта треба разумјети под Далмацијом, коју, како видјесмо, љетописни свакда састављају с Дукљом (Диоклијоном)? Видјећемо на другом мјесту шта су Грии разумијевали под Далмацијом у ширем и ужем смислу. Бандурије ста-рајући се показати шта се мислило да је Далмација, наводи пријечи Лучићеве: „кад је Словени узеши, међе јој бише од ис-

¹ Engel, Gesch. v. Serv., II. Bosn., стр. 201. Прије тога пошљедњи је пут видимо под власту српскога великог жупана Петра 917 г. (Corpr. Script. Hist. Byz. Const. Rogrifugog., de Adm., Imp. c. 32. — Stritter, II. 415). Замјераш се суседним жубављу и самосталности приморској гуси. Млади у XI вијеку разбили силу Неретланума, али се они и послије још за дugo слајаш по мору својим грабежима павлачачи на се гљеви не само Млетака и Угарске него и далматинских градова. Јужни део старе Неретве припадаше Хуму и с њим заједно бијаше област босанска.

² Рукопис под именом: Житник и подвиги кь вѣстини съ юцемъ и осою хожденији и ѿ хлѣти људесъ спокеданије иже кь сестрихъ бѣзъ нашого смија прѣзга дрѣгина и ѿѹтила сејескихъ ис-подоинији донситѣнији љеропонакоњи поистрија хиландарь изри-ценисто.

тока Драч или ријека Дрин; од запада Истрија или Арсија ријека; од сјевера планине Албије, Бебије и Арије; од југа море адијатско или дадматинско.¹ Авдрија Дандоло у рукопису, који се помиње у истога Бандурија, поставља гравицे Далмацији на јеверу Истрију, на југу Драч (Дирахиј). Овај је јужни крај Далмације за час важан по томе што помаже разумјети шта су српски љетоописци држали да је Далмација. Из њиховијех се ријечи види да су под Далмацијом разумијевали дио Зете или иначе горњу Зету, која се сад зове Турска Арбанија. Далмацији по њиховој мисли без сумње припадаше Скадар и арбанаски градови: Бар, Олгин, Леш и Драч, које изнајприје држаше Грци а послије Срби. Немања је ипака владао. Ово налази из ријечи српских љетоописаца, али се потврђује ријечима Стефана Првојенчалога у животу Немањину, тако да од нагађања постаје права истина, јер се већ изријеком каже. Стефан говорећи како се Михаило побунио веди да је владао „*и стрнији Драчески и већ попорни острород тога исклака иже пристаскти клињи Диоклитије и далматинске стрнији и отъутствни сестаго Списона.*“ Прави смисао овијеј ријечи показује да се мислило да је постојбина Немањина Дукља с Далмацијом, а то по другоме животу, који је писао св. Сава, ипака ипака друго него Зета. Дакле Дукља и Далмација бијаху у Зети, кад се узме у ширем смислу. Острво, које је близу Дукље и близу Далмације, и којему је с друге стране Драч, потврђује да је Далмација близу Дукље и Драча, које ће се разумјети кад узмемо да је Далмација међу Дукљом и Драчем. Најпослије, што Стефан даље говори, тијем се ствар са свијетом расправља да већ не може бити сумње где је српска Далмација. Стефан даље веди: *и присть юдинъ отъ градъ иондѣ Скадар глагомеши къ истињиен Далматин соѹчи.* Михаилу Драчкоме најприличније и најпрече бијаше удајити на Скадар, најближи Драчу знатан град; а Скадар бијаше у правој Далмацији по мислима тадашњих Срба. Ето дакле гдје треба тражити Далмацију. Нијесмо се преварили рекавши да је дио јеверне Арбанаске. А како по ријечима Константина

¹ Ita quando a Slavis occupata fuit, sublatis his distinctionibus, ab oriente, Dyrrachio sive Drino flumine; ab occidente Istria sive Arsia flumine; a septentrione, Albio, Bebio et Ardio montibus, a meridie mare Adriatico sive Dalmatico terminabatur.

Порфирогенита о јужнијем границима Дукље, Скадар бијаше у Дукљи или Зети у ширем смислу, поуздано се може рећи да дније области, Диоклитија и Далмација, које се свагда заједно спомињу у српским повељама и љетоописима, нијесу биле ништа друго него стара Зета, која обузимаше и садашњу Црну Гору и дио садашње јеверне Арбанаске. Отуда се само може разумјети што у титулама неких српских владалаца: Немање, Стефана Првојенчалога и Душана нема Зете, која се без скакве сумње замјењиваше Дукљом и Далмацијом.¹

Дотакавши се Зете, ваља нам показати особито значење њезино међу српским областима. А овде је томе најгодије место, јер се у споменицима који се тичу Немање, јасно каже значење њезинотијем што се мимо све остале српске земље назива „*дјединија*“. У доцније вријеме Зета бијаше осебља српских краљева и царева, које се подудара с именом „*дјединија*“ рода Немањина; али то се види само из догађаја, а изријеком се у доцнијим споменицима то значење већ не помиње. Све до Душана, који учини крај свима породичнијем рачунима и особинама, који доврши Србији увођење државног начела, и основа у управи самовласност и једнодржавност, бијаше Зета осебља српских владалаца, коју за живота свога даваћу својој родбини, синовима, удовицама и. т. д. То показује да су Зету сматрали као своју особину, којом могаћу располагати по својој вољи, у којој се приправљаху њихови пашњединци, где живљаћу у миру удовице и синови, који бијаху у немилости код оца или им бијаше узето право наслједити пријесто. Таково историјско значење, које се почине од Немање, потврђује Зета и он сам по бијашу „*дјединија*“. Тјехомил, отац Немањин, утеше по свједочаштву Стефанову „*у мјесто где се родио и које се зове Диоклитија*“. Онде му се роди Немања. На другом јесту исти писац назива Диоклитију и Далмацију отаџбином св. Симеона Немање. И други сви, св. Сава, такође свједочи да се Немања родио у Зети, а то је и исто што и у Дукљи и Далмацији. Ево по чemu Стефан говорећи о Дукљи и Далмацији овако каже: *Диоклитију же и Далматијио отъуљство*

¹ Јетоописи у Шафарика Рамат., стр. 59 и 68. — Повеље Ш. № VII; С. № 7, 51. — Припис на кожном јеванђелију у Григорија Путешест., стр. 19.

и рођеник ској, истоноју дјавину њеној. Овде рјеч „истоки“, или истинити, много помаже разумјети шта значи „дједини“. Али кад говори о цаједој српској земљи, којом владаху велики жупани и где бјеше столица Раса, назива је или просто земљом или „отаџством“, разликујући од „дједине“. Овако говори о оцу своме: **роди и сего сестаго отроки, хотарого быти съхваницама погмынишнъ стаили ѿтъстенію... , хърастину же имо до отротым и приимоу честь отъстенія сконога** (даље су избројена мјеста, која не припадају Зети). И о себи: **изгоже ѿстаки ѿтъстки љукомъ кладустихъ сконога земљио съмъској.** Један љетописац говори исто тајео о српској земљи: **из нюхе њије се сконога Синова Немањи, потекне срећи спасој отъстака србскис земље.** А у другога читамо: **отточоу въденигъ се Стефанъ Немања врнде ѿтъстко рашко.** У овој је такој разлици између речи „дједини“ и „отаџство“ дубок смисао. „Дједини“ је стара породична држава, тако рекавши, колијевка и постојбина роду; а „отаџство“ је што је остало од оца, које је могло бити стечено и по томе могло донасти и недонасти нашљеднику: њему је особити знак што је скорашње. По томе отаџством се називају све земље, у једном смислу са српском земљом. Не бу затајати да је у Хиландарској хризовуљи самога Немање и у преписном из ње почетку живота његова, који је писао св. Сава, доста тамно значење ријечи „дједини“, као да је за сву српску земљу или барем за државу, која је од она осталла: **и постлан ис (Бог) љеснег жупана, и љесноких њеној дјавину и бомъис ѿтврдахъ, и њудицехъ погибнишоју њеној дједини, и приобјехъ юди љеснис земље Зетоу и съ градоки . . . (А. № 1).** И у св. Саве: **и љесноких љеснину дјавину и бомъис ѿтврднишоу . . . и њудицехъ погибнишоју њеној дјавину и приобјехъ юти поноњскимъ земље Зетоу и съ градоки, а ѿтъ Ракса Нилота љеса, а ѿтъ грѣтискис земље Нильсозо . . .** та њесла љубдостину и тројдочију сконога съ њесла приобјете, погибнишоју некогда ѿти наслеђи њеное сију дједини, достопна сију србескимъ земљама. По овијем ријечима могло би се посумњати о значењу ријечи дједини: уњојсе разумије сва земља, која је Немањи осталла од она с влашћу великога жупана, по чему је и св. Сава назива „очијом дједином“. Али поредтога ријечи „поношти“, „утврдити“, „подигнути погибшују дједину“ назију да сама ријеч „дједини“ ни мало није изгубила првога

значења, него само да је њом назvana сва српска земља, која са столицом Расом бијаше у власти великих жупана, — назvana у оном смислу, у ком се праведно звала „дједином“ Зета. Овде је Србија изједначена са Зетом, а ријеч дједини остаје у своме правом значењу показујући што припада племену, и што је остало од старијих, за разлику од стечених земаља. С тога се у хрисонуљи Немањијој и у св. Саве дједини разликује од освојених земаља; с тога познији љетописац говори овако о Немањи: **властю љесности се приходите ѿ скос праотъстко землији рашкији и ѿ сима насладнији быти предједнији.** Он не назива дједином велико жупанство с Расом; него знајући да је она осталла од дједа Немањи, вели „праотаџство“ и „прадједно“. А Доментијан говорити ријечи Стефанове: **и приложи њемањи отъстака љесне инији отъ њесла цајеста грѣтискаго . . . Двоклатно же и Далматијо, откујство и рођеник ској, истоког дјавину, насладнију њакију отъ рода грѣтискаго.**¹ Слакојако се види да овде ријеч „отаџство“ значи управо што је год насладијено: а ријеч „рођеније“, т. ј. мјесто рођења која се додаје дједини говорећи о Зети, јасно свједочи да је Немања по самоме праву, које се добија рођењем, сматрао Зету као породичну особину, која од некога припада племену његову и којом је могао располагати друкчије него очевином или земљама великих жупана. Зета дакле по мислима о љесну бијаше осим осталијех држава и припадаше племену. За Стефана се Првојенчанога с њом састави Захумље или само дио од њега, и над обје те земље постављен би брат великога жупана (потоњега краља) Вукан. Може бити да је Зета и прије као племенска особина заузимала не што Захумља, па љетописац говори да је Бијела Урош побјегао у Захумље. Али нагађање, остаје нагађање, а истина истина. За истину ја држим да је Зета била особина племена Немањијскога мимо све друге нашљедне и стечене земље српске и које нијесу биле српске, од којих разликујући се зваје се дједини, које се потврђује не само тијем придијевком него и историским сједочачтвима. Све пак остале земље, које дођоше под српске владаоце, звају се отаџство или још чешће само земља.

¹ Шатар, Slov. Starož., II, IV, стр. 646.

И само стара мала Рашка још не увеличана освојеним земљама, која Немањи оста од дједа и оца, названа би дједином у истом смислу у ком и Зета. Другим ријечима Немања наслиједивши на један начин и Расу и Зету, сајединит им донекле значење за себе и назва дједином и једну и другу. Али не треба заборавити да је и он из Зете, гдје је одрастао, наслиједио Расу и да је и он разликовао Зету од Расе или остале Србије давши је Вукану а над пошљедњом поставивши великим жупаном другога сина својега (старијега) Стевана.

Дакле Немања даде нов, самосталан државни живот Србији, која не могаше устати ни опоравити се од раздора међу племенима и од мијешања силицијских сусједа, Грка и Бугара. Немања стече правој Србији господство над свима српским земљама и све их уједини. Од то доба постаје самосталне радије жупанима и кнезовима по областима, они се изјединачују с властелима земаљским. А над свима се узвишује велико жупанско племе Немањино. Ако налазимо позије у Хуму једнога или два кнеза, који сечине да су самостални, онет се они појављују само за вријеме, а земља им како прије их тако и послије их признајена је собом врховну власт у Србији. И Босна се колеба између Угарске и Србије, али онет то неће рећи ништа друго него да стоји под једном или под другом, а нема ни једнога племена, које би се усудило отимати врховну власт Немањићима. Сабравши на тај начин српску земљу и поставши једни гospодар над њом, Немања јој се постара за државну самосталност. Пријатељство с њемачким царем и србство с грчким царевима даде Србији са свим другима. Тада се она изјединачи са самосталним државама. Немањино је дјело што је Србија у спољашњем животу добила државно значење; али за његове владе државне ствари још не надајачаше у породини старих рачуна око пријестолнога наследства, којима крај учитељи усвојено бјеше Душану. У хрисовуљи, коју је дао Хиландару, прекрасно изриче државну мисао: темље, братис, твој премилостини оттиради гръб цръни, а отре брзми, и когожд сјунка раздлане и здаконе даш и врхы оустаки и хладаки вади вини по иракону и по здакону растакъ свою премоудростину. Закон и власт — то је темељ свакоме државном поретку, који с језиком и обичајима даје самостално лице свакоме народу.

Нити се Немања случајно докопао власти; него је прави го-
сподар своје земље по воли божјој и по праву нашљедства.
Ево како пзиче исту мисао: **тврђе** (Бог) по **напојен** его и **неназ-**
ија его **ниности** и **удовековијности** државе вишње, предаома и племићи,
дадома обладати свијаки **цареви** српске скопке, и њесловкој богај строе
ија орниша уложеоши не хоте уложути гнездо, и пострији велнега жог-
изиз надсускаго ње сектема крајевима Стефаниј Немањоу, и љубоких
својој дадинију и коликоја отчељачких божијој помоћију и скосю мор-
достима дланеви ми оте Бога, и њесловкој потискају скосю дадину.

Немања у дјетињству својем би крштен по латинској пра-
вилу, а latinis haereticis, како каже летописац,¹ јер у земљи где
се роди бијаху латински свештеници. Од тридесет година кре-
сти се па ново у православној вјери,² и од то доба једнако би-
јаше на гласу способности и задужбина. Зидајући цркве стече
имену својему вјечни спомен у летописима српским. Милости-
ње његове допираху у Јерусалим и у Рим. Из његовијех земаља
изгнани бише Патарени, јерес која особито бјеше оснила у
Босни, која стајаше између римокатоличке Далмације и пра-
вославне Србије. Летописци говоре за њега да је истријебио
јереси и утврдио православну вјеру: сън секты Симеона, затвърди
православие въ земли Далматии дахи галорименъ скъпъ и ереси по-
треби.³ Извијеси иши се секты Симеона Испанца, искъни мъртоутици,
огутивъдници православије, потръклици ереси отъустье сръбските земли,⁴
а Доментијан к томе још додаје да је истријебио и остатаке од
незнабоштва: и какъм ереси прогизъл, и храмът елеонскі опрокъръгъ,
цркви когъ въздигнът еси.⁵ Владавши тридесет и седам година по
савјету, којиму у писму даде из Свете Горе маји⁶ син Раствко,

³ Arhiv za povijestn. Jugoslav., III. 1854 str. 7. u 8.

² Ђетол, у Шафар, Рамат стр. 58. — Arkiv za povjestn. Jugoslav., III. 1854., стр. 7.

³ „Повѣсть о Сербскихъ Господахъ,” у рукописи Кухарскаго, сабошт. проф. Бодјански.

⁴ Летоп. у Шафар. Рамат., стр. 58.

⁵ Житије свв. Симеона и Саве. Рукоп.

⁶ Многи су се до сад препирали је ли старији Стеван или Сава. Али житија са свим прекидају распире свједочећи да је Стеван старији. Сава свједочи сам за себе: говорећи **сми пажесни гостодини**

који бјеше онамо побјегао и постригао се под именом Сава, остави владу старијему сину својему Стефану, вјенчавши га и назавши величким жупаниом.¹ па се уклони у манастир Студеницу, где се и постриже под именом Симеун 25 Марта 1195. Послије двије године 8 Октобра 1197. отиде из Студенице у Свету Гору и дође у Ватопедски манастир 2 Новембра 1197.² Отуда пролазећи по Светој Гори са сином, попављајући и хра- сећи манастире нађе зидине од Хиландара, који прије бјеше манастир па га разорише морски хајдуци. Новце и посленике посла из Србије Стефан, те се манастир попови, и где се у го- мили клемења виђаху само зидине од цркве, у брзо се подиже трипеза, ћелије и ограда. Црква би освештена за спомен уласка пресвете Богородице у цркву (занедија). Хиландар се про- зва српска лавра. Сава је два пута ишао у Цариград: први пут измолидаста Стефалова, грчкога цара Алексија, земљу где бијају зидине Хиландарске и хрисонују за то, а други пут јави цару да је манастир готов, и доби од њега много за- клада да се црква украси. По заповиести цара Алексија Хи- ландар, ако и припадаш Ватопеду, опет би са свијем од њега ослобођен, и с именом „српска лавра“ доби особитог управи- тела, којега је саси цар поставио. Ни властима ватопедским ни крејском старјевини не би слободно мијешати се у послове његове. Цар потврди пређашњу своју поузду, којом бјеше дао

изнъ Симеонъ илье г. съны, единъ же ильиши, ие иного чести съна, въ рѣбѣ . . . съ бо ико и пынъ въ болти сюси и цѣни . . . Доментијан у животу св. Симеуна и Саве управо каже да је Сте- фан старији: уједи же стајкишъ брѣтъ сладости илъмъ и слѣкъ сло- висъ и благодати божији исходаца изъ оғстъ именшаго. Такле је Вукан био средњи син Немањи. У том реду спомињу синове Немањине и безимени љетописци, и Растка или св. Саву називају трећим си- ном. (Шафар, Рамат., стр. 51, 59, 60. — Гласник V, стр. 30, 31.)

¹ Види хрисонулу Немањину у Авр. № 1. и Живот Немањине, који је писао Сава, у Шафар. Рамат., стр. 4. — Arkiv za povijest. Jugoslav., III, 1854, стр. 9.

² Ове су године у животу Немањину, који је писао св. Сава (Ша- фар. Рамат., стр. 6—13), и у Тиранку у Авр. Опис. Д. С. у С. Г., стр. 8 и 9. За оих је знао Бранковићев љетописац (Arkiv za povijestn. Ju- goslav., III, 1854, стр. 8—10).

српским владаонима Хиландар са сусједним селима, и још му дода пуст манастир Изиг: за таке дарове би прибрали лавра међу основатеље. У хрисовуљи својој Симеун спомиње друге појлоне, који бијају манастиру испрошени у цара, као села, влахе, трг, винограде, планину и нешто соли. У Хиландару Немања повновиши га прживје са сином Савом 8 мјесеци, па се онђе преселје у вјечни живот 13 Фебруара 1200. Шафарик³ вели да је Немања умро у Ватопеду, али ми то не разумијемо друкчије него по ријечима: и ионастир хиландаръ приложиста Кла- товија,² а управо је Немања умро у Хиландару, као што свје- дочи напријед споменути хиландарски типик: и въ место сие (Хиландар) въсѧкъ се, и исколико изло прѣбывъ съи вою, ислакъ же и искрѣдѣтельни подињи прѣшъ. и. илесъ прѣкъ въ кулою прѣложи се бѣзенсткоу; — и опет въ лето /зги. илесъ феркаръ въ .г. дни въ кулою прѣложи се бѣзенсткоу отъцъ ильи Симеонъ ѳаково ѡстаникъ илаистъръ си изъ инк. исли тојугу и болдији присъ едини отъ поустоштеза и дроуго и отъ болдији есъжојињији рѣжон- нијъ, ѡстаникъ илаистъръ ильи въ илану и симеону обрадѣ въ ильијеси ѿтихъ и прѣкога игојицији прѣподобна поража Іоаноији илесъ и т. д.³ Све се ово могло казати само о Хиландару скоро по- поњеном. И Доментијан тако говори у животу св. Симеуна и Саве: по сихъ ильо пожникъ прѣподобнии отъцъ ильи Симеонъ и ионастыри скосъ. Хиландаръ глагодино и ильи съкѣршеноа достигъ, иже ксли бога мокаринији ѡславио.⁴ А и Шафарик је оно рекао прије петнаест година, сад пав, по што се дозваше други споменици, у предговору своме к животу Немањину, који је писао Стефан Првовјенчани, и он друкчије мисли, и то онако као ми. У ка- луђерству поживје Немања у Атону три године а у Светој Гори годину и пет мјесеци; свега пак поживје у каљуђерству с време- ном, које проведе у Студеници, пет година мање један мјесец. Али треба знати да св. Сава узима почетак каљуђерства ње- гова од онога времена кад је дошао у Атон.⁵

¹ Slov. Starozit., II. IV, 31 § 646.

² Доментијан, Житије св. Симеуна и Саве. Рукопис, лист 8.

³ Аврамов. Опис. Д. С. у С. Г., стр. 8 и 9.

⁴ Рукопис, лист 9.

⁵ Овде ћу за свагда казати да сам житија Немањине, која напи- саше два сина његова, а тако и љетописе по различијем рукописима

Казасмо да је Немања код свију својих великих заслуга опет још пристајао за својим временом и за обичајем свију Словена — давши синовима земље у државу. Србију је учинио државом, али није могао учинити да у њој државне ствари буду претежније од породичних. Старијему сину својему даде Србију с Расом, столицом све српске земље; и вјенча га и назва великим жупаном. По томе вјенчаше и великојужапанско достојанство бјеше састављено са старјештвом и пријестолним мјестом цијеле Србије. Сам Стефан назива Расу „столно мјесто у сред српске земље“.¹ Млађему Вукану даде Немања Зету и Хум² и назва га великим кнезом. Њега није вјенчаше, него га је само благословио, као што каже св. Сава.³ Ето како се држава дијелила, и како млађи синови, ако и имаху дно државе, опет стајаху под старијим, великим жупаном и врховнијем господарем свију српских земаља. У држави овога пошљедњега бијају и земље онијех пријејех: сто почетка држави и покорности свију кнезова, који имају дно државе, једноме господару и самодришу, које Немања даде Србији у унутрашњу управу. Тако је управо Немања и себе, као што видјесмо, ставио преко браћи својој и њихову потомству. Бад се Немања сам борио с правом, по ком цијело племе заједнички владаше, нема сумње да је узевши роду својему или браћи и њихову потомству владу српском земљом, дјеци својој оставио да се боре с правом, по ком се држава дијелила и по коме већ чланови једнога дома или сами Немањићи тражаху старији дио, како би тијем дошли до старјештва и врховне власти. Знатно је, што ниједан љетописац не спомиње како је Вукана оставио отац преиза старијему брату. Је ли Вукан био са снјем самосталан или је био дужан покоравати се вољи старијега брата? — о томе не знамо ништа. Али је знатно што Немања на породичне ствари није гледао од др-

употребио из Шафарикове књиге: *Ramátky drevního písemnictví Jižoslovanské*. Доментијанова ми је књига позната у бутарском пријепису. У њему има лијешних ствари отрудника и чудесника св. Симеона и Саве.

¹ Живот Немањићи у Шафар. *Ramát.*, стр. 2.

² Љетописи у Шафар. *Ramát.*, стр. 51.

³ Живот Немањићи у Шафар. *Ramát.*, стр. 4.

жаве него по словенски од заједнице. Поред свега ума својега и код свега, што је учинио за државу, није могао докучити како би млађи брат био у подручју старијега, како би био помоћник и слуга старијему и како би био без особнога дијела. Но староме обичају сва родбина а особито синови имаху право владати онијем што је било очио. Старјештво у једнога не гузимаше другима тога права; и по томе Немања држаше за дужност даривати државом и другога сина својега. Могао је располагати Зетом као својом особином. Зета, по својем значењу, по томе што му бјеше дједина, бијаше осим осталијех земаља, за које се већ могаше мислити да су под једном влашћу и да се не могу одвајати. За то Зету идио од Хума¹ даде Вукану с именом великога кнеза,² жељећи да Вукан влада у домаћој земљи племена Немањићског не мијешајући се у гласове онијех земаља, које имаху у себи и столицу и вјенчанога господара јединога и самовласнога. Али се из титуле Стефанове и из поступака Вуканових види да земље Вуканове нијесу биле са свијем самосталне, него да су стајале под врховном влашћу Стефановом. То и би ярко Вукану, који науми на који му драго начин освојити пријестодно јесто цијеле Србије и начинити се главом народном. Тога ради најприје с помоћу Андрије, војводе хрватскога и далматинскога, брата краља угарскога Мирка (Емерика), павали на брата да га призна за самосталнога војводу зетскога и хумског, и да би боље докучио, стане се договарати с папом. Стефан да би покварио брату посао, требаше и сам онако да поступи у ипаку, које је писао папи, изаша га духовнијем оцем својим, говори да љуби римску цркву и моли за краљевски вијенац. Дозијавши за ту молбу Мирко, узе Србију и посади Вукана на великојужапски пријесто додавши у титулу угарских краљева ријечи: краљ српски „rex Serviae“ за знак врховнога господства над Србијом. Папа, надајући се да ће обратити Србију у римокатоличку веру, већ заповједи калочкоме владиши да вјенча Вукана,

¹ Љетописи у Шафар. *Ramát.*, стр. 51. — Гласник V, стр. 30, 48.
— Повећање о сербскимъ господарах.

² Љетописи у Шафар. *Ramát.*, стр. 59, 72. — Живот Немањићи, који је писао св. Сава, у Шафар *Ramát.*, стр. 13. — Рукописни живот св. Симеона и Саве, који је писао Доментијан.

али у томе ударе Млечићи па Задар и Мирко се свади с Аандријом, те Угарска не има кад мислити о Вукану, а Стефан доби времена позвати брата Саву с љоштима очинијем да га помири с Вуканом. Стефан не помињући именом брата овако у животу својега она каже за што је дозвао Саву из свете Горе: *оскверни ко се ћеши вљах кедропни влшини и очниси ћесть кръкви и вљадохомъ къ вљах иновасијскимъ.*¹ Овде ће безако нарећи што се Стефан бјеше обратио к папи и што му се притварао да је рад признати римокатоличку вјеру. Остало се лако разумије и показује да мијешање угарско и отимање Вуканово није било без крви. Св. Сава прича да су га оба брата дозвала у Србију и оба га срела у Хвосни с властелима и свима првенијем служитељима. Може бити да су се браћа помирила прије него је св. Сава дошао, па је његовијем доласком само утвђена љубав међу њима.² То је било године 1208. Јошти Симеунове положише у цркви студеничкој, коју је сам сазидао. Кад се браћа помирише, Вукану остане прећашње земље. Сава би постављен за архијандрита студеничке лавре, а освештага митрополит солунски. У ово вријеме падају ратови Стефанови с бугарским царем Борилом, који бијаше у дружби с Хенриком Филандром грчким царем, сином Бодрунија из Фландрије, са Стријезом, братом Кало-Јована бугарскога, с Михајлом драчким, и Аандријом угарским, који такођер бјеше у дружби с царем Хенриком.³ Овеје ратове прекратити помагао јеромоњах Сава; он дакле онда још није био архијепископ. По свој прилици тога ради да би се сачувао од Угарске, Стефан узе за жену унуку дужда млетачкога Дондоле и на ново се стаде приклњати западноме свештенству. Године 1217 папа заповједи, те га вјенчају и Стефан се проговори вјенчани краљ Србије, Диоклије, Травуније, Далмације и Хума. У ово вријеме пада његова христовуља бенедиктинске манастиру из острву Мљету (С. бр. 51). У њој дарова Стефан реченоме манастиру метохије: цијело острво Мљет и Ба-

¹ Шафар. Památ., стр. 19.

² Шафар., Památ. стр. 13.

³ Ове ратове спомиње сам Стефан у животу Немањину, на стр. 21 — 29 у Шафарика. Одатле дознајмо да је Ниш био град на граници српској према Бугарској.

бино Поље,¹ на Корчули цркву св. Вида, Јанину² с Поповом Луком и цркве св. Стефана и св. Ђурђа, а у Стону цркву св. Николе и цркве у Речи и у Жрновници. Све ово би дано жанастиру с виноградима, који тамо припадају. Ријечи у овој хрисовуљи: и къ срѣтни почили вини и венци помињу расправљену свађу с братом. У њој се Стефан назива: *велики краљ, известни господинъ чьес срѣкесе ѳсмис и Диоцлије и Далматије и Трноућиније и хъмљесе ѳсмис, а потписује се: Стефанъ по чиности божији кенѹлини краљ и смодржанъ єссе срѣкесе ѳсмис и попорјес.* Сави није било мало што му се брат удворава римскоме свештенству, те опет отиде у Свету Гору. Али Стефан кад дође до онога шта је тражио и жена му умре, онда на ново дигне руке од римског католицизма и понови пријатељство с истоком; тада Сава, којега у Никеји патријарах Герман постави за архијепископа српске земље, на ново дође у Србију, и вјенча брата на краљевство године 1222, и назва га првовјенчаним, као да би се заборавило вјенчаше римокатоличко. Угарски краљ Аандрија не хотећи да се Стефан зове краљ као и он, подиже се на њу; али их Сава помири. Друго је важније дјело новога архијепископа српскога што је уредио свештеничко поглаварство, *также епископи и свештеници и діакони и поддіакони и къс слѹжъкии тинь,* и раздијелио Србију на епископства. Основано би дванаест епи-

¹ Мало мјесто на Мљету. Цркву св. Панкратија у том мјесташу даде босанска бал Борис године 1155 локрумскијем Бенедиктинцима (Farlati, II, § VI., 79). Али је под сумњом и година и сима повеља. Бенедиктински је манастир локрумски основан кад је у Дубровнику сазидао цркву Рихард лавова срца; а ово је било године 1192; дакле, вели Енгел (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 88), локрумски се Бенедиктинци не јављају прије год. 1192, а старије повеље и дарови син су лажни (Farlati, II, §. VI. 58, 59). Међу њима рекао бих да иде и она, у којој Теша, отац Немањин, даје мљетску љетину тајошњим Бенедиктинцима а сам Мљет Дубровнику (Орбани, стр. 218. — Appendix, I, II, III, 262. — Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, str. 80). Није мање певјерио и што дукаљани каже да је бенедиктински манастир на острву према Дубровнику (ако је још то острво Мљет) био још за времена Бодвава (око године 1073—1089), ожењенога Јакшитом (Presbyteri Diocleatis, Regnum Slavorum. Schvandtneri Script. reg. Hungar. t. III, p. 504, c XXIV).

² По свој прилици садашње сеоце Giuliana на полуострву Недешцу или Sabbioncello. Близу њега је Попова Лука.

екопства: у Стону (Хум), у Зети (диоклитијанском приморју), Дабру, Будимљу, Раси, Хвосну (Студеници), Призрену, Грачаници, Топлици, Браничеву, Биограду и Моравици. Овако записана имајо епископства у два љетописца.¹ С њима се у главном слаже и трећи, само што Хум мијеша с диклитијанским приморјем. Шесто је епископство у њега названо студеничко:² јер је за Хвосно стављено у Студеницу. У сва три је број епископствима дванаест. Исти број и иста имена имамо и у Рађића³ и у Енгела.⁴ Први је употребио трећи љетопис, те је и у њега Стон у диклитијанском приморју. Узрок се погрјешни види. Први љетописац пише: *постакњати врхозго епископији от хумскон земли от стоне, којарго от диклитијанској попорији.* Трећи преписујући с њега испремета ријечи и написа: *постакњати л. епископији в. хумскон земли* (у других је љетописаца задржано на том мјесту *от стоне*), *л. епископији от стоне в. диклитијанској попорији.* За Рађићем исти списак са истом погрјешком задржава и Енгел испоредивши га са списком у Фарлата и с изворима у Асемаџа. Шафарик наводи списак епископства из хрисовуље оба брата Стефана и Саве.⁵ У њему онест пема студеничкога епископства него мјесто њега стоји хвостанско. Али први љетописци већ показаше да је то једно. Него је знатније што нема четирију других: призренскога, грачаничкога, браничевскога и биоградског. Тој хрисовуљи не знамо године, а с тога можемо мислiti да је писана прије него што су епископства са свијем уређена. Најпослије још и четврти љетописац има дванаест епископства, која је уредио Сава. Ево им мјеста: „Захумље у цркви богородичној под гором Залом у Невесињу, Стон у диклитијанском приморју, Дабар у вишеградском крају за Херцеговину, Биоград за Сријем, Границава у пожаревачком округу, Ахилија у ужичком округу, Косово у Липљану, Топлица у прокупском округу, Студеница

¹ Јетопис у Шафар. Рамат. стр. 59. — *Arhiv za povjestn. Jugoslav.*, III. 1854. стр. 10.

² Јетоп. у Шафар. Рамат., стр. 69.

³ Ч. II, стр. 422.

⁴ Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 219.

⁵ Рамат. љетоп., стр. 54.

⁶ Гласник V. стр. 37.

у пећском округу.”⁶ Сама имена земаља, у којима вели овај љетописац да су била епископства, показују да је живио доста доције и да их је узимао онако како се дјелила Србија за његова времена. Сврх тога и мјеста епископствима и имена њихова у њега се врло разликују од онијех напрјед и показују да су у љетописца били извори веома мутни. Тако је у њега хумско епископство мјесто Стона премјештено у Невесиње, а Хум смјештан с диклитијанском приморјем, и као што је за пошљедње узео Стон, таво је за Зету измислио епископство у Брањини; Дабар није био у вишеградском крају него на међи између Хума и Травуније к југу од Љубиња; под Границавом по свој прилици мисли Браничево; Ахилије није било, него је била црква св. Ахилија у манастиру Моравицима, на води Моравици у садашњем рудничком округу; још у XVIII вијеку тужички се владика писао ахиљски;⁷ дакле то је епископство исто које је у онијем пописима напрјед моравичко. Косовско је или липљанско основано доцније, јер га нема у другим пописима, и истом се за краља Милутина појављује. Из свега се види да је тај списак састављен доције по изворима непоузданјем. Сам је Стефан основао манастир Жичу године 1222—1224, која од тога времена поста столова српских архиепископа. Имамо од њега хрисовуљу, коју је дао жичкоме манастиру (III. бр. VII). Из не знајмо да су новоме манастиру била дана многа оближња села и села у Јелцима, Хвосну, Затону, Зети и у Горској Жупи са засеоцима, планинама и пашама, дали бише и власи и неколико жупа: Крушчица, Морава, Борач, дније Лепенице, Бјелина, Левоч, Лугомира, Расина и Јошаница са свима власима својим; најпослије много свештенјех ствари и црквијех заједица. Црквене земље бише ослобођене од власти дворскога протопопа и људима црквијем дане бише неке олакшице: они бише називани „архиепископови људи.” Сам манастир би одређен да у њему сједи архиепископ, који и власт над њим имаше. Наређено би да се у жичкој цркви вјенчавају краљеви и постављају архиепископи, епископи и игумани. У хрисовуљи се Стефан пише: Стефан по вожњи милости племузи првки краљ

⁷ Шафар. Slov. Starož.: II, IV, 633.

Књес српскии ђасиле, Диоклитик и Трдојине и Адмирале и Џахалине. Напријед рекојемо шта сви српски летописци мисле о ријечи „првојенчани“¹, коју мисао и Рајић попавља. Али нас ова хрисовуља наводи да је другије разумијемо. Вјенчавши се Стефан други пут по грчкоме источном правилу, није се назвао првојенчани за то да се заборави прво вјенчане римокатоличко, него за то што је први вјенчани краљ српски. Ако ће се гледати на правило за вјенчавање и вјеровати ријечима св. Саве, онда је Стефан био вјенчан не два пута него три, и први га пут вјенча сам отац Немања. Али овде није важна ствар, колико је пута и по каквоме правилу био вјенчан, него што је први вјенчан за владаона и први се прозвао краљ. Пређе се зваше велики жупан и послије оца други,² па се послије прозва краљ, дакле је био управо као што у хрисовуљи вели: **кнезини првки краљ**. А најнослије латинско је вјенчавање мало значило у православнога народа а и у самога Стевана: оно је важно било само западу. А још мање га је могао цијенити Сава, и потоје право вели летописац говорећи да Сава **съктоонъ къську вънъзъ-
касть брлзъ скосго великаго жѹпнѧ**.³ Пошљедње ријечи показују како је народ сматрао Стевана до пошљедњега вјенчавања његова. Знатно је како Стеван још за живота свога говори о сину, присовују даје у име своје и сина Радослава, којега назива „првенцем милостију божијом намјесником својим“. Још је Немања употребио ријечи „божијом милостију“, које показују да је сматрао себе за законитога владаона, којему је власт освештана одозго, који нема над собом старијега. Те је ријечи употребио Стеван за себе и за старијега сина; послије их употребљаваше сви који некон њих владаше. У то вријеме он је већ имао четири сина: али их не спомиње, него само старијега сина чини својим нашљедником по воли божијој. Ту су чисте државне ствари, које особито одговарају вјенчавању. Допуста ни од куда не видимо да су сви остали синови Стеванови добили за се дио од државе. Али такови дијелови ијесу били истијебљени, него послије попише на ново. Године 1224 Стеван умрије. Он је настављао што је отац имено. Отаџму је утврдио власт своју укротивши непријатеље слоје, а он је гледа

¹ Летопис у Шафар. Pamäť, стр. 69.

² Летопис у Шафар. Pamäť, стр. 60.

дао утврдiti власт своју морално, и за то му се најгодије учини вјенчавање и краљевско име: тијем се изједначи са суједним државама и узвиши се у очима својих поданика. Вјенчавањем и краљевским именом биваши законито Немањићима право из српски пријесто и одбијаше се за свакда све чим би се друга илемена могла отимати о пријесто. Велики му помоћник бијаше свештенство преко брата, који пред свршетак његове владе утврди српскоме народу свештеничко поглаварство, уреди епискоствуз и испроси Србији архиепископа с правом да га постављају српски епископи. За столицу би изабрана Раса.

Стеван је оставил након себе четири сина: Радослава, Владислава, Уроша и Предислава, који се покалујери и послије би архиепископ под именом Сава II. Најприје на пријесто сједе Радослав, којега вјенча Сава у Жичи. Али несрћан би са женом: **прилоути же се Радославу краљю, вели летописцу, жена Адалида фил или ресли ноги Съдисль и слизъ пострада въ облус ис съмѣдьиъ
быть схѣдно.**⁴ Подавши се жени, **отъ въл врѣдѣнь бысть огнои,**⁵ чета ради властеда видићи га да није за владаона, вољеше Владислава. Букву буна; Радослав би изагнац, **dejectus**, као што вели Брајковићев летописац,⁶ око године 1234, и побеже у Драч, а оданде у Дубровник, докле га Сава наговори да се постриже, па вјенча Владислава. Из Радослављева писма (С. бр. 2), које је писао у Дубровнику године 1234 Фебруара 4, види се да није са свијем драге воље, као што мисле историци, оставил пријесто брату, него да је побјегао у Дубровник ради својега **право-кнѧзя и великаго прѣстѣльства** брата својега не губећи надаља да ће опет кадгод бити краљ. Ту се Радослав пише: **Стефланъ къ Христу богу кръстъ въсехъ рашкихъ земли и трекотинскими отвогу състаго Сънчоюлъ Испанис и синъ прѣбогутульнъ-
изго краља куложеноуткињшга Стефланъ иондхъ Радославъ.** У истом се писму Хум и Зета називају српске области.

Године 1234 учини Владислав с Дубровником уговор (С. бр. 3), у коме показује да је у близи како ће му се одржати пријесто. Уговорао је с Дубровчанима да му помажу и да га

¹ Шафар. Pamäť., стр. 31. — Гласник V., стр. 45.

² Доментијан, Житије св. Симеон Сави. Рукопис.

³ Arhiv za povijestin. Jugoslav. III. 1854. стр. 11.

приме у свој град ако би побјегао из Србије. Пошљедње ријечи просвијетљује што Радослав вели: **ако ми се ће да и бојдou господаръ како съмъ бъзъ** (С. бр. 2). За његове је владе неки Владимир плијенио српску земљу, и по том Дубровчани обећаше да ин Владимира нити и кога другога не ће сијетовати Србији па зло (С. бр. 8). Ко је био Владимир — може се дознати у Алеандијија, који под годином 1239 пише да су Дубровчани с Омишанима имали састанак (stanko), на коме од Омиша биш епископ Иларион и гроф Владимир; ту је био и посланик краља Владислава.¹ Отуда вља мислити да су Омишани по старом обичају гусарећи по мору плијенили српске земље на мору. Од њих су, као што знамо, много страдале далматинске општине. Писмо приморскога кнеза Ђурђа (С. бр. 10) свједочи да је жена тога Ђурђа била ћео Владисављева. Ево ријечи Ђурђевих: **да сада (сада) сој ходниши љојилисъ** (које) с дали кръм Владиславъ цине и иноси жене а способи кћерки преда вљаш градъ по љмокеди кръм Урошъ. До сад ни у коме извору не бјеше гласа о кћери Владисављевој. Кад је ово било, већ је, као што се види, владао краљ Урош I. Тешко је казати какав је то кнез Ђурађ. Из ријечи се његовијех види да је држао некакав приморски град, може бити, Охиш: ово се потврђује тијем што Ђурађ већ да су Млечићи с Дубровчанима ишли па његов град, а то знамо да се обично чинило Омишу: **вы кисте кластесъ въдъ из въ подъ дрвъ љмопръска и бъистътъска и вълши градъ, тъдъ вълши (дубровачка) дрвъ подъ въхъ гредоу из въ** — писа кнез Ђурађ; а име посланика његова, кнеза Озора, који би ухваћен на путу, још боље показује Омиш. Владислав је владао између осталога Хумом и Травунијом, као што се види из његове титулде: **Стефанъ Владиславъ с помоюю божиою краљъ всѣхъ рѣннихъ ѣсмъ и Дубровникъ и Далматинъ и Трокотинъ и Земаљинъ** (С. бр. 7). Он селотписивао: **Стефанъ Владиславъ с помоюю божиою краљъ всѣхъ рѣннихъ ѣсмъ и прѣпорскихъ.** Око године 1237 престави се архијепископ Сава I. и би погребен у манастиру Мијешеви, сазиданом за времена Владисављева. На скоро за тијем сврши се и влада Владисављена.

На пријесто дође трећи брат, Урош I. До сад историци говорише да је Владислав престао владати кад је умръо, па се

¹ Т. I. стр. 280.

само сумњаху је ли умръо године 1237 или 1240; али из писменијех споменика излази из видјело ова сумња, јер се из њих види да је Владислав још био жив кад је Урош стао владати. Године 1244 обећаше Дубровчани Урошу да не ће па зло његово помагати жени Владисављевој, која сјећаше у њихову граду: **икорс ни съ влажель състомъ ни съ изнешъ вледицъ кралница владислава иль нашега града ни по морѣ ни по соусѣ иль оу боснѣ да иль пошак иль книгъ иль слѣ (пословице) из твоиѣ здо** (С. бр. 12). Да је краљица Владисављева онда већ била удовица, не би имала ни узрока ни права радити против Уроша; него је могла тако поступати само по праву својега мужа, који још бијаше у животу. И доиста друго писмо, писано на 9 година послије првога, године 1253, свједочи да је Владислав јоште био жив (С. бр. 16). У њему Дубровчани обричу Михајлу Асену да не ће примати к себи ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине им ни властеде, ако их Бугари истјерају из Србије: и лије ћој помо жесть състомъ ти љастивъ ислузити крага твога и нашега Уроша иль српъске ѡсмѣи и србата стго Владислава и родъ ихъ иль дроѹзи властелс и прикљиз градъ Дубровникъ, иль да ихъ иль примио иль рути ихъ. Урош није у залуд прозван Велики: од свију се непријатеља својих, и од самога брата умно срећно сачувати, и за његове владе Србија нити би ослабљена ни понижена; и Греци илј домаћи немири не могло јој досадити. Прем да му угарски краљ, као што већи љетописац, зададе **многа људозаврѣи и скрѣи**,¹ опет се је умно и њега опростити. Само Татари 1241, наваливши на Угарску, захватише имогред и мало Србије. Још се подигао и Дубровчани, али се ствар сврши без рата. Историци кажу да су се Дубровчани за то завадили с Урошем, што се лакомио на њихово добро и стезао права њиховој трговини. Но томе Дубровчани замолише млетачку републику да би расправила распру између њих и краља; они бијају ради по слати својега кнеза Ђурђа (Марцела?) двору краљеву надајући се да се краљ не ће отлучити молбе кнеза Ђурђа, који бјеше род дужду млетачкоме. Али сенат млетачки не хотећи да Дубровник буде у миру са Србијом, тајно заповједи кнезу да не иде Урошу. Тада Дубровчани начинише уговор с Ми-

¹ Шафар, Ramát., стр. 52.

халилом Асеном: или Михаила сметоше ствари бугарске, и рата са Србијом не би. Дубровчани се потхватише платити Урошу 2900 периера за право да могују трговати и земљу држати. Тако прича Апендини.¹ Из наших се споменика не види да је Урош стезао права дубровачкој трговини, него на супрот, имамо писама његовијех писанијех прије и послије овога времена, кад рат бјеше готов букинути (С. бр. 12, 13, 17, 21, 22), па се из њих не види никакво стезање трговачких права, премда нема ни нозлађивања. Али да се непријатељство и с једне и с друге стране одавна закухавало, свједоче писма: још око године 1240 писа приморски кнез Ђурађ, Дубровчанима да су његови жупљани ишли на њихов град по заповијести краља Уроша (С. бр. 10). А Дубровчани године 1249 свезаше се с босанским баном Стефаном, који им обећа: ако се раздјелите са краљем Румијанији, да касије не дају ни љаније доки-
тако, и да си храните (С. бр. 14). О рату се тек мишљаше да може бити. Па инија времена Ђорђа Марцела око године 1253 Дубровчани још не показивашу да о злу раде, измодивши од Уроша повељу да могују трговати по земљи његовој плаћајући по закону царину (С. бр. 17). Али за истога кнеза, 15 Јунија 1253, удружише се с бугарским царем Михаилом Асеном и већ јасно показаше да се надају скоро рату с Урошем. У уговору (С. бр. 16) већ углавише како ће међу собом живјети кад Бугари освоје Србију и прогнају Уроша и Владислава. Јама-
чио је Ђорђе Марцел, слушајући тајне налоге хлестачкога сената, израдио те се уговор овај прими; јер године 1254, 22 Маја, дубровачка властеда сама учинише оваки уговор с Радославом Андрејевићем хумским, који објећа: оти дъньши дънь и напредъ противъ моси снати и скони хъдьми да боудоу държлии учинити ратъ краля Оуроша и скони хъдьми доколъ кимъ градъ Дубровници з
ратъ стон (съ) кралицы Оурошеси и съ скони хъдьми (С. бр. 20). Али непријатељства не би другога осим што обје стране заробише једна другој по неколико људи. Исте године 1254, 23 Авг., за кнеза Андрије Злати, већ бјеше мир између Уроша и Дубровника. Краљ даде повељу (С. бр. 21), којом ослободи дубровачке трговце од свију земаљских данака у Србији и од сваке

¹ Т. I. стр. 281.

забаве, и допусти им трговати по цијелом краљевству само да плаћају уговорену царину. А Дубровчани се задужише чинити краљу почаст, као што је чинише дједу му и оцу, вратити све земље, које суд нађе да су краљевс: а кад би дошао у њихов град, примити га као што пристоји, и не спомињати никакве прећашње неприлике нити му ударати већу цијену па ствари за једо; угађати му у свему како му пристоји: одмах вратити све робље; успоме граду не дати ниједноме непријатељу сриском да му чини такост (С. бр. 26). Одатле се види да се ствари свршила добро по Урошу, и што се спомињу земље, из тога се може изводити да се рат није дигао ради трговине ни ради Урошевог лакомства, него што Дубровчани преко правде бијаху притисли земље срискога краљевства. Такде не из лакомства него по дужности владаљачкој тражио је Урош од Дубровника на-
кваду, и сва је прилика да су од то доба почели Дубровчани плаћати сриским краљевима па годину по 2000 периера, прем да о томе нема гласа у наших споменицима, који не иду даље од године 1254. За Уроша I. Хум већ није припадао Србији, које се види из уговора с Дубровником хумскога жупана Радослава, који за себе вели да је заклет угарском краљу и обриче помагати на Урошу (С. бр. 30). Урош је имао жену Јелену, немачкога рода,² и два сина, Драгутину и Милутину. Првоме, који бјеше ожењен Катарином, кћерју Стефана V. краља угарскога, још за живота обећа дати пријесто, и Драгутин већ поче наваљивати на она да учини што је обећао, кад Урош наједан пут смисли дати пријесто врснијему Милутину и запроси хуза кћер паца Михаила Палеолога. Али се та женидба разби, а у том Драгутин с угарском војском удари на отца и отјера га у Драч, где Урош и умре године 1272, пла-
тивши животом што је хтио извршити нову мисао, вољу самодржавиу, и пустити у немар старији ред у нашљедству. Потпис је Уроша I. онаки: Стефан Оурош съ помою божијем краљ киси рашката ћели и поизорјас.

² Један летописац (Шафар, Památ, стр. 60) назива је кћерју угарскога краља; други Бранковићев (Arkijsa povijestn. jugosl. III, стр. 11) кћерју некаквога немачког краља, regis Francorum filiam, а трећи (Гласник V, стр. 42, 49) управо каже одакле је говорећа да је била кћи Бодулана II, цара цариградског.

знајаше одржати мејдан. Њему криво чине неки љетописци и историци што га гледају само с моралне стране, па га једини немилице коре а други се труде покрити му и оправдати недостатке. Али и једини и други гледају само с једне стране: у човјеку који народом управља није дosta гледати само човјека; у њему треба гледати управитеља, коме се у руку храни срећа свега народа. У такога је човјека тешко распознати шта чини сам од своје воље шта ли за то што околности ишту и што се не може друкчије чинити. Између три силна сусједа, који су му непријатељи, у тјескоби од извлађивања западне цркве, Милутин није много бирао како ће радити, него му је за тијем било да му Србија буде у миру и сила. И тако је себе дао за корист државиу. Дивити нам се најда његовој храбrosti, бистроме уму, који се свакему знајаше довити, и поред тога необичној срећи; па још не треба нам сметати сума да му је сусјед, скојим највише посла имајаше, било источно панство, које није жалило ни плетака ни нована у пословима својим с другим пародима; с таким сусједом, који већ стајаше на крају унутрашњег квара и државнога преврата, често је требало радити оружјем каквијем он ради и плетке ставити на суд против деткама. И пријесто је Милутин добио пријеваром. Преко свештенства, којега љубав стече побожиошћу, дарима и грађењем манастира, ули брату тако дубоку побожност и чисто кајаше да се проје сваког мијешања у државне послове. Ни на самрти није се Драгутин побринуо потпомоћи сина да прими пријесто послије стрица: а Владислав имаше вупо право на пријесто, које и Милутин признаваше. Нијесу мање среће били и спољашњи послови његови. Најприје је био ожењен кћерју Јована Ангела, севастократора тесалског и локридскога,¹ па закланјајуши се тијем сродством једнако удашаје на грчке земље сад сам сад с братом Драгутином. Михаило Палеолог подигао је на њу, али умирије вишу године 1283. Ништа не могоше учинити нит грчка господа ни помоћ татарска, турска и фрушка (франачка). Милутин у неколико ратова освоји оба Полога, Скопље, Овче Поље, Златову, Пијанал, Струмицу, Сер, Дабрско, Кичеву, Поречје, опустив влахинотску земљу и доходи до Солуна

На Драгутину, који је владао од године 1272 до 1275, видимо велику моћ свештенства и хитрине Милутинове. Мати и архиепископ Сава II. може бити у договору с Милутином, учинише те се Драгутин тако и показаја што је с оним онако поступио, да се одрече пријестола брату на корист, али да Милутин након себе остави пријесто сину његову Владиславу. На скоро хтједе онет владати, али му онет не даде свештенство, којему врсноћа и дари Милутинови омиљеше. Остало вријеме до смрти своје, године 1317, преживје Драгутин у Српјему, који с Мачвом доби од таста у мираз са женом.

Послије Уроша I. живи бјеше жена му Јелена. Будући римске вјере сјећаше у Скадру близу Дубровника. Данило веди да јој је двор био Бријани, где је живјела и умрла покалује-
тивши се.² Из Брњака је писала Дубровчанима да ће им јављати што год науми краљ српски радити против њихова града: и збо иис хтети краљ послати конјике из Дубровника или гаси или по годз вакостити Дубровника, да с ѡдь иисе кадавис в града колико илинес иога књъзо (С. бр. 27). Овдје љаша разумјети Милутин, који доиста по свједочанству Апендицијеву³ године 1288 рђаво стајаше с Дубровником бранећи Которане. А Јелена бијаше с њим незадовољна за то што се око тога времена ожени преко закона Јелисаветом, сестром Драгутинове жене Катарине. Писмо је писано за кнештва Ивана Сторлата⁴ и за архиепископа Алјајarda. Године 1289 паписала је Јелена још једно писмо (С. бр. 32), у ком потврди запис који је дао Милутин Дубровчанима да могу држати земље које су држали за Уроша I. (С. бр. 33).

Урош II. Милутин, који је владао од године 1275 до 1321, знаменит је историјски човјек: показао се јешил политички и храбар војник. Он је са свијем према своме времену, није жалио ни оружја ни лукавства да би постигао што је хтio. Истина, политика му често бијаше противна моралу, али за то на све стране бијаше вјешта и ирепна и у свакој прилици

¹ Рајић ч. II. стр. 50.

² Т. I. стр. 282.

³ У споменицима је код имена кнеза Сторлата стављена година 1268, али је те године још био жив Урош I, па Јелена не би могла тако писати, па још у Бријанима.

⁴ Corp. Script. Hist. Byz. Nicæphorus Gregoras, v. I. p. 203. — Stritter, II, 205.

и Атона (Гр. стр. 42, бр. 4). Како је Грчка стајала, слободно јој је могао узимати градове и земље. Немајући се чега бојати с те стране, баци очи на Босну, и да би је добио, пусти прву жену своју изговарајући се тијеси што бјеше пероткиња, и узе Јелисавету сестру Ладислава краља угарскога и Каташине, жене Драгутинове. И доиста у мираз с Јелисаветом доиде му Босна године 1286. А да би се умилно наши Милутин преко мајке своје Јелене обећа увести у Србију римокатоличку кћеру и изагнati Патарене. Али переди у Бугарској одвратише му памет од тога обећања. Татарин Ногај, сметнуши Тертера, посади на бугарски пријестол Светослава, сина Тертерова, опда да не би дошло до непријатељства, сам Милутин, пустивши Јелисавету, узе за жену кћер Тертерову, подусестру Светосављеву, године 1296. Већ му се није било чега бојати од Угарске, јер кад погибे Ладислав, Андрија III имаше много посла у својој земљи. У том се вајућу једнако плијенаху грчке земље помоћу грчкога одметника Котанице. Најпослије пар Андроник старији не знајаше како би боље укротио силнога непријатеља него како је свакда поступала византијска политика у невољи и како је поступао и Милутин: он попуди Милутину кћер своју за жену: за пошљедње жене Милутинове хишњаху као да се њима Милутин и није оженио, јер их узе за живота прве жене, иако она умре, нестаде сваке сметње, — и Симонида од осам година пође за Милутину од чetrdeset година. По уговору о женидби кћи Тертерова и Котаница баше предани Грцима, а Милутин се обрече да не досуђује грчким земљама и да помаже тасту на Персијанце. И једном је и другом била ова женидба пробитачна: Андроник се опрости Срба, који, као што говоре љетописци, бијаху најжешћи непријатељи и слачи дан чињаху полом римскоме царству, *et ipsi infestissimi hostes erant, et Rōmanō imperio magnas quotidie clades inferebant,* па још доби поноћ од њих на Турке. Добитак Милутинов бјеше већи. Прек да више не досађиваши грчкоме царству, али га већ

сматраши као да је његово. Гљев Светослава и Драгутина ради ове женидбе потхвати се пар да утиша. Милутин оста са сијем на миру. Што Милутин из далека кишилаше о Грчкој, за то му требаше чинити задужбине; с тога је градио и богатио цркве у Србији и у самој Грчкој, као у Солуну, у Цариграду и на Атону: даре слади чај на Синај, а у Јерусалиму сазида нову цркву св. архангелима Михаилу и Гаврилу.¹ У то вријеме падају христовуље које је дао Хиландару. У једној потврди и преписа пређашње христовуље очише и дједове, у којима бијаше записано што су даровали Хиландару; и ту записа своје поклоне: неколико села са засеонима, пашама и власима, неке цркве, неколико уланица, винограда итд. Што је Хиландару дао цркву архијстратига Михаила у Штипу и села с дудма у струменском крају, отуда се види како му се далеко на југ простирала држава. Родна и прекрасна равнина маједонска, кроз коју теку дније воде Вардар и Струма и у којој живе највише Словени, бијаше главно, за чим су тежили с оружјем српски краљеви. Као та земља лежи према Србији, то је већ био узрок доноњан. Србија се оправише о ту равницу пијејијем јужнијем дијелом својим, који се спушташе у горе, из којих с југа долази вода источној Морави од Раше до Ниша: требало је само пријећи преко планине, па видјети да је прави наставак Србији та равнина, која отвора пут к њору и Атону. Први је још Немања корачно преко планине освојиши Призрен, Скопље и Средац; Милутин већ дође до Сера (Сереса), и то бијаше најдаљи крај његовој држави па јуту. Из исте христовуље дознајемо да је у то вријеме, око године 1302—1306, архиепископ српски био Јевстатије II, а епископства да су била ова: зетско, рашко, звечанско, хвостанско, хумско, призренско, тоцличко, будимаљско, лимљанско (лимијанско), скопљанско, дабрско и моравско. Испоредиши овај списак с оијем у Енгела,² видимо да у пошљедњем нема звечанскога и имају четири друга: брани-

¹ Немања је изабрао за покровитеља својој земљи архангела Михаила, за то се црква, коју је Милутин сазидао, зове и црква самога архијстратига Михаила. В. повељу Урошеву V. Г. II. и Душанову, С. бр. 35.

² Gesch. v. Serv. u Bosn., стр. 225.

чевско, мачванско, грачачко и кончулско. Али се у писму Милутинову каже да су оно сва епископства. Ово се неслагање може разумјети отуда што је хрисовуља писана много пре свршетка владе Милутинове, па је звечанско епископство могло бити укинуто а два друга постављена послије, за архиепископа Никодима, о коме се мисли да је уредно прикњено поглаварство; што се тиче два прва, она изјесују поменута за то што су била у земљи Драгутиновој. У Рађића¹ нема двају: звечанскога и то-пличкога. У хрисовуљи Милутиновој, која је писана кад је већ Никодим био архиепископ и коју је Шафарик штампао, имамо записана ова епископства: зетско, рашко, хумско, хвостанско, то-пличко, будинашко, дабрско, моравичко, скопаљско, призренско, липљанеко, баничевско, мачванско, грачачко, и кончулско.² Овај се списак са свијетом подудара с Енгеловијем. У списку Григоровићеву, узетом из хрисовуље која је писана такође за Никодима, оцет нема епископа: моравичкога, скопаљскога, призренскога, грачачкога и кончулскога, прем да се каже за остале епископе да су *иако се когони съхранили лихъ ѿсс срѣбъскыи чесникъ* (Гр., стр. 47, бр. 12). У другој и трећој хрисовуљи (А. бр. 2, 3) Милутин говори о грађенују пиргу или бедему с првом спаситељском обране ради Хиландару од морских гусара, и прилаже пиргу село Кудово у струмском крају са свијетом што му припада и с доходима близу манастирских села, које је све измolio у пару грчкога. Мјесто где је сазидан бедем зове се Хрусија, пирг је велик и тврд с добром оградом: унутра је црква Вазнесенију Господњему и Ђелије, од којих је једна одређена за самога Милутина. Старац, који ће управљати пиргом, поставља се само из хиландарског манастира, бирају га браћа и треба да је за то највернији послије игумна и „баште“. Без довољнога узрока не може му се узети управа пиргом. Пирг се не одваја од манастира него је заједно с њим. Послије ове хрисовуље даде Милутин и четврту (А. бр. 4), у којој потврђује све пређашње прилоге Хиландару и пиргу, наречује да се даје из манастира храна браћи која су у пиргу и запрећује да манастирске власти не дирају у опоштету припада

¹ Ч. П. стр. 625.

² В. Јетопис у Шафарика Рамат, стр. 54.

шругу, било покретно или непокретно, живо или мртво, дано да се краси и држи пирг; па ново одређује јединство пирга и Хиландара, и најпослаје записује пошљедњему још два села у скопаљском крају са свијетом њиховијем људма и доходима. Обје је пошљедње хрисовуље засвиједочио архиепископом Сава III. у договору са свијетом епископија и утврдио својим подписом: *Слава по ининости божијем архиепископу његовој љубиљи српским и појорским људима.* Архиепископ у своме пријенику спомиње све који су прије њега били архиепископи; ево их: Сава (I), Арсеније, Сава (II), Јоаникије, Јевстатије, Јаков, Јевстатије (II). Така бијаху побожна дјела Милутинова. Бако год, есле се он знао умилити жени Андрониковој царици Ирини, која му спремаше византијски пријесто, слаше сиљне новце, па и два сина своја посла у Србију. И она и Милутин мишљаху саједнинити обје државе. Али између највећих сметња бјеше незакониј¹ син Милутинов, Стефан Урош, који је до то доба живио у Зети. На скоро се уклони и та сметња. Згоду томе даде сам Стефан. Док се грчка страна, којом управљаху Симонида и Ирина, стараше оправити га оцу, властели с друге, српске стране, бојећи се да Грци не обладају, дођоше Стефану у Зету и наговорише га те се диже на оца,² али војска очнија бијаше јача и Стефан се смири. По том би ослијепљен у Скопљу и одведен у Цариград године 1307 да га Грци чувају. Женидба Милутинова с кћерју паревом зададе страх старој Јелени, која будући туђинка не љубљаше послова с истоком. Милутин одмах стаде увјеравати папу о љубави својој к римском католицизму и потврди запис дједа својега, Стефана Првијечанога, бенедиктинском манастиру на Мљету. У то вријеме босанске земље, којима бјеше завладао Павао Бребирски, бише на ново узете и влада се српска прострије чак до Думија. Године 1305—1307 Милутин потврди запис своје мајке Јелене манастиру богоједничину, који она бјеше саградила на Рију (Ртац) близу Бара. Тим је хтио наставати по смрти матере своје пријатељство с Римом, које подржаваше Јелену. Појави се други који искаше пријесто византијски, Карол Валуа. Милутину

¹ О томе изријеком говори Орбили (стр. 226, 227) и Дајферен (Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LVIII); а и околности потврђују.

² Данако у Рађића ч. II. стр. 612.

је требало склопити се и с њим. Учинен би између њих уговор. Милутин обећа Карлу у поход војске а син Карлов, херцег Алансонски, требаше да узме за жену Зарину, сестру Недишу; и сврх свега Милутин писа папи казујући му покорност своју римској цркви. Већ му папа послал исповиједање џере и освешћену заставу; вад један пут раздор с Млечићима разбија Карлу све што мишљаше. Милутин видећи га слаба, раскрети с њим а папи јали да не може увести у своју земљу римокатоличке џере, јер се боји гњева таштинга и братина. Пријатељство са Светославом и Авдronиком поста веће. Владислав, син Драгутинов, како му умре отац, би ухваћен и затворен. За то спасе свештенство употребивши неслоту између Милутине и Симониде склони га те врати сина Стефана из Грчке. Стефану дан би град Будимље да живи. Али се облаци стадоше најачити над Милутином. Још године 1314 папа стаде исповиједати крстосни рат на њега за то што бјеше ударно на Угарску. Године 1318 Карло Роберто краљ угарски, жељећи повратити земље Драгутинове, удружи се с Карлом II. сицилијевијем, поглавницама аријутским, грофовима бребирским и многима другим: Мачиу и Босну оте. Али срећа и тада избави Милутина. Карла Роберта смештоше буне у Угарску. Папа године 1320 хтједе подићи на Милутина сву западну Европу. Али ни од тога кретоноснога рата не би ништа. Тако Милутин срећио минуше громови западни. Године 1321 умре спремајући се у помоћ Андронику влађећему против старијега. Он се потписивао: Стефанъ Урошъ въ Христѣ бого благовѣрни кръзъ (или по изности положиен кръзъ) и въ когоиъ самодѣлъцъ всехъ срѣбенихъ душа и поискахъ; или: Стефанъ Урошъ въ Христѣ Бога благовѣрни и христолубиви краљ и самодржаси сраскихъ земаља.

Како Милутин умре, народ српски подигне на пријесто Стефана Уроша III. Константина, другога незаконитога сина Милутинова, и Владислава Драгутиновића обиђоше. Пожљедњему по праву бјеше пријесто најпречи, јер је био законити син старијега Немањића; али ред у нашљедству већ бијаше поремећен што се често сметаше с ума старјештво: Милутин га са свијем обори, уврједивши му и поинштитивши у Владиславу пошљедњи темељ — право по законитости. А поред тога и Србијем бјеше далеко и Владислав дуго стаја у затвору, те се народ одважио

њега и не смје му попјерити своју срећу. Надвладац биши у боју године 1324, па скоро Владислав умре. До тога времена власт бијаше у племену Немањића, и у њему се понављање исто што је било прије Немање иза Немање у племену Вијеле Уроша: браћа владаше један за другим: Радослав, Владислав и Урош I, а Милутин дође на пријесто послије Драгутина. Али у Владиславу по други пут породица надвлада племе, и на њему се прославише државна начела. Владислав сам бијаше законити наследник послије Милутина, као син старијега брата и једини Немањић. А рођење Стефана (Дечанског) и Константина није познато. С пунијем правом можемо мислiti да су незаконити синови Милутинови, којима отац није имао оставити пријестола, него им је дао да живе уособини племена Немањићскога у Зети и у околини скадарској. Снаје прилика да је Милутин изјеравао сјединити Србију с Грчком, које потврђује пријатељство његово с ћарicom Прином и долаз синова њезинијех у Србију. Тога се ради и није Милутин постарао поставити себи наследника између Немањића. Али српска властела, тирдо чувајући народну самосталност, не хтјеше имати краљеватућинца, који би могао са собом донојети и туђу власт, него се обратише к Немањићима. Што племенско право бијаше заборављено а народ се одбио од Владислава, с тога Стефан заклада. Њему помороже зетски властели, који будући старосједиони у земљи одакле изидоше Немањићи, показиваше не један пут да имају право мијешати се у дјела цијеле Србије и пресуђивати их. Ђетописци вјешто крију рођење Стефана и Константинова: али ко им је била мати? и јесу ли били законита дједа Милутинова? Енгел изријеком назива Стефана ein natürlicher Sohn;¹ Давидовић вели да тако неки мисле.² Зетски властели будући далеко од Владислава и може бити заборавивши за њега, вољеше старијега ако и незаконитога сина Милутинова и постарати му се за пријесто. Али послије тога за што не би и Константин био српски краљ? И он имаше очину особину (негде око Скадра) као и Стефан. Али кад неможе ништа учинити Владислав, од кога милији би народу син онога који тако подиже Србију

¹ Gesch. v. Serv. u. Bosn., str. 240 и др.

² Дѣлникъ къ исторіи српскага народа. Забаникъ 1821. стр. 72.

и истом отиде са свијета, а шта ће учинити млађи а као и Стефан незаконити Константин? Он истину поручи Стефани да будући да је слајен те није за људу, њему даде пријесто; али Стефан није био са свијетом слајен а народу бијаше мио ради своје побожности и што држаше народу страну не дајући да се Србија уједини с Грчком. Стефан одговори као први младалци: нека Константин, други син очни, узме и друго место у краљевству и буде ми помоћник; али Константин држећи се старога реда и будући незадовољан одговором, у ком се јављаше нова државна мисао — самодржавност, заметио бој и погибе.¹ Јетописац изријеком каже да су властелини били помијешани у ту борбу називајући их „дворанима“.² Бојећи се силнога сусједа, Роберта угарскога, Стефан, угледавши се на оца, пастане око књеги Карлове рођаве Филипа тарентинскога да се ожени њом и јави ријском пријестолу да му је вјеран: отац му није један пут преварио напу, превари га и он. Већ јавно исповједи римокатоличку вјеру, кад уједан пут се све промијени. Карлу Роберту не би до Србије, па Стефан заборави и за напу и за римокатолицизам и за женидбу. Баш у то вријеме бијаше у источном царству рат између дја Андronика; са стране унука бијаше Михаило Страшимировић бугарски, који отјера жену своју Неду. Стефан памтећи што је било, приста с дједом. Године 1330 Михаила рађи Стефан. Отоме овако говори Душан у своме запису, који је поговор његову законику: *къ зеть ѿбл. и месецъ юйл . . . дълъркъ и цръпъ гръцкаго Михаила и братъ его Ксандъръ и Александъръ цръпъ българъ и Баславъ Невилъ тајста Александъръ цръпъ състъ жижекънъхъ татаръ и господство ѹшко и проутѣхъ съ щинъ господъ . . . синъ ѡссънъ иванъдинъ къ ѡсмънъ ишънъ рекомо състо Ксандъръ ишо до . . . тискиръ и ѿногъ да сътвръшънъ крлине тоци . . . и сърдакънъ ишъ кос ѡсмънъ футистъл ишънъ ишъ изъ бълънъ утото-клинъ ишо до . . . тискиръ . . . и месецъ юйл . . . дълъ къ събътъ въ*

¹ Од Константина има један повац, на ком пише: S. Stefanus Scutari (Г. III, стр. 219). Али се Занети вара што га називали Марје књеги паца Андronика. Симонид је (а не Марја) била веротиња. Безимени јетописац (Гласник V, стр. 59) такође се вара што вели да је законити син Малутинов од Симониде. Дијреи (Fam. Dalm. et Slavon., гл. III, § LV) мисли да је био син Драгутинов.

² Гласник V, стр. 62.

УАСЪ 5. и тако ишъдшинъ из исс и индостю божију породицихъ иссеље поездю ѡсликою къ ѡдделеніе ѡкъстинъ царсь и господаръ и Михаилъ цръпъ българскогъ царъ глахи ѿго ѿмъ, снаже и до иниција гроъкъ сго къ ѡсмънъ ишънъ и ѿногъ господаръ текъ възъль, ѡсмънъ ишънъ испльнихъ.¹ Од рата с Бугарском и Грчком обогати се Стефан. Од плијена добијена од непријатеља сазидана би славна пркза у Дечанима године 1327—1335, одакле се и Стефан прозва Дечански. Имамо даље врло знатна за историју писма Стефана о зидању и приложима манастира Дечана (С. бр. 176). У једном говори Стефан како је ослијепљен и како је зидао манастир; а у другом набраја села која је даровао манастиру и људе манастирске, и па запишетку помиње како је надвлађао цара бугарскога Михаила. Ево шта њине Стефан о својој њећеној: *тъже (нечастив) и где ѡссъм се къ ѡлонракие и ѡлонимълъмъ улопекъи, иже ѡспитиене систъ родителисъ крлинистъ ии и ѿнъо крлинистъ ии с любоюю садицъ ико братију и теда, иже оствѣдънъсъ богъ и великою людокъ ишъ ѡдълънъ илусиене по плоду съдът ѳдъмъ илекъ ишъдюнъ ионю и родителисъ крлинистъ ии ишъ раздунуно керни съ ѡьстину ишъдюнъ съ горни и ѡканъни искерну ишънъ се, иже поресквакъи ишъмъу добропоу јитију съспранициъ ѳдъмъ и исподобињи ишъдюнъ ико ио тајеос дјело стравијое и исподобијое ико ио ѿдъсъ съмнити ви ии очи улопекъи съмнити створиши о ии иже створиши и послоушихъ на ѡскорѣ скътъ ѡтън љюю лиши ие ии потрѣбъ ии испитатъ истиниј ии расоудија испитиј сојдъ ико сојдъ кожи ёсть, и юре къ симу и къ ѡдотушије ѡдълътъ ии и съ ѡдъмъ ионинъ предати ии држати къ Константина граде цару Андronику речиши ико по симъ ии икити се имени имену ии ѿдъмъ ионинъ ии икити ѡсмънъ ѡтъсткии ѿногъ. Јасно је да овде говори Стефан о властелинма дворским, који држаху грчку страну: кога би другога ако не властеле хранили краљеви с љубављу као своју брађу и чеда? Али мањехе не спомиње као што и скаку кривицу од себе одбија. Али је врло близу истине и што говори Данило за њега да је радио да сметне опа. Њега је могла и то навести младост, незаконито рођење и Мијутиново велико пријатељство с Ирином, из којега се ишаше грчко мијешање на зло српској народности. А што се*

¹ С. Јетопис 1828, IV.

послије показује веома побожан, пошљедком се не доказује шта је прије било: пола слијен, про нап, непријатељима у рукама, могло је Стеван познати своју покрјеску и кризити колико она толико и себе. Данило га не би смio опадати, једно за то што је живио у његовој пријеме, а друго што је и њему имао на чем захвалан бити као и оцу му. Још ћу споменути да би у хрисовуљи писаној за побожно дјело чудно било тражити од онога да призна какво зло, који жељаше похвале за издање краснота манастира, за још у оној пријеме кад се свако зло донођаше не од своје воље него од пријевре нечастивога и од наговора алијех људи. А није се већ ни иштало пред ким правдати: Мијутини одавно не бјеше; и Стевану писта није сметало показати се са свијем прв. Сву кризицу за шљепоћу своју баша из оца и наговор властеоски: тко управо свједочи и Данило. Мадје за то крни само Симониду, за коју вели да је запоједила ослијенити Стевана без знања мужевљега. Најљепше је у хрисовуљи исказан карактер у властела, не свију, него само онјех, који држаху страну Симониду, који се у Грка научише пријевари, дажи и печовјештву. Тјаде (којь), вели даље исто висмо, скедији злоба и пријадоч срдија мојега къ мојиног родитељу имену иже власник инкосрдни скоји сећију потију мојио къ ждравини профески, и... посади је из престола светих родитеља и предродитеља властеоска и... и когојија државници венчаны властеоска српската кенуљија бију из властеоскога къ јединији дъни съ сминоци моици къ лете 5000. Истесци генадиј, з. дъни индикт 6. къ пријадничкоје благословије и рукоју преосвештенијега архијеспископа Иконаша и всех људи и склопи и склопи събора српскага икоја џати се Стефанъ когојија помилокни и сугомъ проскененъ краљ Огроши трстни. За тијем спомиње преподобнога Саву, који у отаџбини уреди архијеспископство и свештеничко старјешинство, сазида неколико цркви, и први нађе у Дечанима у затрновској жупи и место крсно и подобно из сљедеће домају козине изјучишија и иројеје благослови скстима рођакама сконци, быти икоју и место скстимирномоју. На том мјесту Стефан да би извршио жељу свегога Саве, сазида цркву у име спасово, украси је свијем кратотама изнутра и споља, посуђем и одеждама, и приложи му села и катуне влашке и арбанске; код цркве сазида би манастир, и цијелу грађевину благослови и освети архијеспископ Да-

нило са свијем епископима и цијелијем збором српскога свештенства. Даље се именују села и људи даровани манастиру. Села, па број око 30, сва су близу Дечана, и сваком су међе ирло јасно казане; уз многа села имају и засеоца. Сељаци сви су почијаси по имену и по радни својој, и за њих се каже како ће стајати према манастиру. Од села је једно дано манастиру у име хвале што је земља сачувана од војске цара бугарскога. Прилози се ови учиниште и потврдише пред цијелијем збором српске земље свештеничким и сјетским и с благословом архијеспископа Данила, свију епископа, игумана и свега свештеништва. Хрисовуља на свршетку каже како су надвладани Бугари: и кто исповѣсть иже о тим инкосрдни козине поклуда тудо днине и славним књесху људесь. хриној сеној жижделю и спиној хроксо-коулог днинскимијоју ель домој властеоска ии бује Нородима (Нородимље), къ искдиз постоји се јадъ власгарскии Михаилъ Шинши-никъ, съ именем сијним д-ци царъ и съ именем сијним кујинъ и многима поглавији из брзине властеоске ии првости хоте српској земљи, азъ же противој икоју ицьшади и съ искдюбленнији сминоје властеоска ии паддине власници Стефаномъ и съ всезији властела властеоска ии... царъ Михаилъ оукнъ и отијује пононинине юго и иније царе покедији и флажи и кљехи достоинииху из илесте реконицији Вла-говједи къ лети, збзи итесцији икоји къ дни. Кад ове ријечи испоредимо са ријечима напријед изведененијем у Душановој хрисовуљи, находимо да се слажу у главнијем догађајима: само што Душанова хрисовуља повише описује побјedu над Михаилом. По њезинијем је ријечима била побједа 27 Јулија, а по хрисовуљи Стевана Дечанскога 28 истога мјесеца: — везнатна разлика.¹ А што се у пошљедњој хрисовуљи каже: царъ Михаилъ оукнъ, то не узима Душану славе да је управо он побиједио Бугаре; сви љетописци за Душана кажу да је Душан управо учинио те су Бугари надвладани и Михаило ухваћен. По ријечима у хрисовуљи Душан је сам одјекао главу Михаилу; а по свједочанстви византијских љетописаца Михаило је љуто ранивши се био заробљен и живио послије тога још четири дана.² Григорије игуман Дечански

¹ У Енгела (Gesch. u. Serv. u. Bosn. стр. 263) стоји 16 Јулија.

² Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I. p. 456. — L. Chalcocondylas, ib., p. 22. Cantacuzenus, ib., v. I. p. 430 — Stritter, II, 233; III, 840.

боље пазити Грке него Србе и што бјеше у миру с Грцима, стога се српски властели побојаше да пријесто српски не донађеју дјели од друге жене, која би могла искупити око себе људе од грчке стране. Ту је радила народност заједно с коришћу света властеостна. Исти узрок, који је властеле нагнао да се подигну са Стефаном на Милутину, сад их памјери да с Душаном устану па Стефана. Краљ већ одагна од себе многе властеле; син не задовољни отишао је Душану. Корисги се подудараху, и син уста на оца за оно исто за што пређе уста отац на дједа. **Дјед ће
шња редком злаком сложеса слова њесонска посредъ люди бѹстка извист.**, вели Душан у потговору к својему законику — скривши сјетворицу чини ћодитеља његово, и тако изустинше его из ис, ико исказа да не садећи писини његово ни живота.¹ Тако бјаше син раздражен на оца, а раздражиши га и наговориши властели, који и Дечанскога подигоше на Милутину. Ту је радила сва народна страна, не само која бјеше у Зети, него и на краљевом двору. О њима овако пише Николајор Гргорас: „краљ од педесет година ожени се царевом кћерју од дванаест година, па с њом већ почне дјецу рађати а сина још не ожени; стога се син почне сумњати и бојати, а сумњу и страх лако могуше и времени у пагломе младићу подигнути. Тако науми устати на оца. А кад то осјетиши властели, војводе и други, којима дуга влада очина већ бјаше досадила, стадоше к њему долазити један по један и наговорати га да чини што је наумио, и до мало времена узвини га међу се прогласиши га за краља српског.“² Види се да су ту радили властели, који и најбољу војску к Душану преведоше, а кад за неколико дана мало по мало сва најбоља војска к њему пријеђе, безикакве тегобе доведоше му и оца заробљена.³ Али у први мах таку штету Стефан учини земљи синовој, да се Душан смири: тијем се опет не учини крај непријатељству, него властели наумиши снажако посадити Душана на пријесто. Још се један пут покажали син опу на неправду, али га отац отјера од себе. Душан шњаше побјећи, али властели не дадоше: старим земаљским властелима учини се срамота да се назову бјегунци и

прича да се Стефан — отац док бој трајаше модно под својим шатором, а Стефан — син био се с непријатељима. Бој је био на мјесту **пельшкједь сице изврјадиши кесајдких же призелари.** Но свој прилици Стефан се за то пије био што је слабо видио.⁴ Најпослије Михаило ће козиј српских ате бије приходит са њима **царека Стефан** извога тогда к рати хришћанија сјевљаниј и та жијејоти лиши са **вучиниши.**⁵ Данило каже да је Михаилу помагао Карло Роберто угарски;⁶ а Византинци спомињу само 300 најмљених Скита.⁷ Али му је главни помагач био цар грчки, коме да би се осветио Стефан узе неколико грчких градова у равници између Вардар и Струму. Познате су још двије христовуље Стефана Дечанскога (А. бр. 7, 8): у првој се попавља пркза св. Николе у Доброти и прилагују јој се села. Људи у тијем селима стоје под законом који је за све људе прквене: њима управља само најућер, кога поставља игуман хиландарски, јер је црква додана манастиру. Сирх тога је цркви дарован трг (панаћур) призренски, који бива на Никољдан и 150 перперера на годину. Послије је Урош V. писао да је он даровао трг призренски **цркви господињи цркви** (Душана) **архиглаву.** Друга, на којој је записана година 1327, припада Хиландару: у њој Стефан нареди за село Добродољане, којих једна половина до онда припадаше Студеници а друга Хиландару. На молбу хиландарскога игумана Гервасија, Стефан записа Хиландару цијело село Добродољане и по-тврди са прећашња села. А Студеници за половину Добродољана би записано друго село Јарине на Ибру. У Хиландару има још неколико христовуља Дечанскога, из којих дознајемо и за друге прилоге томе манастиру (Гр., стр. 48, бр. 14, 16). Кад се Стефан вјечавао па краљевство, још онда вјечиша и сина својега Душана називши га младијем краљем. Душан доби Зету у управу. Али онази да му отац не памјењује краљевства: јер не ожењиши њега, сам се други пут ожени Гркињом. Што краљ стаде

¹ Тако вели и Рајић на ријечи Данилове, који свједочи да је Стефан управљао јединијем крилом војске. Ч. II, стр. 681.

² Живот Стефана Дечанског, која је писао Григорије итуман дечански, рукопис.

³ У Рајића, ч. II, стр. 675.

⁴ Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I, p. 455. — Stritter, III, 838.

⁵ С. Јетонис 1828. IV.

⁶ Corp. Script. Hist. Byz. Niceph. Gregoras, v. I, p. 450 — Stritter, II, 234. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon. гл. III, § LIX.

стане с Апом. Ако и не би срећан под Стеванијом, године 1344, онеп године 1346 завлада цијелом Маједонијом и назна се цар српски, грчки и бугарски. Године 1348 био је у Атону са женом Јеленом (А. бр. 10, 13, Год. бр. 1), али се не може ђеровати да се онђе бавио од 12 Декембра до 26 Априла, како мисли Рајан,¹ или од 28 Априла до 12 Декембра, како мисли Енгел² по хрисовуљама: он није био тако доколан да би цијелих седам мјесеци могао стајати беспослан на Атону. Прије се може мислити да је налазењи се близу у Маједонији неколико пута долазио у Свету Гору. Хрисовуље су се могле дати и потписати у другим мјестима. Доиста је једна хрисовуља од 12. дец. 1348 године, потписана на Превлаци, т. ј. између два мора на уској земљи атонској (А. бр. 11); а другој, од 26. Априла, и није назначено у ком је мјесту потписана. Ратови с Кантакузином трајаху све до смрти Душанове. Неколико пута наваљиваху Турци у Европу; градови у Маједонији и Тракији прелажаху из једних руку у друге. Душан, Александар бугарски и Палеолог учинише савез; али Турке на ново дозга Кантакузин те узаше Бугаре и разбили Србе и Грке године 1351. На неко вријеме престане рат. Видиши Душан зло које долази од честога прелажења турског из Азије у Европу, око године 1356 пауми једнијем ударом пресјећи га: скупи 80.000 војске да освоји Романију, Тракију и саму Византију: тојем хоћаше и својом слави угодити, и за свагда пресјећи Турцима пут у Европу! Али му смрт не даде учинити што је мислио. Под њим Србија изађе на врх своје силе и славе. Српска држава осим правијех српских земаља обузимаше Арбанџију, Епир, Етолију, Тесалију и цијелу Маједонију. Све те земље освоји Душан од грчкога царства. Ратова његовијех с Грчком броји се до тринаест. Бугарски цар одавна прајдаваше над собом његову власт. Али ни западу није дао да на њега не гледа: и онђе је радио и оружјем и уговорништвом. До године 1349 био је цар са запада. Босански бак Стефан Котромановић од страха држаше његову страну. Кад се Лудовик појави у Далмацији, Душан притече пређашњој политици српских краљева: јави да је покоран цар и да је

да се потуцају по туђем свијету; стадоше пријетити сину да ће се вратити к оцу и да ће се, ако он побјегне, па скоро брат његов од друге матере овасати на краљевство. „Боље нам је изгипнути у својој земљи, него ли да се потушамо по туђој земљи; ако ли нас не послушаш, помирићемо се с оцем твојим, па идемо к њему, а тебе ћемо оставити у невољи и у срамоти.“¹ Тада се договораше да се купи војска. Мирно сјећање Стефана у двору своме у Неродимљу. Други га властелин сјетоваше да претеће сину највеће: али им он не вјерова. У томе војска Душанова опколи Неродимљу. Како краљ утече у Петраћ, а Душан уђе у краљевски двор, састави се с осталима позадовољницима и пође за оцем у потјеру. Отац му се предаде. Готови се бијању помирити отац и син, али властелин, бојећи се себи, силом одведоше оца у Дечане и онђе га удавише године 1336. Стефан се Дечански потписивао: *Стефанъ Урошъ, г. по щности сожиенъ краљъ всхъ србескихъ и поморескихъ земаљъ, или: Стефанъ въ Христѣ благовѣрни зоръ и съ сокомъ самодѣржѧнъ всхъ србескихъ и поморескихъ земаљъ.* А у једном писму, које је по свој прилици његово² пише се: Стефан Урош у Христу благовјерни и самодржавни краљ српској земљи и поморској и овчепољској и велбуждекој (Гр., стр. 47, бр. 11).

Душан поставши краљ, ожени се Јеленом, сестром бугарскога цара Александра, и тијем учини те за дуго буде миран с бугарске стране. Продршиши у Истру до Саве ухира и Карла Роберта угарскога. Но том се обрати на Грчку, и у два рата, између 1337 и 1340 године прође пјесло тракијеко полуострво од Јапине до Еубеје и готово до саме Византије. Андроника опколивши у Солину патјера га те га моли за мир и даде Србији Охрид, Пралицу, Јанину, Трикалу, Костур, Струмицу, Сер, Чрмеш и многа друга мјеста. Године 1342 удружи се Душан с Кантакузином против Ане и поможе му у рату с њом. А кад се Кантакузин одустави и с Турцима се удружи, онда он при-

¹ Данило у Рајића ч. II, стр. 717.

² Премда Григоровић каже да је ово писмо преписано с другога бугарскога године 1346, онеп напомињемо прво да у њега пису свуда стављене године као што треба, а друго да је могло бити и на против.

рад примити римокатоличку вјеру: али кад Лудовик отведе у Италију, он се прође својих обећања. Лудовик 1349 године, да би га сјетио обећања, заповеди бани босанскоме те прође с војском преко Травуније до самога Котора и узе Хум. За то друге године кад Лудовик бијаше у Напољу, Душан опусти сву Босну до Думна и Цетине, пријеђе преко свега Захумља и походи Дубровник и Котор. За жену сину своме запроси кнез Стефана босанскога Јелисавету, и у мираз записа сав Хум; али рат с Грчком смете га у том послу. Године 1353 Лудовик оженивши се истом Јелисаветом, удари у Србију: али Душан скупи војску и Лудовик се врати не учинивши ништа. Тада Душан завлада Мачвом и Сријемом. По наговору млетачком на ново године 1354 замоли папу да га призна у крило римске цркве и да му пошље људе потребне за тај посао. Папа већ учини велике наредбе, али Душан паže за што ће се свадити с посланим епископима и онтре запријети по царству да нико не прима нове вјере. Лудовик му се није могао за то осветити, јер је био у рату с Млечцима. Тако се свршише послови српски са западом.

Поред преговарања с напом, Душан оста врло вјеран православној цркви. За његове влааде источно је свештенство много радило за православну вјеру у сред римокатоличког народа по освојеним земљама. Он је сам градио цркве и прилагао манастиришта. Још док је био краљ, на молбу духовника и учитеља покојнога оца својега, старијешине хиландарскога манастира, јеромонаха Антонија, који управљаше пиргом, приложи пиргу цркву Богородичину у Липљану стригом (на нађуром), село Словиње и још нешто земља: људи и земље потпадиу само под старијешину, који управља пиргом (А. бр. 5). Године 1340 дарова Хиландару још два села (Гр. стр. 49, бр. 19). Године 1342 даде хрисовуљу, војом дарова атонскоме старију, Јовану, економу хочанска манастира, цркву св. Николе мрачнога са свијем селима, која јој припадају, ради службе дому пресвете Богородице хиландарске: од те цркве старац да се храни до смрти; црквени људи њему да су покорни у свијем пословима и да стоје под љашћу хиландарском (А. бр. 9). Године 1344 дарова Душан у државу Хиландару цркву Богородице Одигитрије, село Борујево и властелина струмичнога Рудла по самој његовој молби

(Гр. стр. 50, бр. 24). У то вријеме пада хрисовуља његова у којој на молбу претосеваста Хреље¹ дарова Хиландару села: оба Бријеста, Сухо Грабо, Лесковицу, Владче, Калуђеришта (Гр. стр. 49, бр. 17).² Ово се управо само потврђује манастиру, јер иста села још Милутин даде Хиландару (ср. А. бр. 6). Имамо од Душана неколико хрисовуља од овога времена кад већ бијаше цар. У једној између њих (С. бр. 35) записа цркви св. архангела Михаила и Гаврила, коју сазида Милутин, цркву св. Николе врањинскога³ са селима, људима, приходима, планинама, пашама итд., 100 перпера царине св. Срђа и 500 перпера дубровачкога данка. Власт над земљама и људима би предана игумују јерусалимске цркве и парећено би да само тај игуман постакљи старијешину над Врањином. Године 1346 дарова Хиландару село Пончелин (Гр. стр. 49, бр. 20). У хрисовуљи од 12. Дек. 1347 јавља да је на молбу игумна хиландарске лавре Гервасија, који бјеше књему дошао, купио тој лаври па атонској превлаци јесто Ливаду с црквом св. Николе, која се зове Палнокометица, које се сучелјава с мјестом Скоријом, које је купио Хиландару св. Сава у старијешине светогорскога, и с манастиром Зигом (Изиг), који је дао св. Сави грчким цар Алексије. Ливаду, која дотле бијаше заједничко имање атонских манастира, обиђе цар са збором светогорскога свештенства и саједини са Зигом и Скоријом (А. бр. 11). На овоме походу дате биле Светој Гори двије хрисовуље: у једној, 1348 године, дарова цар карајском манастиру село Косориће са засеочима, лузима, пашама итд. и годишње милостиње из царске ризнице у новцу 100 млетачких перпера и нешто хране и хаљина: *Л. готињ и Л. кокоњић и Л. клањић, и Л. икоњија спрејија, и Л. спроја, и да си извима искло лето на Плоти Л. споуда соли и село Косорић, и цркву соку дадем царствену и тој да дају имена склјада Слаки* (А. бр. 10). У другој, од 26 Авг. 1348, цар Душан па молбу старијешине светогорскога Германа хиландарскога игумна Гервасија, и све браће, пролазећи међе

¹ Претосеваст Хреља помиње се још у хрисовуљи Милутиновој, А. бр. 6. О њему ишле има у Никифора Гргораса и Кантакузина.

² Година 1332 није добро стављена. Хрисовуља је без икакве сумње Душанова, која се у њој назива Стефан четврти

³ В. Милутиновића Истор. Прие Горе стр. 10.

хиландарске лавре са цијелијем светогорским збором, описа је са свима знацима (Год. бр. 1). У овој се и у прећашњој (А. бр. 11) хрисовуљи именују манастири, који послаше своје игумне да покажу међе хиландарских земала; то су ови: царска лавра или Хиландар, Ватопед, Ивер, Ксиронотам, Свигмен, Каракал, Русик, Дохијар, Напократор, Есанов, Филотеј, Кастамонит, Алун, Зограф, и манастири: Светонајловски, Симеонопетровски, Харитоновски и Дионисијевски. Као што сив ови манастири нијесу имелопани и у једној и у другој хрисовуљи, може бити да и нијесу споменути сви манастири који су овда били у Атону. Од године 1349 имамо хрисовуљу (А. бр. 12), у којој Душан на молбу севастократора Дејана, који је сазидао цркву Ваведењу Богородице на својој баштини, земљи жељаковској, у мјесту Архиљезини, и у договору с парицом, сином, патријархом Савом, свештеничким, сајетским збором, записа тој цркви у међохију села, која је био даровао Дејану, са сима доходима њиховијем, селиштима и међама. Одатле још дознајемо да је то Душан учинио у име хвале Богородице, која га је подглала од болести. Такође је казана међа свију тијех села, Хрисовуља је дана у Скопљу. У манастиру Русику има неколико Душановијех хрисовуља; у једној између њих прилаже Душан манастиру ради спромаштва његова цркву и неколико села, а у другој напомиње за њу како је осноравшио и како су га Руси са свајем оставили. Објесу дане године 1349. У трећој даје српскоме митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пишни да је његова до живота а послије њега да припадне првим архијератиговој у Призрену (Гр. стр. 79.80, бр. бр. 17, 18, 22). У хрисовуљама паре Душана на којима нема године описују се ђиве и међе цркви богородичној и бестјелесних сила Гаврила и Михајла више Габрова из Бјеласици и ослобођавају се од свију државнијех рада и власти, и прилаже се цркви св. Николе у Добрушти¹ и Хиландару (Гр., стр. 80, бр. 23; стр. 49, бр. 18; стр. 50, бр. 23). Најпослије хрисовуљом од 1355 приложи Душан Хиландару мјесто Карбинчи Ком (Гр., стр. 49, бр. 21). У радији својој за унутрашњу управу Душан је први показао државну мисао потпунију какове не бјеше показао прије њега ни један владалац срп-

¹ Летопис 1828. IV.

хиландарске лавре са цијелијем светогорским збором, описа је са свима знацима (Год. бр. 1). У овој се и у прећашњој (А. бр. 11) хрисовуљи именују манастири, који послаше своје игумне да покажу међе хиландарских земала; то су ови: царска лавра или Хиландар, Ватопед, Ивер, Ксиронотам, Свигмен, Каракал, Русик, Дохијар, Напократор, Есанов, Филотеј, Кастамонит, Алун, Зограф, и манастири: Светонајловски, Симеонопетровски, Харитоновски и Дионисијевски. Као што сив ови манастири нијесу имелопани и у једној и у другој хрисовуљи, може бити да и нијесу споменути сви манастири који су овда били у Атону. Од године 1349 имамо хрисовуљу (А. бр. 12), у којој Душан на молбу севастократора Дејана, који је сазидао цркву Ваведењу Богородице на својој баштини, земљи жељаковској, у мјесту Архиљезини, и у договору с парицом, сином, патријархом Савом, свештеничким, сајетским збором, записа тој цркви у међохију села, која је био даровао Дејану, са сима доходима њиховијем, селиштима и међама. Одатле још дознајемо да је то Душан учинио у име хвале Богородице, која га је подглала од болести. Такође је казана међа свију тијех села, Хрисовуља је дана у Скопљу. У манастиру Русику има неколико Душановијех хрисовуља; у једној између њих прилаже Душан манастиру ради спромаштва његова цркву и неколико села, а у другој напомиње за њу како је осноравшио и како су га Руси са свајем оставили. Објесу дане године 1349. У трећој даје српскоме митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пишни да је његова до живота а послије њега да припадне првим архијератиговој у Призрену (Гр. стр. 79.80, бр. бр. 17, 18, 22). У хрисовуљама паре Душана на којима нема године описују се ђиве и међе цркви богородичној и бестјелесних сила Гаврила и Михајла више Габрова из Бјеласици и ослобођавају се од свију државнијех рада и власти, и прилаже се цркви св. Николе у Добрушти¹ и Хиландару (Гр., стр. 80, бр. 23; стр. 49, бр. 18; стр. 50, бр. 23). Најпослије хрисовуљом од 1355 приложи Душан Хиландару мјесто Карбинчи Ком (Гр., стр. 49, бр. 21). У радији својој за унутрашњу управу Душан је први показао државну мисао потпунију какове не бјеше показао прије њега ни један владалац срп-

¹ Код те хрисовуље није добро година стављена.

као што њему обрече отац,¹ него му даде сву праву Србију да управља њом. А над другим ослобојеним земљама постави севастократора Дејана, неколико ћесара и деспота; сам пак оста врховна глава свега царства. Тако неста двобе: мјесто господара над дијеловима од државе посташе најјесници цареви, и Урош већ не доби Зете. Укинувши Душан дијобу учини крај и раздору између владаоца цијеле земље и онога у кога би био дло. Давши Урошу у управу цијelu Србију заједно са Зетом, учини цијelu Србију једном државом у садашњем смислу. У држави како је он разумјевао, већ није могло бити онаке двобе у управи није могло бити породичних ратуна ни патријархалности: с једне је стране закон и самодржавна волја, а с друге цијелина земље као државе и једна власт. Управо је отуда излазила потреба да сам самодржач са свијем по својој волји одреди себи нашљедника. Душан је задао рану и властеоству. Окруживши се господством и дворанима као што пристоји пару, стављајући у хрисовуљама имена царице, августе Јелене и краља Уропа, шташке живо одвојити оне, у којих је царство, од осталих Родбинах и властеле, из које гледаше као и на друге поданнике. Властили, који једнако бијаху око краљева и краљевића као савјетници и вођи и у престолном нашљедству тако много могаху учинити, изгубише значење и власт што имаху сви заједно. Нашљедник престолни већ би проглашен; појави се ново властеоство, не као друштва нити по рођењу, него изабрано по заслугама, које ко имаше. Око Душана стекоше се људи који служише из различних српских земаља и редова, и он их дарива достојанствима и дужностима. Знатно је што се од Душанова прејмена већ не појављује властеоска друштвина у маси својој с користима цијеле друштвне; него излазе људи појединце, сваки са својим користима; двор се уређује по грчкоме, јавља се мноштво дужности, и орден св. Стефана поставља се да се њим дарују заслуге које ко учини. Све је ово ишло на супрот властеости; законик је завршегак Душановој радњи за унутрашњи грађански поредак: за редове у народу назију себе и према владаопу и за судове одређује се љакви су, и властели се стављају под закон. Душан умире године 1355. мјесец Декембра.

¹ Данило у Рађића, ч. II, стр. 712.

је умро Дечански и па пријесто ступио Душан.¹ Али натпис у Дечанском и Цароставнику² томе на супрот говоре казујући да је Стефан Дечански умро године 1336. Византинци су лако могли помијешати једнака имена српскијех краљева и стога се помијешате у годинама, а доцнији прешесинач Душанова законика могао је по чему год што је лажно дознао промијешати број оригиналу или је може бити у томе рачуну разумно шест година Душанове владе у Зети за живота очина. Било како му драго, по ова два свједочаштва не може се одуставити што се свуда мисли да се Душан вјенчао за царство из десет година од како је ступио на пријесто. Вјенчањем је Душан угодио својој спољашњој политици да не може љеше бити. Још је преће показивао исту мисао коју је потирдао вјенчањем, мисао да се са свијем одвоји од Грчке и тако да може њом обладати. До тоје доба српско свештепство стајало под грчким: архиепископа српског посвећивао је патријарах цариградски. Така зависност сметаше најјерархама Душановијем: године 1346, прије својега вјенчања, подиже Јоаникија (II) за патријарха српског, и на тај начин као што Немања укиде Србији државну зависност од Цариграда, Душан укиде и прквену. Године 1352 Јоаникије би проглашен са свијем за независна од византијскога патријарха у свијем прквенијем пословима. Тада се Душану са свијем одријенише руке према Грчкој кад видје да је глава пркви у Србији и њему у рукама. Вишне не хтје знати запатријарха цариградскога и не гове пријетње. Вјенчавши се назна се цар и самодржац Србије, Арбанаске, Бугарске, Грчке, приморја и западних страна. У тој се титули показују ногледи Душанови на угарске земље, на Бугарску и на Грчку. А оношљедијо јасно је показао своју мисао у хрисовуљи где се једначи с Константином великим, царем свијету грчким земаља. Да би сачувала државу своју од переда у престолном нашљедству, Душан, као што су чинили и грчки цареви и отац му, вјенчавајући се сам вјенча и сина својега Уропа и назива га краљем; али му не обрече одмах по царству,

¹ У Палифора Гргораса стоји да је Дечански умро године 1330 (Copt. Script. Hist. Byz., v. I, p. 457). У Стратера (II, 234) тако је, али већ Дифреј сумњавајући се за ту годину међу 1333 (Famil. Dalm. et. Slaton., gl. III, §. LIX).

² Рань, ч. II, стр. 709. и 724.

Цароставник вели да је то било године 1357.¹ Орбина 1354,² Бранковић,³ Дијрен,⁴ Рајић,⁵ Енгел,⁶ Давидовић⁷ и други 1356. Ношљедић би било добро, кад би стари љетописци починили годину од Јануара; али како је почивању од Септембра, онда најлај признати да је Душан умръ године 1355. Умръ је Декембра по једнома 18-та, по другима 24-та, и трећима 20-та; а у свијује српских љетописца умръ године 1355 (6864).⁸ Декембар те године, по септембарском броју, још је у 1355 години. Да би се још боље потврдила ова истина, навешћу свједочанство из хрисовуља. У једној, на којој стоји 10-ти дан Јануара 1356, читамо: *ишис и поклака царство па... акој зборује пројасти царство и господица царница проја иних трога а пај царство пај, икоја да иних се не здиса икоја кнеза* (С. бр. 44). Први је Урош V, син Душанов, имао мајку царицу; Душанова је мати још била краљица. Зна се да се мати Уроша V мијешала у државне послове кад јој се син већ запарио; а и много је по љетописцима радила првијех година владе Уроша V; по томе ову хрисовуљу није писао нико други него Урош V; а кад се он већ назива царем, очевидно је да 10 Јануара 1356 године већ није било Душана, јер би се Урош за живота очига знао само краљ, а ни хрисовуље не би могао дати мимо оца. А како би то могло бити кад би као што историци кажу Душан живио до Декембра 1356 године — готово још цијелу годину дана? Нема сумње да је ухръ Декембра пред Јануар 1355 године, а тај Декембар по септембарском бројењу припада години 1355. До године 1346 Душан се потписивао: *Стефан краљ, или Стефан краљ и съ богои, съюзникъ српски, или: Стефан у Христу Бога благоверни самодржавни краљ, или: Стефан у Христу благоверни самодржавни краљ Стеван четврти краљ.* А послије 1346 године: *Стефанъ къ Христа Бога благочестиви царь съюзникъ и гръкоизъ, или:*

¹ Рајић, ч. II, стр. 781.

² Стр. 233.

³ У Рајића на истом мјесту.

⁴ Famili. Dalm., et Slavon., та. III, §. LX.

⁵ На истом мјесту.

⁶ Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 292.

⁷ Забавник 1821, стр. 88.

⁸ Шафар. Památ., стр. 54, 71.

Стефанъ къ Христа Бога благочестиви царь и съюзникъ съюзникъ и гръкоизъ и царилъ и съюзникъ съюзникъ и гръкоизъ и царилъ.

Душан без преговора припада међу најзначајније људе својега времена. Он је био велики владаоц, који није само разумијевао мисао правога управитеља и самодржаца него је и извршио. Сјајна личност његова високо се подиже између оних који прије њега владају а још више између оних који владају послије. Миран и дубок ум, сила воља, храброст, мудрост и јејшинца војничка, власт над страстима, жива свијест о народности, бистар поглед на пријеме у које живљаше, и његова дјела, радна која ствара шта треба и иде даље од онога што затече: ово се највећима показује у овога владаоца. Још за Уроша Србија поче показивати своју самосталност: Милутин је напријед поведе и даде Србији велику цијену у спољашњим пословима, показавши је сусједима самосталну и важну државу; ово је Дечански по-држава и утврђивао; а Душан не само учини Србију првом државом на тракијском полуострву и подиже јој спољашње значење, него је и изнутра преобрази унесавши у њу начела државнога живота. До то доби грађанскија јој живот стајаше под старом племенском уредбом; али га Душан преобрази тако да се у свему њему показује самодржавна власт, која се почине и састављена је само у владаоцу. У спољашњим је пословима Душан срећно настављао дјело које му прајед започе и достојно ступао за дједом својим Милутином. За његове се владе Србија високо подиже споља. Бугарска а ни Угарска не могаше јој до-сајвати; Грчка видје војску његову под Цариградом и искупи се мпоштвом земља и градова. То је још мало: Душан је као и Милутин мислио сјединити обје државе и попосито се нази-вао царем српским и грчким. Особито је важно у пословима његовијем с Грчком што је показивао народну самосталност: изображена, споља свијетла, богата Грчка није њега к себи замисла нити је он са својим народом к њој није нагињао, него је на про-тивљу к себи привлачио. Да су ствари послије ишли онако добро као за Душана, Грчка би постала српска држава: томе је јем-ство што је Србија постала царство, што се у њој уредила патри-јаршија и царски двор, и што су освојене грчке земље претво-рене у српске државе. Онда ни Турци не би постали господари

наким поданством, Душан је одредио различне грађанске дужности и права. Општински се ред до то доба држао обичајним правозом: Душан не кварсъл тога права, које истече из самога живота народнога и по особинама српскога народа потребно бијаше, само се постара утврдити га написавши му оне дијелове који највише требаху. А ради новога реда, ради боље грађанске уредбе и новијих потреба општинскога добра и сигурности и ради квра међу људма, који није могао мало по мало да не настане, потребни бијаху и нови закони, особито за земаљску обрану и за заштиту личности и имања. Плод свега тога би законик, који призначи у себе много такових ствари, које сам народ својим животом учини, показа и вољу владаоца, који се стара земљи за добро. Велика добродјетель владаљача, умјети у себи саставити радиу и за унутрашње и за спољашње добро земаљско, јако сјаје у Душану, и најтежи посао, подизање унутрашњега добра земаљског, српши се његовијем законником. Да бисмо боље познали како је Србија онда стајала, разгледаћемо Душанов законик с неким зместима из хрисовуља која се вега тичу.

Законик је Душанов најглавнији извор, из кога се може дознати како је било у Србији кад је најљепше цијетала. Како њега није измислио ни поставио у један пут један чојек или више људи, него се показао као пријека потреба времена, као добитак до кога је народ дошао мало по мало живећи неколико чијекова, за то је он за нас још важнији као споменик који показује до кога је савршенства у Србији стигао грађански живот. Душаново је дело што је народно државно друштво са свијем уређено и што су сабрани за памћење, у смислу закона изречени и записани многи обичаји, права и случаји у суђењу, освештани временом. Што законик није потпуни, то баш свједочи да је у народу још било много прашала за општински живот, без којих општина није могла бити, али која су тако позната била да их није требало писати. Што се у хрисовуљама ва сто и више година прије Душана налази по која само или тијеск драгоценјија уредба општинска или државна која се подудара с уредбама у законику, и што се у Душановијем хрисовуљама и у законику спомињу уредбе прећашњих времена а особито времена Милутинова, то покажује како се брижљиво држало у народу обичајно право и

у Европи. У Србији уничтени бише пошљедњи остаци племенскога живота који се држаše у властеоству. Властели, сјећајући се старине, највећа се мијешајући у раздоре међу Немањићима, бивши краљевски санџетинци и другови, знаћаху том сјајношћу заслањати поданничке дужности, а уз то и силни бијаху у другим својом и сложнијим. Душан видје с високом мишљу својом о власти, да прећашње име краљевско није довољно за његове намјере и да у њему нема доста зместа за све што је о власти мислио: за то се назва царем у једнаком смислу с царевима грчким. Тијем властела изгубише своје значење и посталие поданци као и сви други. Особитих користи њиховијех неста, а тијем се раскиде и стара свеза дружини њиховој. На царском двору, где бијаху сва достојанства као и на грчком, отвори се поље личним заслугама; зместо дружине властеоске ступише људи појединачне; зместо заједничких користи изјаше користи свакога на поселе, и за тијем јалише се људи који за пријеме бијаху код цара у милости, гуџитељи областима, властели који високо стајају у држави или већ без старијих праизла своје дружине, не везани за своје племе, него сваки за себе с користима особитијем које бијаху и противне користима другога. Њих више није к себи притезала земља, ни завичај ни народност, него пријесто, врховна власт, као извор њихове снаге. Не ћу премучати да је отуда могло снажи Србију велико зло, као што се послије и показало: али се Душан није залуду звао силни па је умно држати нов праизац који даде властели. А уз то је знао да је нови поредак био потребан да би се на тврђему текељу основао Србија унутрашњи живот и у ред поставиле ствари између врховне власти и народа. Он је хтио да би му Србија добрila тврдо јемство за даљи напредак и могла се свакда заштићи добра држава. Уредивши јој државне ствари у унутрашњем животу и тијем је изведавши из правног пута, имао је право надати се од ње да не даље напредовати кад јој утврди нашљедну самодржашу власт, која бијаше у оно пријеме Србији пријеко потребна, кад уреди ствари између поданника в цара и кад срећно удеси спољашње послове: а што по смрти његовој не би суђено да му се надаје патрим и што се новина његова на споро изметну на зло, за то није он криј, него друге ствари, којих он нити је могао нити је дужан био узимати у рачун. Изједначивши све редоне у народу пред врховном власту је

како је послаје вјерно прешло у писани закон. Душанов законик није мање важан и за потоње пријеже, јер, као што свједочи домаћи споменици, онитински живот у Србији послије Душана није напредовао него се у гдјечему још и вратио из старо ради потгреса унутрашњих и спољашњих који узеше Србији самосталност и најбољије је са свијетом упронастише. За то нам се вјала уставити код законика и разгледати тај знаменити споменик, који нам показује до каквога савршенства дошао бјеше Србији грађански живот онда кад Србија стајаше на највећој висини своје саде. Треба напоменути да законик не разлаже потпуно својих чланака; али и не треба у њему тражити пунине и праве системе; за нас је важно што се напомињу многи раздјели грађанског живота тако да можемо судити како је цијело унутрашње грађанство било уређено у Србији као што се по одвојеним дијеловима може мислiti красота цијеле грађевине. Ондајош изједи било вријеме да законик можебити потпуно и право огледало ондашњега грађанског живота: доста је за XIV вијек кад је оставилиши више обичајионе праву сачувао ако и мале или врло различне чланке, који онепјаснати свједоче да је у оно вријеме у Србији унутрашњи грађански ред одговарао спољашњој њезиној сили и да се праведно може казнати да је за Душанову времена Србија била у најљепшем цијету. Потрудиће се по законику показати укратко грађански живот српски и тијех завршити вријеме напредовању српскога царства, којему представник сјајан и пошљедњи бјеше Душан. Потоња времена показују сасвијем друго: онадање и процаст.

Како народ српски и властела му назине православну вјеру тако им је и свештенство са своје стране одговарало. Једнако у цијелом животу српскога народа видимо лијепу слогу свештенства са владом и добротворни помоћ његову у унутрашњим и спољашњим пословима. Архиепископи се и патријарси српски показаше достојни папљедници првога архиепископа српскога Саве. У самом се законику види како је и свештенство радио у уређивању унутрашњега реда земаљског. За то и српски владаоци бијаху податљиви на душевна дјела. Од првога Немање до пошљедњега деспота имамо хрисовулја данах манастирима и свештенству, између којих се у многима подробно уређује како ће нови поданици стајати према новијем господарима; тијем је

уребама главно да је у господара потпуно право, да су поданици слободни од сваке друге власти, да све дужности чине на корист новијих господара и по њиховој наредби. Српски су се владаоци старали и у туђим земљама потпомагати православну вјеру. Познати су дарови Милутинови различијем прквама по Грчкој и Палестини. Душан се у томе угледао на дједа. Стеван је Дечански давши Стон Дубровнику уговорио да православни свештеник може ондје и у напредак свршивати службу божију. Вук је Бранковић извјскао у Дубровчана да може у њихову граду подићи православну цркву ако кад књима дође. Атон је без престанка још од времена Немањина ужизо милостије српских краљева, парева и деспота. Код таке љубави к православној вјери и њезинијем служитељима у Србији није могло бити особите сумње о догматима вјере и црквенијем законима: и доиста у Србији не видимо ни јереси, ни распре, ни борбе. За то и у законику нема пишта за такве ствари: исто у њему има само неколико правила, у којима се постарало да се црквени закони добро извршују. Тако је потврђено да се постављају и одмјенују свештеничке власти и лица по правди и без хита; наређено да калуђери живе у манастирима и да се казни који би преступни нравила манастирске заједнице; свјетски људи у црквенијем стварима предани црквеном суду и надгледању, а свештеници у грађанским пословима стављени под оните државне законе; одређене су различне казни за врачање, за крађу црквену, за тврду и насиље или друго зло учињено свештенику. Душан кло вјеран бранитељ православне вјере жестоким уредбама изгони из своје земље а особито из освојене Босне католицизам. Православноме свештениству би задана дужност старати се да се обрате сви латини у православну вјеру; а латинском свештениству би забрањено привлачiti православне у своју вјеру. Свиха православним, који бијаху прешли у латинство, заповједено би им ново се обратити у православну вјеру, а који не би послушали, одређене им бише казни. Латинцима не бјеше слободно женити се ни живјети међу православнима док сами не постану православни. Ко би сакрио латиница или продио православнога звонјерцу, за њега би одређена жестока казна. Из законика дознајеко да су манастири живјели од прихода и да су се у њима хранили сиромаси; да су „попови“

имали своје баштине или сједјели на приватој и властеоској земљи: кад је било ово пошљедње, онда су радили привати и нијесу могли отићи од властелина, разма кад их властелин није имао тим хранити; а на својим баштинах били су са свијетом своји. Тако су своји били и они попови воји су сједјели на царској т. ј. државној земљи, или који нијесу имали никакве земље (спроте). Отуда још дознајемо да је у Србији било великих манастира, лаври, под које су се стављали други манастири и цркве, и да је право такога састављања имало границе. Манастири су и цркве били слободни од свијетих државних дужности. И пајмање су синтице, које иду у црквено право и различна манастирска дјела, стављене у законику, као и у пређашњим и потоњим хрисовуљама, које показује колико је у Србији већ било развито црквено право. Погодано се може казати да је оно било више развито од свијетих других права, — а то није чудо кад је Гртка, која је дала своју вјеру Србији, била пред очима с цијелијем благом црквене књижевности. Из Властарова су правилника многа мјеста прешла у законик Душанов.

У старој Србији ако и нијесу биле изријеком одвојене земље царскога дома одземаља државних, опет у дјелу видимо да су српски владаоци имали и своје особине, приватна добра и баштине, осим све земље која се зове краљевска или царска. У законику се спомињу села, планине, баштине и перопси царски, који припадају не само цару него и царини. Што се у писмима босанских краљева зове *свонти*, показује краљеву особину. Државна добра била су особито паше, шуме, планине и путови: нима се служити могао ко год дође, а чувати их дужна су била оближња села. Око градова била је државна градска земља. Цијела се српска земља дијелила на жупе, у којима су били градови и вароши, т. ј. утврђена и неутврђена мјеста. Жупе на граници зваху се крајишта. Најславнија добра биле су баштине, или земље које су у породици остајале од старијих млађима. Баштину је могао имати сваки, од цара до перопха, сјетски човјек и свештеник; баштине су имали и манастири. Баштинга је била потпуно имање, које се никоје није могло узети, него чија је била онај је могло за њу уредити како је хтино. Ова је била слободна од свијету државних данака. Из хрисовуља се види да су се баштине давале за свагда са свијетом што

им је припадало; манастири, цркве и попови често су били у баштини не само лаврази него и властелин. Штета само што ни у законику ни у хрисовуљама не налазимо како су ограничена била права имању насељених баштина: а без сумње су била ограничена и јасно одређена. Још је од једне руке било имање, и то је „пронија“, али је са свијетом не познајемо. Што се она па супрот ставља баштини, отуда се може мислити, доказник у њој разумије земљу дану коме даје ужива под уговором, као: да је не поклони другоме ни прода, колико дана преко педјеље да му нероци раде, колико ли рода с ње да узима, да даје државне данке итд. Будући да су Срби као словенски народ пајаше радили земљу и око стоке се бавили, за то се у њима пајаше посље црквенога права развило право за земљу. У законику имамо томе веће свједочанство. Истинा, у њему нема потпунога права за земљу као ни за друго; али има много којешта у кратко парећено, што је за оно вријеме било потребно и што свједочи колико је у старој Србији то право било развијено у обичају. Законик показује како се мало по мало право ширило и како су нове сумње, које требаше разсудити, умножиле број наредбама. Границе су у старој Србији постављане на најпростији начин. У хрисовуљи дечанској и у атонским има за то много лијепијех пријемира, који показују како је народ од старије пазио природу и ње се држало станившима и земљу радећи. Знаци од саме природе, мјера од ока и ријечи старијих људи, то је главно по чему су се међе постављале. На коју се страну валао камен с брла, онуда је ишла мјеђа: куда није ишао ни плуг, ни коса ни жотика, то је била планина. Сезима, која би се препријала за мјеђе своје, законик је остављао да се суде судом краља Милутина: дакле је још за Милутина било са свијетом развијено право за земље. А сврх тога у самом законику имамо јного лијепијех наредбама. Растроје се расправљала или свједоцима или царским писмом. Кад би била два писма у којима је што коме даровано, јаче је било пошљедње. Само за манастирске земље нијесу приведила свједочанства ни писма, него се ствар сршиvala судом у име царева. И на радну "око стоке назило се у законику. Ради честијих потрица како од сусједа тако и од настрира који са стоком прелажаху с једнога мјеста на друго, и који се у законику зову Власи и Арбанаси, има неко-

лико малијех чланака, у којима је забрањено једној жуни настанији стада по пољима друге, селима која се сучељавају запојеђено је да имају заједничке испусте, да не би потирали ни жита, ни ливада ни винограда. За потру је одређена различна глоба или „потка“. Премда је пастирима, који иду с мјеста на мјесто, допуштено било ићи са стадима по лединама, онет је право имања чувања глоба, а кад би зимовали на властеоској земљи, одређена је била плаћа. Влада се врло старала да се земље, села и путови чувају од непријатеља, хајдука, пожега и крађе. Чувати била су дужна под великим одговором или околна села или мјесне власти. Кадито су и сами властели чинили зла налећи села и пустошеви поља; њима су се за то узимала добра. Земље умрлијех чуvala је околина. Кад би на путу трговац или калуђер или који му драго путник био опијењен, всему је штету или пар вакића или мјесне власти и страже. За то су села била дужна давати почишћа трговцима: иначе су сама одговарала за све што би се трговцима учинило преко ноћи.

Варошко се право у Србији према другима мање развило, које се показало и у законику. Средњега или варошкога реда људи још вије ни било, јер занати и трговина још се не бијаху доста развили; а властели живљаху на пароком двору или по жупама. Градови су били средине жупама и потом су били само за владу. У њима су живјели главари или кефалије, т. ј. жуни управитељи; у њима је била државна разница и суд и у гдјеком и ковници. Градови су и српски и присвојени грчки имали од владалца хрисовуље и стара праша. Градове оправљати бијаху дужни и грађани и жупа. Кефалија, који је гједио у граду, примао је од њега нешто дохотка; што је зајело, њему се продавало за по цијене. Градови су били слободни од присенице, т. ј. нијесу дужни били никоме храну давати. Ко би дошао у град, ишао би у гостионицу, а чија је гостионица, он је одговарао за све имање његово. Златарима, који су у оно време и повеће ковали, слободно је било живјети само по градовима. По градовима су судиле или кефалије или свештенство, и на тај су суд ишли грађани за парнице између себе или са жупљанима. Градови су имали своју стражу. Ријеч је „варош“ врло ријетка у законику, а у другим је споменицима и нема, врло ријетка у законику.

нега је више у обичају ријеч „град“, које показује да су онда готово сви градови били утврђена мјesta.

Народа је у Србији било неколико редова, између којих је најстарији ред властеоски, који се дијелио на велике и мале властеле. Први су се често звали само властели, а други властеличићи. Између властела многи су се звали кнезови; у том је имену била почаст, премда су га могли имати људи различнога реда, а и прост сеоски старјешина. Силни и полусамостални господари, Јаблановићи, Хранићи, сви су се још од дјетинства звали кнезови; али кнезове находимо и међу власницима, које су имали манастири, т. ј. међу пастирима. Премда име кнез долази из једнога извора — старјешинства, онет је примјенивши се редовима у народу добило неке разлике. У властеоском је реду то име у роду и иде од оца на сина, чemu ни жало не смета зко је ко још недорастао или нема никакве дужности старјешинске; али је у другим редовима за вријеме, кнез је док је жив или док извршије неку дужност, с којом и кнештво прелази с једнога на другога. Сеоске старјешине, окружни начелници, кад изгубе своју дужност, нијесу више ни кнезови. Властели, као старији ред људи у Словенама, били су господари од земља, и где су им околнosti помагале, остављали су иза себе силиз племена, која су имала поједеле области, укојима под њиховом влашћу живљаху друга властеоска племена. Многи су властели имали своје стјегове (заставе) и звали се стјегопонше. Из законика и поизда дозијаје се и за неке дужности њихове и права. Тако и. пр. они су били главари или кефалије по жупама, или савјетници на пајору, посланици к страним владаоцима, или са својим будима на војску, евједочили кад су се хрисовуље давале: ријечју, отправљали су све више државне послове. Права њихова вијесу јасна у нашим споменицима. Кад би властелин осрамотио властеличића, он би платио само глобу, а властеличић кад би осрамотио властелина, он би осим глобе још био и штапом бијен. У опште властеле су се могли казнити затвором, смрћу и другим тјелесним казнама. Али онет за криминалиствари ређе су били тјелесно казњени него људи другога реда, и за срамоту учињену њиховом реду била је већа казан него за исту срамоту учињену другом коме реду. Историја нам

је оставила неколико гласнијех или жалоснијех споменика о мијешању властеле у државне послове. Треба напоменути да су до саме смрти Душанове пластели једнако назили на користи како земаљске тако и својега збора. Они сметишу Радослава, за којега љетописи кажу да није свагда био при себи, и на пријесто посадише врснијега Владислава; они не хтјеше знати за Владислава Драгутиновића, који није живио у њиховој земљи. Чувајући српску народност од грчкога мијешања, помогоше Дечанскоје против Милутина, а Душану против Дечанске итд. Заклон им бијаше Зета. Али од Душана, као што видимо, њихов ред пада; јављају се посебни људи с правом на боловство, настају буне, издајства, и с те новине пропада Србија. Средњега реда за себе с особитим користима није било у старој Србији. Било је само посебних људи, који су били нешто средње између сељака и властела, као и, пр., „градски људи“, међу којима се спомињу „станјани“, или по доцијезу пријепису „гостилници“, т. ј. који су држали градске гостинице, домаћи трговци и различите занатлије, од којих се у споменицима спомињу: златари, ковачи, седлари, кројачи, кувари и др. Све су готово занатлије живјеле по селима. Осим трговачкога права, не налазимо других права за људе средњега реда, а није их ни могло бити, кад није било ни самота тога реда у садашњем смислу. Низи се ред опет дијелио на друге. Једни су сједјели на државној земљи и били лично самостални, осим што су као и други редови били поданици владаону и држави; други су сједјели на баштини и осим овога првога поданства још су били поданици коже човјеку или мјесту. Из писма Немањине и из законика видимо да је поданицима приватним забрањено било отићи са своје земље, и да су господари имали власт жестоко казнiti бјетуци. Личну самосталност показују и ове уредбе у законику: прво што је сељацима било слободно судити се са својим господарима, друго што је одређено колико ће радити и шта су дужни давати господарима. Дакле привезавши приватне поданике за земљу и допустивши господарима да их могу држати, поклонити и продати са земљом заједно, законик је опет утврдио нека лична права. „Неронси“ звали су се особито текаци: а „власи“ или „арбанаси“ пастири. Намећу пошљедњих видимо многе гдје се пресељавају са својим стадима,

они дакле нијесу били vezani за земљу. Онаку себобу Влаха и Арбанаса помиње законик. Да нијесу то били доиста странци, од старије Власи и Арбанаси, те се разликовају од старосједилаца Срба, који бијаху у приватном поданству, и који се по радији својој такође зваху Власи? Осим њих још су били соколари, паси, свињари, пчелари итд. Али су они сви били поданици, и кадшто се звали само „људи“. Ријечју „себар“ узаконику рекао бих да се зове сваки човјек који није властелин; и како се овде средњи ред не узима у рачун, то у себру ћаља разумјети особито човека нижега реда. Пошљедњи су у том реду били „отроци“ и „дјетићи“, људи који нијесу били лично слободни, дакле робови. Отроци су издо и неронси сједјели на земљи; а како неронси само земљом бијаху привезани за господара, тако на супрот отроци сајијем тијелом својим припадаху му као кавка год ствар. Манастирски су се неронси судили пред манастирским судом; властоски пред судијама; а отроци у својих господара.

Најстарији спомен о војничким службама имамо у животу Немањину, тје се спомињу војводе, тисућници и сатници. И за Душана је војвода био виши војнички управитељ, замјењујући пару са свија његовијем правима, где он не би био. У Босни је војводство постало вишљедно у старим најзнатнијим властоским породицама и прелазило од оца на сина, али већ некао војничка дужност него као име. Хранићи га још више подигају саставивши с њим значење самосталнога независног владаона, херцега њемачкога царства и чувара гроба св. Саве. За Душана још налазимо крајишиника, који управљаше крајиштима и чинише војничку службу; јер на њих бијаше остављено да одбијају непријатељске војске и чете хајдучке. Најзнатнији су били у управи били у Срби велики жупани и велики племови. Првијек са именом зване Немања и који прије њега владаху; оно је значило самосталнога владаонца, под којим мораху бити жупани. Кад велики жупани посташе краљеви, онда жупани по староме оставше виши посаје њих управитељи, као њихови најјесници по областима. У Србији тога имена већ није било за Душана; али се у Босни држало до српштка XV вијека. Велики су кнезови хумски, Вукан и Андрија, били готово независни, у њих је била виша управа земаљска. Обојица су живи-

вјели у првој половини XIII вијека, а послије Андрије син му се Гадослав већ звао жупан. Босном су управљали бани, од којих се један у нашим споменицима зове велики. Из по-менутијех људи у грађанској управи најзначајнији бијаху кнезови, за које се у животу Немањину каже: **кнезе ћемли имае власт**. Без сумње овде се разумију виши властели, са чега се изозу **кнези ћемли**; а да су били у дужности, види се из ријечи: **имае власт**. Али као што рекосмо напријед, поред виших кнезова у којих бјеше власт, било је у старој Србији и сеоских кнезова, који припадаху међу поданике и које спомиње још жичка хрисовулка коју је дао исти Стефан првојенчани који је писао и живот Немањин. И за Душана налазимо исте кнезове сеоске гдје расправљају распире дубровачких трговаца са Србијом и примају тужбе од трговаца оплјијењених на путу. У ошите што се тиче и кнеза и војводе, вазда напоменути да су Словени развијајући код себе породични живот састављали старјеништво едужношћу, особито судијском; у њих је старији у породици био и судија. Ово је послије пренесено и у државни живот. Кнезови од породичнијих старјениша постали властели, и то им име оста у налемену, али већ без дужности и без значења у управи, које пријеђе на жупане, велике жупане, велике кнезове, банове, краљеве, царске итд., а у низим редовима опет не остајући кнепштву у налемену поста чиста дужност, кнезови постали глајари селима и окoliniјама, који судише и расправљаше, премда и у таком кнепштву народ обиче називати старо значење његово у породици — старјеништво. Сеоски су кнезови управљали свима малим пословима међу сељанима. У истом се животу Немањину још спомињу **приставица хтлома**, а у писму Кулинову **честиница, чиновница** у великој части. Послије за Душана видимо **кефалије** који су сједјели по жупама у градовима, у њих је био градски суд, земаљска обрана, они су чували путове, укратко, у њих је била жупна управа. Душан преобразивши двор и управу према грчкоме, поставио је особите управитеље и чиновнике, који се звају деспоти, сељаци или севастократори и кесари. Али какве су им дужности биле незнамо. Био је и **велики логотет**, по свој прилици исто што је у писму Дечанскога **архиђак** који је отправљао особито посланичке и писарске послове; били су **логотети** и **граматици**, пиште **длјаци**.

писари, којима је главни посао био писати писма. **Дворски пристави** или само **дворски** управљали су царевијем двором. Уз владаона се налазио **протовистијар** или **вистијар**, хазнадар, по чему се гдјешто назива и **коморник** или **разложник коморе** (ризнице). Једном се у писму Твртка II. помиње **краљевски прокуратор**, а у писму деспота Бурђа **ризвијиј**. Трговачки су послови ишли преко царника, који је и царину узимао, он је и неке распире расправљао између трговаца. У Србији находимо тројаке судије: једне судије сеоске, друге градске, које су биле и кефалије, и треће дворске, које су судиле осима који су се или находили на цареву двору свагда или би се за вријеме десили. Сви су они били чиновници и потом се звали царски и били једнаки између себе, јер тужбе нијесу ишли од једнијех к другима, него је сваки имао свој крај где је судио. Дужни су били судити по закону и без мита; пресуду су записивали, па се тек по писму пресуда извршивала. Сваки је судија имао у подручју своме земљу, коју је дужан био обилазити надгледајући и судећи сиромасима; у томе му је било забрањено узимати од народа какве год даре силом. Знало се које је којега судије подручје, и нико није могао иći из суд другоме судији мимо свога. Уза судију су били: **пристав** или **посланик**, главно оруђе судијино, **глајари**, који су узимали **глаје**, и **сок** који је био дужан пронаћи лупежа. Пристав је звао на суд туженога, извршивава пресуду судијину; то је чинио по књизи судијиној, оштро му је било запријећено чинити другачије него што му књига каже или у књизи што измијенити. Свака је неправда била оштро запријећена. У њега се није смјело дирати пао и у судију. Али је он и сам могао проказивати зла и бранити туженога. Имао је плату, коју су људи давали од имања и која се звала **издава**. Црквенијем поданицима управљали су особити људи, који се у нашим споменицима зову **црковни вјадалци**. У споменицима имамо још неколико служби, које су нам сада тамне; тако су: **пехарник**, који је по свој прилици служио цару лиће, **челник** и велики **челник**, **ставилица**, **тепчија**, **пребјегар**, **примнирије**, **престајник** или **стјаник**, **прахтор**.

Државни су приходи били први данак, који се звао и податак, и данги бир, царине и гдбве. Земаљске дужности, које

се у изворима нашим помињу, биле су: војска или дужност ићи на војску, приселица — дужност давати стан и храну, која је послије замијењена поврем, ризница или дужност довозити државно благо, посланство или дужност превозити посланике, провод или дужност пратити цара и његове властеле из жупе у жупу, кољ или пасење царских коња, пос или понос, т. ј. пошење различијех ствари за државну хазну. Земаљске работе биле су: пут, сјенокоша, виноград, кошаре, орање, жетва, вршидба, травнина, прислица и др. Осим данка у поводу било их је који су седавали у различијем стварима, таки су: жировница или давање жира за свиње, позоб или пиња за коне, сок рекао бих да је данак у воју и у стварима које се праве од млијека, и чабрина или давање посугђа. Не зна се какве су дужности и дације биле: геракар, котао, пријесто, пљетна, учељето и учни сок. Обично су се данци узимали десетком, које показује једно писмо Душаново, у ком се спомиње десетак од жита, овца, пчела и свиња. Приход се звао градски или жупни и томе одакле је ишао. Кефалије су имале свој доход, који је састављен био с вијиковом дужношћу. Како држави тако и приватнијем гospодарима и мјестима припадали су од вијиковијех поданика ако не сви они данци в работе а они неки између њих. Доције су многе данке који су се давали у различијем стварима замијенили новчани, јер су згоднији. Радба раздијељених на велике и мале није било у Србији као што неки мисле.

Трговачко је право било слабо развијено као што је и трговача било мало. Ријечи „гост“, „латини“ у законику напомињу да је трговина српска била у странаца. На другом ћемо мјесту видjetи како је трговина између Србије и Дубровника била самостална и уређена. За саме Србе не налазимо никакта наређено. Српски трговци нијесу имали потпоре ни у каквом праву: потрше их богати и вјешти Дубровчани. Што није било мјеста где би се продавало, него само панађуре, то показује да је у Србији домаћа трговина била још у почетку. Што су се тражиле сирење робе а особито жито и метал, тијем се нешто држало; али увозну трговину радили су само Дубровчани и само су они продавали урађену робу. Али се овет законик постарао да трговци не страдају не само пролазећи по српској земљи нето и продајући; нико их није смio задржавати или

вм узимати робу за бадава или у бесцјење. Свака се штета накнаћала која би им се учинила на путу. Залози су се откупљивали. Али су све ове наредбе општега смисла, нити су само за домаће трговце него и за стране.

Колико је Србија војевала са сусједима, овет војничко право није потпуно у законику, а то не за то што га у Србији не би било, него за то што се није мислило да га треба написати кад је већ јако у обичају. У народу се знало ко је дужан ићи на војску, кад и по каквијем правилима. Душану је само остало писмом сачувати парод од зала која би се могла чинити на војсци. Тако је забранио да се нико не мијеша кад двојица меѓдан дијеле; кад би се једна војска одмарала у ком селу, другој није било слободно онамо доћи; војводе су судиле у војсци и замјењивале самога цара; њему се и илијен предавао. Смрћу је било запријећено у рату разоравати манастире и цркве.

Племенско је право по нашим изворима а особито у законику већ мало измијењено према староме, по којему је цијело племе било јединство пераџдјено. Мјесто племена на првом се мјесту већ јављају породице или куће, одвојене од племена. Породица стоји над племеном, јер само с њом има закон посла: само кад породица замре, право прелази племену. У законику је за темељ заједничкога одговарања и јемства узета кућа, у којој се разумије само породица, или родбина под једномјестом стајешином без разлике колико су јој чланови један другоме род. А кад би родбина и раздијељена била између себе хљебом и имањем, али би још живјела на једном огњишту, и онда је законик рачуна у једну породицу или кућу: и за таку је кућу у грађанској и криминалном праву одговарају само старјешина њезин; јер је могао одговарати брат за брата, отац за сина, од родбине један за другога; у свему се види заједница у породици, не само кад би се породица једном хљебом хранила и једно имање имала, него и онда кад би на једном огњишту било неколико сродника одијељених хљебом и имањем. Али који се раздијеле огњиштем или кућом, они већ не одговарају један за другога. Отуда се види да је старо племе било замијењено породицом или кућом. С тога се у заклетвама, које имамо у споменицима, доводе свједоци „с браћом“, које показује с једне стране да се кућа држала за пераџдјену цјелину те је требало

да на што пристапију сви кућани, а с друге стране да је баш за то било довољно спједочањетво самога старјешине кућнога који се и за њих јемчаше. Али се заједница вије простирала даље од једнога доха или породице или отњишта. Знатно је што се наша писма са свијетом слажу са закоником у племенском праву. Да не говоримо како Сандовићи, Радиновићи, Хранићи, Влатковићи раде само као куће, већ и кад се ради о цијелом племену, племе се не показује друкчије него као јединство између кућа. Тако Сандић не имајући „правога патрашка“ или потомака у правој линији у својој породици, у којој се разумију и браћа његова са својом дјецом, оставља након себе покладе своје четирима кућама својега „племена“, именујући сваку кућу по њезином старјешини, а не говорећи управо само о свом племену.

Породично је право било темељ и праву за имање. Пиједлој је породци или кући припадало право на имање заједничко, и ето с тога што год имамо записа од краљева, царева, деспота, и властела, ни један није од једнога човјека, него су од старјешине кућнога с осталим ближим сродницима, као: браћом, синовима, а и женама. У самој историји српској имају доста пријатера како су се око земља завађала браћа с браћом и стричеви са синовцима.

Од нашљеднога права законику његово недостаје. Само видимо да је иза властелина који умре без дјече, баштина остајала најближему роду „до трећега братучеда“, т. ј. до праунука у братину ћољену: а даље коме? — није казапо. Кад чи такога рода не би било, онда се по свој прилици баштина дијелила међу племеном. Али што је и то бивало само онда кад не би било порода, отуда се већ види да је породично право било јаче од племенскога. Не смрти властелиновој од оружја је његова припадала половина пару а половина сину му или кћери. У писмима има неколико пријмјера како се употребљавало нашљедно право. Свако је имање припадало прво дјеци. Јесу ли кћери имале право наслиједити непокретно имање? На то се управо не може одговорити по нашим изворима; рекао бих да нијесу могле, премда с друге стране видимо да женскину није узето право имати баштину и отroke. Законик није јасан где говори о властелину који нема дјече узимајући ријеч „дјена“

мјесто сина или кћери; али за то онет писма наша воричући по-терђују да кћери нијесу могле наслиједити непокретног имања или земља. Саидаљ и Радослав Павловић обичу само за себе и за своје мушки настражје (потомство) да ће пазити ко-паваоску жупу дату Дубровнику; а то су могли на себе при-мити само они којима су остале иза њих земље њихове. Исто-је тако Саидаљ остављао својему роду по мушким кољену баш-тину стечену на дубровачкој земљи. А најносије нигде барем не видимо да би ко остављао своје земље синовима заједно са кћерима или самим кћерима. Овога не може оборити једно мјесто у писму Стевана Косаче, где дијелећи цијело своје имање између два сина уставља себи право да може, ако му се свиди, одвојити нешто од њега другим кућама племена свога и жене својој: да је ипак (Владиславу и Блатку) **госпоцтво . . . рат** збо-см ип се **пројо инджеја ћудљивити иђење вино** з врху, кћелимъ пашнишъ а илтерѣ ихъ. Овде се могло разумјети покретно имање, као што запета и видимо послије Цепилију где јавља Дубровчанима да је примила поклад (што је дато на оставу) мужа својега Косаче. А напољедство непокретног добра и кућа припа-дало је послије синова и кћерика. Радослав Павловић доби у Дубровнику двор тако да по смрти његовој припада не само мушким кољену него и женскоме кад би мушки замрло. Исто видимо и у завјету Саидаљеву за његове покладе: покретно имање иде у правој лози најприје синовима, па кћерима тек онда кад синова не би било; а у потомству са стране само мушким кољену, синовцима, и од једне мушки лозе прелази другој која је ближе род; али никад није прелазила женској лози. Исто тако и Стеван Косача оставља свој поклад синовима, ако ли њих не буде, онда жене и кћерима. И из свједочанства дубровачке општине о роду Брајла Тезаловића исто се тако види да је покретно имање припадало кћерима послије браће, биле уdate или не. Господар је за своје имање могао наређивати по својој вољи и дати га коме је хтио мимо праве напољеднице. Законик оставља чуно право баштинику уредити својом баштином. Ко-сача пријети да ће имање своје дати другоме коме хтио буде ако му синови не буду послушни. На тај начин за напољедно право добијамо ово: господар је има право оставити своје имање коме је хтио; али је обично по сирти његовој припадало најближем

роду, и то прво кући његовој; а кад би му кућа замрзла, онда тек осталојем кућама племена његова. Синовима је било прече него браћи; браћи прече него братучедима. Непокретно је имање испло само мушким кољену, а покретно и женском кољену кћери-ма, кад не би било синова или послије синова, али само у правој лози; а лоза са стране могла је само мушки наслеђити. Нашље-дство је добијала цијела породица или сви синови и кћери једнога оца. Мати је могла наслеђити само по особитој наредби.

За недорасле нема у законику пишта; али да је и за њих било обичајно право, показују наша писма. Из њих знамо да се недорасли нијесу заклињали ни писали у писмима, него су одраставши понављали клетву својих старијих. Недорасли нијесу могли добити очина поклада прије четрнаесте године.

Женидба је вриједила само кад је допуштена од црквене власти и кад су младенци вјенчави. Удајом је жена улазила у права мужевља. Дечански је наредио да Србин перопах оже-нишши се од влаха води жену у перопхе и она с потомством својим потпада под закон перопаки.

У опште, грађанско се право ослављало више на обичај него на писане уредбе. Припадајући у ред или правила општинскога живота, узрасло је заједно с народом на његовој домаћој земљи и имало у себи све оно што је као основу грађanskога живота израдио народ у самосталном животу свом за стотине година; а по томе нити су му требале нове уредбе нити га је требало писати, осим гдјенега што се могло у њему на зло обратити те га је требало или боље одредити или замије-нити другим чим или преиначити. Освећено будући старином и стојећи у народности није допуштало да се што самовољно наређује; јер би таки посао пореметио сак општински ред, раскинуо све грађанске свезе, уништио све темеље, на којима стајају узајмнична дјела цијелијем редовима у народу и људима војединице. И за то та мудри Душан остави без промјене и без писања као обичајно право, које је сам народ створио те је и сваком познато.

Али криминалноме праву требаху многе нове наредбе, које бројем и општином својом свједоче како је Душан текио сачувати од зла и к напретку упунити државни живот показавши му темељ у правди и законитости. Имајући посла с по-

хијерањем општинскога реда, народнога права и мира, ријечју, са стварима противнијем грађанском животу, ово се право мије-њало према томе како је врховна власт гледала на те ствари и какву је важност у њима налазила. Душан је постављајући закон држао за дужност своју сачувати општински живот да се непоквари и не пронадне, заклонити општину од њезиних изрода, који траже да оборе све што стоји, све што је напред-но. Што је тада у народном животу, оно се све избације: с њим може радити слободно ћо закон поставља, а у руци ју је постављајући криминално право све чим се може зло по-правити, истријебити и одбити. У кратко, Душан, који је радио да му Србија буде сила не само споља него и изнутра у себи самој, држао је да има право наредити све што је било потреб-но да се држава сачува од квара. Ето за што се у његову за-конику тако мало говори о праву грађанској а према томе много о криминалном. За пријеступе, који су највише досађи-вали општинском животу, највише је требало и наредаба про-стих и општих. Убиство, насиље, срамота, увреда, прељуба, ни-јанство, крађа и похара (, разбој*), похег, кованje лажних по-тапа, јавно присвајање туђега имања и побјег,—то су пријеступи на које се назида. Међу њима још нема утапчаних, који то више постају и умножавају се што општина више стари и квари се, а то показује докле је био дошао у Србији грађански же-вот за Душана. По томе се може судити да је општина онда још била млада и далеко одаџе где се почине квартити и распадати. Ови пријеступи показују како су изнајприје били груби чланови у општини, који се са свијем разликују од по-кварених чланова у општини која опада и другчије пријеступе рађа. С друге стране законик у овом праву вјерно показује своје вријеме и народност, јер му писан није предочиза имао изми-шљен живот него живе потребе у општини, која је доиста била и била у његовој вријеме. Из онога што је наређено за убиство, видимо да се то злочесто чинило јавно и у нагаости без страха. Властели убијају се бре и себи властеле. Било их је који та-ким злочинством пролише кри свештеничку, родитељску и род-бине своје. Како се види, нијесу у старој Србији ријетке биле крађе и похаре, о њима Душан често говори у законику. А то показује да онда земља још није била уређена и да је у свему

општинском животу врло згодаза таке пријестуде. Неки чланци показују да су кадшто и властели захваљали хајдуке. Али ту и казни биле жестоке за крађу и похару, а биле су једнаке и онеме који би учинио и ономе ко би помагао: лунажу се узимао ћида хајдук је бивао објешен. Ради честијех похара и крађа а и ратова било је много ствари којима се нијесу знали господари. Такове ствари купити могле су се само по закону, а ко би год другчије присвојио туђу ствар, био је пред законом једнак с лунајем и хајдуком. Што би се год заплијенило у туђој земљи, вљају га је изнијети пред царом или војводу. Ко би запалио другоме имање и ко би ковој лажне новице, бивао би сажежен. И побјеђени у туђу земљу или бјегуница испратити и примити било је оштро запријећено. Примити туђега човјека или иностранца било је слободно само онда кад би имао законито писмо.

Судови заузимају важан дио у унутрашњој историји српској. У њима налазимо много остатака дубоке старине измијешаних с позијумима једбажа, много што се од старине држало у народу и много што су послје постакњали краљеви и сам Душан. Али при свему томе не можемо се не дивити простоти суднога реда, која је, кад се помисли како је грађански живот био развијен у вријеме Душанове, врло лијепо свједочанство за поштење тадашњега народа. У законику мало има одговора за расправе; у њему се највише говори о реду у суду: даје судије судише само по здравом разуму и посавести, и народ бијајше тим задовољан тако да у закону није требало напрајед и наредити шта треба одеудити. Ствари су се расправљале на једном суду: ни одакле не видимо да су тужбе ишли од једнога суда другоме; у кратко судова виших и низих није било. За мале парнице по селима судили су кнезови, а друге су расправљале судије или кезадије или сам цар. Парци ако су хтјели могли су предати ствар своју и пороти. Војски је уз рат судио цар, или, кад не би он с њом био, војводе. Господари су судили својим људима. Манастирским људима судиле су судије које су манастири на то одређивали. За неке трговачке ствари судио је царник. Док још нијесу биле са свијетом уређене државне дужности и властела будући смира заузимаху врло високо жесто, дотле врло тешко бијајше позвати кога на суд.

Требало је врло пазити кога је реда онај коме ће се судити и кад ће се позвати на суд. У законику је много наређено о позвавању на суд, које показује да је било много које шта за што су позвани могли мислити да нијесу дужни доћи на суд. Властели су позивани на суд особитијем писмом и то само прије обједа; за друге људе био је доста само печат. Који је дошао с војске, њему се давало роке три недеље дана. Жена се није звала на суд кад јој муж не би био дома. Између кућана ишао је на суд који је хтио. Ако је одгонорник за туженога био пристав, њему се давало рока по дана. Тужени су могли мјесто себе дати другога да их брани. Судило се на уста. Супарници су долазили пред судију и казивали ствар. Опадати, ружити, износити другу кривицу осим оне за коју се суди, и митити, било је оштро забрањено. Вриједило је само оно што се први пут каже. Доказати могаху: писма, печати и други знаци, свједодци, „свод“, „лице“, „рука“, клетва, а после свега тога за неке ствари и суд божји: удав (међдан између двојиле) и вода и жељезо (мазија), где се већ јављала виша сила доказујући, бијајаху крајња свједочанства да је ко прав или крив. Така свједочанства у скону показују оно пријеме у развијању српскога народа кад просвјета и грађански ред већ истискиваху везнане и простоту старога народног живота; кад Србија бијајше па по пута својега унутрашњега развијања брзо корачај ћи пријед и још се са свијетом не раставили са старином која бијајше као светиња. Што су доцуните била свједочанства од много руку, то показује да је народ љубио правду и ње се држао и он и који је писао законик. Или онда кад човјечија свједочанства не могаху пишта учинити, Срби не бише ради проћи се истине, него притјеџаше к чудесима и у суду божијем тражећи да се ко оправда или окризи. Истине, много се природнијех узрока увлачило у овако суђење и није му давало показати онако правде како јој се народ од њих падао; али се оно онет можебранити прво онијем чега ради је постављено, а то је било да се дозна кривац и тако се прав опости и сужије, а друго тијем што је грађански живот још био у младијем годинама, у којима обична свједочанства не могаху доказати истине ради својих недостатака; а најпослије тијем што се притјеџало суду божијему само онда кад би сва друга свједочанства била за-

ковима рађа у народу: још се допуштало да се преступник сакати, још је било различијих начина смртне казни. Али и у томе стара Србија има свијетлијих страна: у њој видимо уточницта која показују да су онда прекрасно умједи Срби саставити мисао о праштању с мишљу о глави народној и о глави свештеничкој. Цар и патријарах као виши лица у народу могаху измијенити пресуде, које судијска власт бијаше дужна изрећи; из поштовања према самом мјесту где живљаху ова двојица, опршташе се и слобода даваше сужњима који би утекли у двор царев или патријархов.

Ето докле бијаше дошла Србија у развијању својега грађанског живота. Ствар говори сама за себе. Гледало се како му драго из догађаје, опет је свак дужан признати да се старој Србији не могу одрећи начела прекраснога самосталног развијања, која бјеше постављоје дом Немањин, и која се већ тако живо показаше за владе Душанове. Јест истина да та начела још нијесу била сазревла; али се у самом развијању њихову већ види толико истине, добри и човјечности, да се с њима стара Србија показује уређена грађанска општина, брзо идући правијем путем да докучи најсавршеније угледе општинскога и државнога живота. Бријеме јој изје дало једнако навршити све без чега не може ни једна држава пропијетати; то је све било у њој, али потребе онога времена, као и по другим државама, учинише те се све не развијају једнако. Животна радња народа њезина и добре уредбе краљева њезинијех напуњише је послова за свако добро тако да је Душану остало само их на пут извести и потпомоћи силом која је у закону. Што је било и старијих и новијих начела која се слагаху, и што потоња сама собом долажаху из пређашњих, тијем се доказује да ју је у развијку њезину срећни ум њезинијех владалаца водио путем самосталијем и непаметнутијем. Најноелије кад узмемо да у споменицима, који су нам остали, има њезинијех права у закона најмање, и да их је много више стајало у неванисаном обичају, онда се можемо увјерити да — судило се како му драго оштро о животу старијих Срба — опет неће нико доћи до окога неправеднога укора, који је изрекао учени Нијеман Гебхард по туђем спједоцбама а још више по својему настрапном мудровашу и нагађању, и који је поповој од ријечи до

лудиа, па и то не свагда; него су међдани били слободни само војницима и у ратно доба, а к води или котлу пуштани су само себи, истина — за свако злочинство, а к усјаломе жељезу само за крађу или за похару. У законику не налазимо да се мукама наконило да ко призна злочинство. Затворени су могли бити људи скакога реда, и то се звало јемство. Властели су могли дати мјесто себе таоце или јемце.

Напријед смо већ подјели какве су биле казни. Овде ћемо увратко споменуты што смо напријед дознали. Одређујући казни вије се гледало кога је кривац реда. Пријеступ је свака имајући једнако значење учинио га ко му драго. Кривцу се гледало кога је реда само онда кад је тешко било или се није ни могло казнити једнако, био кривац кога му драго реда, него је требало казни изменjenити начин задржавши исту мјеру, или кад је у ономе коме би се криво чинило био увријећен цио ред његов. Кад би се кривац ухватио, он би и кажњен био; а кад њега не би било, одговарала би за њега по старом обичају околина, и то се звало општа порука. Двојак је био начин којим се казнило: новчани и тјелесни. Под први је потпала општа порука и особито властела, будући богата; а под други сам кривац и особито себи, будући најсиромашнији. Част чини ономе који је писао законик што је колико се могло мање употреби глобу, којом се најмање може учинити, па је више мјеста оставило другим јачим казнима. Али цијену тијех наредбама побија то што је задржан стари обичај по ком је кривац бивао осакаћен. Прем да је законику главно што се мисли докучити још по староме: да се накнади штета и да се за зло кривцу врати остављајући закону да ради тек онда кад се зло учини, али опет гдјегдје просјајаје у њему мисао нова јача и просвећена која тежи да сачува од зла: и то је знатан напредак за оно вријеме. Видећи какве су биле казни можемо судити како су стари Срби разумијевали грађански ред и човјечност. Што се тиче првога, српски су закони већ прешли први раздвој у развијању не давши да човјек сам себи буде судија, за пријетивши свако насиље и укинувши освету; они су већ били близу да пријеђу и други раздвој, да одусталиши глобу и општу поруку суде само преступнику и да чувају да се зло не учини. Али што се другога тиче, није било оне мекоте која се тек вије-

ријечи други учени Нијемац Енгел, који се са свијетом слагаше са мислима својега земљака и не могаше казати пишта болje.

Велика субила дјела, којима је Душан преобразио Србију, али је и сила рука његова требала, па да се одржи нови ред. Удар, који је задао племену Немањићем, показа се одмах послиje његове смрти. Симеун или Синиша, управитељ столски и акарнански, огласи да њему припада српски пријесто, али му посао бијаше већ доцкан: од свакога другога првака бијаше јача воља и завјет покојнога цара. Сврх тога завјета не бијаше самоволан, јер вамијени царство законитом и једином сину Душанову, Урошу. Нико не хтје слушати Синишу, и он дошаоши до Зете врати се у своју област. Енгел мисли да Симеун није био нико други него Вратко, праунук Вукана Немањића, и отап Милеше, жене Лазареве, и да се могао звати Царевић и Југ будући управитељ најужнијега краја од Србије. Енгел мисли да је ријеч *Σάρξ* у Халкокондилу¹ хтјела бити Царевић, а тако да је презиме Симеуну, који је онај исти, који је у других писаца Декан (Дејан), севастократор и управитељ мањодински на Вардару (*κατὰ τὴν Μαγεδονίαν περὶ Ἀξιὸν ποταμὸν*) први до цара. На тај начин Синиша, *Σάρξ*, Југ, Декан, Вратко све је један човјек по мислима Енгеловим.² Чудно се чини толико имена за једнога човјека. Да видимо из близе. Прије свега, Вратко не би могао оглашавати да је у њега право на српски пријесто, јер је врло издалека био род, и стари му не помињаху прва својих ипцида кад незаконити синови ступаше на српски пријесто. За Симеуну или по словенски Синишу, Кантакузин вели да је брат Душанов.³ По свједочанству српских љетописаца Дечански је имао два сина, Душана и Симеуна, и пошљедњи је владао у грчком граду Трикалија.⁴ Ово

је dakле брат од мањехе Марије Палеологове, кога по свједочанству Бранковићеву мишљању властела српска реканици *Душану*: ако се ти не ћеш опасати па краљевство оца својега, брат твој од друге матере не спаша, па ћеш скоро у њега видјети краљевство очино.¹ А друго, *Σάρξ*, *Zarcus* не гласи Џарко, одакле је Енгел рад створити Царевића, него Џарко, и то је име словенско, које се неколико пута налази у нашим споменицима.² Треће, Џарко је или по другима Декан (о коме бу одмах говорити) управљао повардарском Мањодинијом, а Синиша је по свједочанству Кантакузинову живио у Акарнанији. Енгел вели да је Мањодинија често што и Акарнанија: *Zarcus über Macedonien, quae finitima est Axio flumini, welches beyläufig mit dem Begriff von Akarnanien zusammenstimmt*; али било како му драго, један човјек није могао управљати објема тиха областика, јер су жеђу ипцима биле области других намјесника, а на име: Никола жупан управљао Трикалом и Кастројом, Праил и Етолијом, Илакид Охридом и Прилепом.³ Четврто, Џарка не треба смешати с Деканом, или боље Дејаном. Да је Дејан доиста био севастократор Душанов, о том свједочи хрисовуља у Аврамошија бр. 12 и папина посланица (breve), писана године 1354 српским глагарима, међу којима се напомиње *Decanus sebastocrator Servise*.⁴ Село Архиљевицу у жељниковској жупи⁵ даровао је Душан у баштину Дејану и његову потомству. Године 1379 „парица“ Ендокија са сином Константином у писму свом (А. бр. 14) каже за то село да је њезина баштина и помиње Душанову хрисовуљу, којом су Дејанова села потврђена пркин Архиљевској (А. бр. 12); српски љетописац назива тога Константина Жељниковским.⁶ dakле

¹ Рајаћ, ч. II, стр. 718.

² На пр. С. бр. 55, 141, 172.

³ Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335.

⁴ Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 289.

⁵ Бранковићев љетописац (Arkiv. za povijestn. Jugoslav., III, стр. 14) ставља Жељниково под Црну Гору (у Мањодинији).

⁶ Arkiv. za povijestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 16. — Испореди Рајаћа, ч. III, стр. 88.

¹ Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335.

² Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 311.

³ *Σιμων τε γὰρ ὁ Κράλη ἀδελφὸς Ἀσαργράτας τόπε προζην.* Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuzenus, v. III, p. 814. — Stritter, II, 240. — Орбеш, стр. 239. Али на другом мясту исти историк гријешком га назива братом Уроша V (стр. 234). — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. III, § LX.

⁴ Шафар., Pamäť., стр. 53.71. — Arkiv. za povijestn. Jugoslav., III, 1854, стр. 13.

су Евдокија и Константији били род Дејану. Али ко су били? Из хрисовуља се види да је Константији још имао брата Драгаша,¹ а то потврђује и Халкокондил.² Драгаш се зове деспот. Мајка им се Евдокија зове царица; али је јасно да је то царица или жена којега Душанова песара. Како је она са синовима имала баштину Дејанову и како Халкокондил вели да су Константији и Драгаш били синови Жарку,³ нема више никакве сумње о томе да је Жарко био син Дејанови. Орбини и Дијфрен називају Жарка Дејановићем.⁴ Енгел и Рајић не знају им рода; али Рајић је близу истине, само што га забуњују имена Декани и Дејан. Њих разликује, али опет по Орбину добро каже да су Константији и Драгаш синови Жарка Дејановића.⁵ Ријечи Халкокондилове о Жарку: *vīg aριδ iρsum (stalem) di-
gnitatem primarius* (човјек код врала први у власти), из којих Енгел изводи да је Жарко био род с Вратком, те ријечи покazuju да је сину остало од оца не само област него и царева милост. Душан зове Дејана својим „брatom“. Пето, нема сумње да је Југ други човјек а не Жарко или Симиша: њега су звали Богдан а не Симеун. Прије се може мислiti да је Југ Богдан био исти Богдан, који је управљао источном Маједонијом између Сера и Вардаре.⁶ И тако нема сумње да имена, која је Енгел натоварио на једнога човјека, имају скако свога господара. Вратко ће, по ономе што је напријед казапо, остати потомак Вуканови, који није тражио пријестола а може бити ни ми-

¹ В. Успенскога Описање монастиреј Атонских у Ж. М. Н. П. 1848, LVIII, стр. 176. — Аврамовића О. д. с. у С. Г., стр. 78, 79. — Милера каталог атонских хрисовуља у Словенској Библиотеци Ф. Никлошића 1851, стр. 198.

² Κονσταντῖνος ὁ Ζάργον, Δομαγάσεω τὸν ἀδελφός. Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 81. — Stritter. II, 354.

³ Λογίαστης τὸν Ζάργον παῖδες; Κονσταντῖνος τοῦ Ζάργον παῖδες. Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 49, 80. — Stritter. II, 349, 353, 354. — Орбини стр. 289. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IV, §. V; гл. XIV, § I.

⁴ Орбини, стр. 289, 244. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XIV, § I.

⁵ Ч. II, стр. 840.

⁶ Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., p. 28. — Stritter II, 335.

слио није о њему; Југ Богдан управља источном Маједонијом; Жарко, син Дејанов, са својим синовима чиниће особиту кућу која је управљала јужном Маједонијом: а Симиша или Симеун биће сам стриц и супарник Урошу као брат Душанов од друге матере. Дакле права Симишина бијаху праћа стричеви према синовцу; али та праћа већ изгубише силу своју. Владалац, као што бјеше Душан у пуном смислу те ријечи, стајаше више родбине, и отуда дође самој његовој вољи и заједну право да буде основа пријестолном нашљедству. На тај је начин падао стари поредак: Симеун ишта не може учинити држави се племенскога старог правила. Јачи бијаше нови ред, по коме син бијаше нашљедник оцу. Али тога реда не може одржати Урош примивши из очних руку државу преображену. Крајње се ствари новога поретка из скоро показаше на њеким властелима. Душан са свијем укиде породичне слађе међу Немањићима око пријестола, а с њима пресијече и властелима мијешање у ту ствар; али пређе више властели само присталице овога или онога кнеза и радише само за кнеза налазећи корист своје дружине у томе да на пријестолу буде кнез њихове стране. Они не смијају радити само у своје име нити би коме год између себе допустили да се дигне више других, а не би допустили ни страноме господару сјести на српски пријесто; али кад им Душан свезу друштвске раскиде, те оставше сваки за себе, кад их са свијек одвоји од царскога дома, те се пађоше у даљине с поштоњањем, онда они почеше поштовати царску власт за једини извор своје силе, као што се прије оправше на земљу и област у којој живљаху, и по том на цијелу српску земљу. Невезани свезом друштвском и заједничким користима, узвиши се свак себи и стадоше радити један против другога; заборавиште и постојбину своју: сваки гледаше утврдити се и узвишити одаје где га је срећа дојијела. Одатле није далеко било до мисли да се освоји извор силе, пријесто, да се отме врховна власт, којом се најпоузданје може попeti над друге. То је намјесницима по областима било лакше. А поред тога свима се па очи у византиском царству чинише недјела за морални и политички преврат. Докле жив бијаше Душан, сила рука његова држаше у покорности властеле; али кад он умрије, онда под слабијеј и кратковидним Урошем обласни намјес-

инци отпадоше од средине, у којој је за све врховна власт, и сваки поче тражити да буде самосталан. Нијесу узлуд, као што вели Бранковић, неки „највећији властелин сретогали Уроша да узме власт Вукашину и другим изамесницима, на које требаше сумњати, па да је да спромениши јем властелима, који га љубљају.“¹ На летописци не коре га узлуд гонорећи да пренадиха милостиње и кротњуки сине се старијуским съктните отиците, падних съктнти ирическим и мюес.² Старим властелимка не бјеше мило гледајући како се подигоше Мрњавчевићи и друга скопашиња господа, од којих многи бијају на високим мјестима у државној управи. О томе говоре и сами Византијци, који иначе ријетко помињу унутрашњи живот у Србији: „кад умрије цар, сви задржаше земље, којима их бијаше поставио за управитеље, и учинивши између себе уговор не хтјеше војиштићи један на другога“ — говори Халкокондил,³ а тако и Кантакузин: „од најјачих племића једни дару ако се и не покоравајуће као господару или му онест као другу и пријатељу помагање, други вољеше стрица му Симеона, а онест други не пристајући ни за једнијем ни за другим чуваши шта изаху чекајући који ће бити јачи на њему да приступи: и тако на све стране бијаше буна.“⁴ Ове властеоске буње помиње и Орбини.⁵ Ни сама мати Урошевића Јелена није марила за сина: „а Јелена — вели Кантакузин — мати му, не вјерујући ни сину ни Симеону дјенеру, добији на своју страну више градова (међу њима је био и Сер) и имајући око себе подоста војске сама владаше нити ударајући на кога нити коме помажући.“⁶ Али је онест у почетку владе своје Урош показао нешто радње, као што се види из хрисовуља. Неколико је хрисовуља дао Дубровнику за трговину, за земље и за судове (С. бр. 45, 48, 49, 50, 53, 54). Године 1357. Априла 10 даде Мљет у баштину двојици својих „вјерињах.

¹ У Рајића, ч. II, стр. 792.

² Шаеар., Pamät, стр., 54. — Arkiv za povjedstv. Jugoslav., III, 1854. стр. 14.

³ Corp. Script. Hist. Byz. I. Chalcocond., p. 29. — Stritter, II, 335.

⁴ Corp. Script. Hist. Byz. Cantacuz., v. III, p. 314. — Stritter, II, 340.

⁵ Стр. 233.

⁶ Cantacuz., fb. — Stritter, 1b.

милих и љубазних* властела, Басети Барничелу Биволичићу и Трипети Миховићу Буњићу и њихову потомству, за њихову вјерну службу* (С. бр. 46; С. д. М. 1851). Исте године Априла 24 потврди запис оца слојега, који заповједи Дубровчанима да сваке године о Ускрушу шаљу 500 пернера стонскога дохотка цркви Богородице синајске: ако ли би ко преступио тај запис, он вели да се казни „по законику*“ (С. бр. 47). Године 1358. Јунаја 2 потврди други таки запис оца слојега: у хрисовуљи одреди по очном запису 1000 пернера јерусалимској цркви арханђела Михаила и Гаврила тако да Дубровчани шаљу повеће два пута на годину по 500 пернера о Ускрушу и о Митрову дне, и то дотле докле држе Стон, ако ли би цркви јерусалимска опустјела, онда доходак њезин да иде у светогорске српске манастире што су под Хиландаром. Хрисовуља је писана у Призрену (Г. А.). Има у Хиландару његову хрисовуљу од године 1361, где се говори о селу Трстенику (Гр., стр. 51, бр. 25, 26). Исте је године 11 Маја записао Урош Хиландару, по молби светогорскога старца Романа Бранковића, цркву св. арханђела стрисела која бјеше даровао у баштину севастократору Бранку, па их сада син Бранков, калуђер Роман, у договору с браћом својом Гргуром и Вуком, поклони хиландарској лаври за спомен својој души (А. бр. 13). Из тога записа још дозијајемо да је севастократор Бранко бјежао у Бугарску и да су из њега остала три сина, калуђер Роман, Гргур и Вук. За Урошеве владе два брата, Бураћ* и Вук, „синови великога севастократора Бранка, господина граду Охриду“, на молбу старијега брата својега калуђера, приложише хиландарскоме манастиру цркву св. арханђела с неколико села. Запис се о томе почње овако: „по милости божијој и превисокога цара Стефана Уроша Бураћ и брат му Вук“ (Гр., стр. 52, бр. 33). Вук је био зет кнеза Лазара, који за Душана управљаше Сријемом и Мачвом. Енгел и Рајић нијесу добро разумјели ријечи Халкокондиловијех: *Βούλχος τοῦ Ἐλεαζάρο τοῦ Πρότυχον*⁷ узеши два човјека за једнога. Ја мислим да је летописац хтио казати да је Душан дао подунање Вуку, сину Бранкову, и Лазару: таєт и зет могли су управљати једном земљом. А Бранко је по свје-

⁷ Corp. Script. Hist. Byz. Chalcocond., p. 28. — Stritter, II, 335

дочанству Халкокондилову био син Илакидов.¹ Урош још писа:
 кеселци и се съ възложеници къстели и къстелитики црстел и
 и всегда испъстани устъпки дарюи имъ. (Л. бр. 13), а
 овамо се самовољство увлачило. Без његова знаца Војислав, који
 владаше Котором, зарати се с Дубровчанима за то. Цар их ду-
 жан би помирити. Године 1362 Августа 22 даде писмо, у коме
 говори: понеже се дикткуше схъ попланили ѡд црстел и съл-
 дили ѡд болота црстел и с кнезом Константином и ѡ градомъ црстел и
 с Котором... и синих их, забрањује да се у сваји с царским
 властелином не ратује ни Котору досађује, него да се иде цару
 на суд; међе у заборав све увреде и крв што је проливена у
 рату с Војиславом, и парећује да се робље и отете земље врате
 с обје стране итд. (С. бр. 55). И Војислав у своје име даде писмо
 да би засједочио своје пријатељство с Дубровником и потвр-
 дио да ће се држати уговора о соли (С. бр. 56). Ода зла су биле
 и у самој Србији раздори међу њезиним управитељима. Овде
 ћу напоменути да Душан није онако разредио намјеснике по
 српским областима, као што прича Халкокондил. Нема узрока
 сумњати се о самим областима, него што се тиче неких на-
 мјесника, може се мислiti да је љетописац узео за своје при-
 чање мало позије вријеме. Тако смо већ видјели да изнајмире-
 није Жарко него отац му севастократор Дејан био управитељ
 у Мањевији на Вардару; тако су у Вуку — Елеазару, сину
 Бранкову, два човјека: Вук Бранковић и Лазар; тако Вука-
 шини није још за Душанова живота био краљ, јер сви историци
 пишу да се тек за Урошеве пладе Вукашин прозвао краљем; и
 то је врло лако бити код се опоменемо да је Вукашин
 био у великој милости код Душана. Сва је прилика да му је
 Урош поставши цар предао своје пређашње име назавши га
 од деспота краљем. Византинци зову Вукашина цесар Вониха.
 Као краљ није владао само својом облашћу, коју је добио од
 Душана, али и Pherris exscurrit ad Istrum, т. ј. источним кра-
 јем Мањевије и западним Тракијом, него и цијелом правом
 Србијом. Брат му Угљеша бијаше намјесник у његовој области.
 Урош имаје само празно име парско. У Вукашина бијаше не-

¹ Βοῆλχος τὸν τοῦ Βοᾶγγον τοῦ Ἰλακίδεω γένος. Corp. Script. Hist. Buz. I. Chalcocond., p. 53. — Stritter, II, 350.

ограничена власт. Сви виђаху на што иде Вукашин осим је-
 днога Уроша. Властели устане на Вукашина, а међу њима и
 Лазар. Урош их не може помирити као што прије помири Ве-
 јислава с Дубровником, јер већ није вриједно ништа. Лазар до-
 зва себи у помоћ Лудовика краља угарског и прогна Вукашина.
 Том приликом Лудовик опусти дио од Србије и тада — рекао
 бих — узе Мачву; јер године 1368 био мачвански би Никола
 Гара, зет Лазарев.¹ Што се тиче Грчке, Вукашин је тајно по-
 магао Матији Кантакузину, али га за то онеш издаде неприја-
 тељу његову Јовану Палеологу: обожица бише узрок, те Турци
 по други пут дођоше у Европу. Опростили се Матије, Вука-
 шин се на скоро опрости и Уроша. Немајући своје области
 Урошу се досади живјети код својих намјесника, сад код је-
 днога сад код другога, и пыховијем се хљебом хранити, с тога
 пауми бежати у Дубровник, али прије него што то учини, ти-
 га Вукашин у лову године 1367. Он се потписивао: **Стефани**
Урошъ кнезъ цръ србъски и гръкоъ, или: по милости кнезъ Стефани
Урошъ къ Христъ Богу благогови цръ србъски и гръкоъ.

Краљ је Вукашин знатан човјек; он је собом показао зау-
 крајност новог поретка. Радња је његова нешто ново чега прије
 није било. Као дошаљ на српском двору није имао у себи ни
 искрености ни оданости, није знао ни за користи које требају
 постојбини ни за користи властеоске, с којима су радили и, пр.
 властели зетски подижући на пријесто краљевиће који живјеше
 у њиховој земљи, или властели српски не дајући да им Грип
 у постојбини обладају; није био ни онима захвалан који га
 љубише и подигоше. Вукашин је радио само за своју корист
 на штету земљи која га је примила. Лукавство и нечовјештво
 помагаше извршити себезнале намјере. Прећашни властели
 само подизаше на пријесто једнога и сметаше другога; изићи
 из свога реда, сјести на пријесто — на то се нико није усуђивао;
 али се Вукашин не хтје обзирати на вишљедника Уроша; сву
 власт узе у своје руке. Он први диге руку на вјенчану главу
 само себе ради; за њим Ласдоби и Лазару ступити на пријесто
 и вјенчати се вијеницем Немањиним. Што послије видимо Вука-
 шина у рату с Турцима, то је само за то, што земље његове би-

¹ Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 113.

јаху прве на које Турци ударише. Он је изнајирије управљао Дакијом и Мањедонијом, брат му Гојко Бугарском, а други брат Угљеша Јанином и областима отетим од Грчке: тако уреди Душан. Разумије се да Вукашину то није било доста, него још за Урошеву живота преузе све послове државне као краљ и царев поноћник. А кад и пријесто освоји, области своје даде браћи и Угљешу учини деснотом свију српских земаља. Има писмо Угљешине, којим дарова Хиландару цркву св. Николе у селу Врачу и прику у Дучанима са селима Врањем и Трновцима; у њој се Угљеша именује: *у Христу Бога благовјерни бискар Угљеша, господар Србима и Подунављу и сними западним странама* (Гр., стр. 52, бр. 31). С овим испоредијмо што вели љетописац: *и вламгасть (Вукашин) из се кнезију кралјества српскаго, крајот же својома Оугљешини крлоуласть кралији ђамији грчким съ словија деснотеъм чисти.*¹ То не рећи да је Угљеша за његове владе управљао прећашњим областима у земљи отетој од Грка. Не треба заборавити да су други намјесници остали у својим областима ако се и запарио Вукашин. Године 1368 удрожи се Вукашин с Јованом Палеологом, а друге године дође Мурат у Тракију. Најприје га надби Вукашин, али године 1371 разбише њега Турци на Тенару. Браћа му Угљеша и Гојко погибше у боју, а њега уби слуга у бежању. Од Вукашина имамо писмо у којем године 1370 Априла 5 потврђује Дубровчанима све уговоре и записе прећашњих владалаца српских (С. бр. 62). У томе писму каже за себе: *настаси ис (Христосъ) господина щеми српскон и гръкою и щандини стрѣлии, и угледајуши се на прећашње цареве спомине жену своју и синове: и по ксе дни виселци ии се къ ѳеми кралјестка ии съ првѣдюблюснини кралјеста ии кралјиони края Словенъ и съ првѣдюблюснини сънови кралјеста ии Ізъковъ и Андонашевъ.* Из писма се види да Вукашин није себе држао за управитеља него за правога владаоца и краља српског. Потпис му је оваки: *къ Христу Бога благогодарни и христомлюкти Вукашин краљ.* Између синова његовијех најзначајнији је Краљевић Марко, који оста народу бесмиртан у цјесмама. Од Угљеше остале три сина: Јован, Тордислав и Стефан.² Из рукописнога се живота деспота Стевана

¹ Шафар., Рамб., стр. 54.

² Гласник V, стр. 300.

на³ дознаје да им је мати, жена Угљешина, била кћи некога Ћесара и род с Милицом женом Лазаревом. Од Тордислава Угљешива икако кратик запис без године с печатом, из ком је водују ска глава: у њој Тордислав ступа у дружбу и јединство с Дубровником; а за трговину се ништа не спомиње (С. бр. 58). Што се затр парска кућа и запари властоска, тијем се одријешише руке и осталојем властелина. Тада они изађоше на прво мјесто не изјајући већ пред собом власти која би их надвисила и везала. Не мишљаху да су дужни покоравати се човјеку као и сами што су — властелину, и сваки стаде помишљати за се. По смрти Урошевој не може Вукашин сабрати и удржати српске земље, него се она распаде. То је записао љетописац,⁴ то је узрок и што Вукашин не би срећан у рату с Турцима. Нешто земаља Вукашиновијех, Ниши, Ново Брдо и Приштину узе Лазар; област Плакидова дошаде унуку му Вуку Бранковићу, зету Лазареву. У Мањедонији се јављају прећашњи намјесници, Жарко и Богдан. За првога ћу споменути да је тешко био жив у то вријеме, прем да историци кажу да је био жив ослањајући се на једно мјесто у Халкокондила где се за Драгаша каже да је војвода Жарков.⁵ Истина Драгаш је могао бити војвода очијујој војсци, али је опет у тијем ријечима мање вјере него у другима истог љетописца, где за Драгаша и Константина стоји да су синови Жаркови. С друге стране што љетописан казује да ради синови а не отац, и што у писму године 1379 Евдокија са сином Константином уређује породичима имањем не спомињући мужа, и најпослије писмо деспота Драгаша од 1377 године,⁶ — све то доволно показује да је Жарко умро још за Урошеву времена. Драгаш наследио је узе власт и име де-

¹ Житie и жиđијь приснопонинизго слокогодаго благоућственаго господина деспота Стефана списано поисленисъ и понижденисъ склонинаго патріјарху ѡема тоз серпъскых куръ Никону и позлатнихъ изулинихъ виденисъ же трапезитин. І акленисъ симој тсомненитомој прославляющој сизъ быти.

² Гласник V, стр. 71, 74.

³ Αραγαστε γιον Ζάρκον ιγειόγα. Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocord., p. 38. — Stritter II, 349.

⁴ Аврамовић, О. Д. С. у С. Г. стр. 78.

спотско а Константић се назва господар. На два пасма године 1377, која спомиње Гргоровић, потписана су обојица, а у трећем године 1385 Константић сам у своје име говори о цркви, коју сазида брат му Димитрије. Име Димитрије без сумње припада Драгашу и калуђерско му је име (Гр. стр. 82, бр. 31, 32). Оба намјесника, и Драгаш и Богдан, покорише се Мурату. Из писма, које Хиландару даде Евдокија и Константић године 1379 (А. бр. 14), види се да су намјесници кад се покорише остајали у пређашњим својим областима. Али тога писма није потврдио Лазар, а то свједочи да је земља између Вардара и Струме онда већ припадала Турцима. У писму на завршитку кажу да се надају да ће се избавити од непријатеља, **зокасно же ико виних враги и синостате између инђожини и покорини.** Константић и како други кажу и Драгаш погибоше заједно с Марком Краљевићем у боју на Ровинама, где Мирчета војвода влашки разби Бајазита 1394 године.¹ На западу између Босне и Србије шаши осилити властелин Никола Алтомановић освојивши нешто српских земаља око године 1371—1374; али му Твртко и Лазар отеше што бјеше присвојио, и оставише му само племенску државу Ужице. У Зети бијаху Балшићи, који јасно доказиваху да су ради бити самостални. У јеверној се Арбанији утврди Ђурађ Кастројот, који Турској данак излађаше.

Тако су ствари стајале кад Лазар преузе владу у Србији. Гледавши Вукашина излађаше да то може бити и да је законито. Осим тога од Немањића већ не би никога. Највише љетописаца и историка мисле за њега да је био син некаквога властелина Принца па да је одрастао у царском двору; али се прије може ћеровати да је Лазар незаконит син Душанов. То свједочи Дука² и Цароставник.³ Први вели: „тада цароваше у Србији Лазар син Стефана цара српског“ (*ό τότε ἦγε Σερβίας κοιλεῖον Λάζαρος τιὸς Στεφάνου τοῦ χρέωλη Σερβίας*). Јетописци српски да би доказали да је Лазар био род с Немањићима, измислише за жену му Милицу да је од колена Вука

¹ Јетопис у Шатар. Památ, стр. 74. — Arkiv za povijestn. jugoslav. III, стр. 16.

² Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, с. III, р. 15. — Stritter, II, 350.

³ У Рајића, я. III, стр. 6.

брата Стефана Првојевчанога;⁴ а један између њих још каже да је мати Лазарева била кћи Милутинова од кћери грчкога цара Андronика.⁵ Године 1376 намоли Лазар париградског патријарха, те скиде клетву која за Душанове владе би метнута на Србију што се постави српска патријарија, и те године вјенчаче се на парство. Године 1380 би на Атону и даде хрисовуљу, којом дарова хиландарској болници село Јелчаницу са синима међама, правинама и засеочима. Потпис је: *У Христа Бога благовјерни самодржавни господин Србима и Подунављу Стефан кнез Лазар.*⁶ Исте године дарова Лазар цркви Вазденија у манастиру Жидријелу Браничевском или Горњаку, на новој сазидавши, неколико села на води Млави и Дунаву. Ту се имењује: *кнез самодржач све српске земље.* Црква би дана у граду старцу Григорију Синанту с браћом, која помагаху видати је. Год. 1385 патријарах Спиридон својим писмом похарди игуманству Григорију и који ће послје њега бити у том манастиру.⁷ Године 1381 Лазар на молбу и за спомен „брата“ својега, челика **Миља** дарова цркви св. Пантелеју у Русику село Длабе или Горњи Закут са засеочима. Потпис му је: *У Христа бога благовјерни Стефан кнез Лазар Србима и Подунављу* (Гр., стр. 81, бр. 29). По смрти Лудовика краља угарскога Лазар опет освоји Мачву с Биоградом. Године 1386 Турци узеше Ниш и Лазар учини с њима мир уговоривши излађати им годишњи данак. 1388 године смилише Лазар и Твртко да се сви удруже против Турака, а Ђурађ Кастројот већ и побиједи ту турску војску; али друге године 1389 Мурат претече ту дружбу ударивши са силном војском на Србију. Лазар га са сајијем Србима срете на Косовом пољу. Ту се побише. И Мурат и Лазар погибоше. Српски народ приповиједа да је на Косову изгубљено парство издајством Вука Бранковића, који је са својом војском отишао с бојног поља. Ово је приповије-

⁴ Јетопис у Шатар. Památ, стр. 62, 72. — Arkiv za povijestn. jugoslav. III, стр. 14.

⁵ Гласник V, стр. 78.

⁶ Ову хрисовуљу наводи Рајић у својој историји (ч. III, стр. 25). Да не говори Гргоровић за ову хрисовуљу под 1371 годином? (Путеш., стр. 51, бр. 29).

⁷ Рајић, Путешествие по Сербии, стр. 71 и 72.

дане и историја записала. Немамо узрока сумњати о ова два сведочанства. Као што је Вукашин учинио пејјеру Урошу талоје и Вук могао изневјерити Лазара. Већ није било старине. Немањићи прођоше; пријесто српски поста ствар за отимање. Неколико се властела узвиси на развалинама властеоскога реда, и скаки мишљаше да може сјести на пријесто. Морални квар, који узимаше мах од угледања на сусједно најство, учини те не бираху много шта ће чинити да докуче што су научили. Кад се Вукашин могао докопати пријестола убијством, Вук га шаљаше задобити илађством. Од њега имамо писмо, које ладе Дубровчанима у Приштини 20 Јануара 1387 године (С. бр. 73). Оно није особити какав уговор, него само потирда прећашњих писама: *и доносите к исиз (кнезу Лазару) ђанислие величкого господина цара Стефана и господина кнеза кнезу не поткои не науе и потврди, такогс и кь шије договре кните речени властелс дверокући, и а вљке кидекь висалие величкаго господина кнеза Стефана и господина кнеза (Лазара) тајкогс не потврдиши из науе и потврдиши.* Другијем писмом (С. бр. 69) потврди ово прво. Још је молио Дубровчане да му приме на оставу благо и да може доћи у њихов град, и Дубровчани одговорише писмом (С. бр. 76): Вук Бранковић, жена му Мара, и синови Гргур, Ђурађ и Лазар могу кад хоће дати благо своје на оставу и онет узети; ако ли им Угри или Турци отму државу, Дубровник ће их примити и бранити од непријатеља. Из овијех се писама не види да је Вук радио да отме од Лазара пријесто. С њим су као управитељем особите области могли Дуброначани чинити уговоре као што их чинише с властелима травунским и хумским.

Босовски је бој најважнији догађај у животу српскога народа. Од то доба изгуби Србија своју независност; ако јој Турци и не дираше у живот унутрашњи ни у народност, онет већ није могла доћи до државне самосталности. Само мала Зета још бјеше слободна. Видјели смо да је између свију српских области само Зета свајда припадала Србији, будући особна краљевскога рода. Њом за времена Уроша V владаше Стражимир, Ђурађ и Балша, синови Балше, којега јој по свој правилци Душан постави за управитеља. Енгел¹ каже да је Балшић поставио Зети за жупане Твртко и саградио Бастарник

¹ Gesch. v. Serv. и. Bosn. стр. 324.

Черетви на ушћу и Нови (Castelnuovo) у Драчевици, да би их држао у покорности, око године 1373. Ово је Енгел узео од Шимза; али овај не каже да је Твртко поставио Балшиће за жупане, него само да их је покорио.² Нема се по чему мислити да Твртко није могао покорити Балшиће па пеко пријеме; али ништа не доказују сведочанства која износе историци. Бастарник нема ништа са Зетом, а и Драчевица није припадала Зети. Она је још за Константина Порфијорогенита била жупа у Травунији³ и тако остало и послије. По томе је Стефан Томашевић даде Дубровнику године 1451 (С. бр. 140); а како Босна бијаше Угарској под врховном влашћу, мишљаше и Угарска да се с правом може ивишати у нека њезина дјела. То се јасно види из писма Марије краљице угарске, где се и Котор и Драчевица броје међу угарске земље.⁴ Ништа не доказује ни то што су се Балшићи обраћали папи: то је било само начин којим су се сви тадашњи српски владаоци гледали сачувати од дније ватре, од Грчке и од Угарске. Кад би се год какво зло подигло на њих са запада, они се свакда обраћају папи обрнућући да не ступити у крило римске цркве и напа их примаше у заклон апостолског пријестола. На против, писмо Уроша V 1360 године 29 Септембра (С. бр. 54), где пар допушта дубровачким трговцима да греде из Зете на Кашмире, јасно показује да је Зета била под Србијом а не под Босном. А најпослије, као што је казано напријед, може бити да је по смрти Урошевој, кад се држава обезглави и српски намјесници између себе раскидоше јединство, Твртко заузео Зету. У писму све тројице Балшића, Стражимира, Ђурађа и Балше од 1368 године 17 Јануара (С. бр. 63) издалека је споменуто нешто знатно: *ево шта: и све ђанислионике шиљокога крода з Леник њуди се дике Србцимир и Ђуруг и паде из Шти кјуди идук из Карада.* Овде се мисли или сусјед њихов, Карло драчки сродник Лудовиков и противник Марије угарске, или, што је приличније, зет Ђурађа Балшића, Карло Товије, за кога Орбини каже да је заробио Ђурађа Балшића, и једва га на молбу дубровачку пустину, и да

¹ Politische Gesch. d. JK. Bosn. u. Rama, стр. 84.

² Шафар., Slov. Staroz., II, IV, 659,

³ Schwandtn., Script. reg. Hungar., III, 138.

је између њих двојице учињен мир 1376 године.¹ За то су и у писму само два брата споменута. Али Орбини није добро године ставно, јер одмах на другој страни вели да је Ђурађ Балшић умро 1374 године, а по љетописцима² 1373, дакле на двије или три године дана прије мира, које не може бити. Ђурађ је Балшић године 1372, 30 Новембра, годину дана прије своје смрти, дао Дубровчанима друго писмо у име своје и свога брата Балше и спновца Ђурђа Страшимировића (С. бр. 64), у ком се за царину позива на устав цара Стефана; — то опет показује да је Зета била састављена са Србијом. Прије ће бити истина да је Ђурађ Балшић узео нешто босанских земаља.³ Лако може бити да је он као и Никола Алтомановић и у једној вријеме с њим, употребивши околности на своју корист, гледао распостранити своју земљу па штету сусједима. Зети од језера лежаше Травунија а од југа Арбанија. Споменици наши свједоче да су Балшићи бадали очи и на једну и на другу. Страшимир већ умрије; послије њега, ако му и оста син Ђурађ, опет Зетом поче владати по старом словенском обичају старији иза њега брат Ђурађ Балшић. Из поменутога писма од год. 1372 видимо да је доиста Ђурађ Балшић док Србија бјеше безглавна узео нешто прихорја око Дубровника и искао српски доходак; али је готов био уступити те земље новоме и заједничком цару српском, али не Вукашину; и због — вели — **тко ћаде царь господинъ средсъ и властеломъ и ќеванъ српсконъ, да несе државни власниске дзекрокуки дати цик доходъкъ кишеписланога.** Како су српски владаоци узимали доходак за травунске и хумске земље дане Дубровнику, и како је Хум одавна припадао Босни, а и Травунија јој припадала послије Душана или боље послије Уроша V, то је Ђурађ Балшић рђаво стајао с босанским владаоцима. Он је особито радио онда кад се Травунија и српски доходак колебаше између Србије и Босне. Тако је он пошљедњи радио у име Србије. Из тога године 1378 видимо српски доходак у Твртка и у владајућа травунских Сандаковића под босанском влашћу. Исте године 10 Априла у своме писму иште

¹ Стр. 244. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.

² Шафар., Рамат., стр. 74.

³ Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338.

Твртко српски доходак и међу свједочима именује жупана Ђељака Санковића (С. бр. 66). Јамачио је Нови, који Твртко сазида, био на међи Балшићевим земљама, јер и данас мало најдјут од њега има град Балшић. Године 1379 већ није било Ђурђа Балшића: писмо даје јлађи брат, Балша Балшић (С. бр. 67), који се године 1385 именује војвода драчки (С. бр. 70). Из првог се његова писма види да је још за Ђурђеву живота Дубровник плаћао неке новице за Дав и Криву Ријеку; а у другом писму свом између осталих опрашта Дубровчанима царину, које није било за цара Стефана ни за Ђурђа Балшића. Прво је писано у Ртицу а друго у Тузима близу Плоче. Смисао оба ова писма и што у њима нема имена синовца Балшића. Ђурђа Страшимировића, то показује да је Балша по смрти браће своје наслиједио њихове земље по старом обичају као племенско заједничко имење. Медаковић вели да је Балша Балшић владао у Драчу а Ђурађ Страшимировић у Зети и Приморју.¹ Али о такој дроби ми ништа не знамо. Напротив, што се напомињу браћа и цар Стефан, то показује да је Балша ступио у права свију који прије њега владаše. Дав, Крива Ријека, Ртац и Тузи близу Плоче, које помиње у својим писмима, немају послага са Драчем; истина у једном се писму именује **дикъ дрлукъ**, али додаје **и ѡирс.** Лако може бити да Драч бјеше скоро задобио, како пише Орбини,² а за њим и други, и по томе особито њега напоменуо у својој титули. Важније је што у писму није споменут Ђурађ Страшимировић. Поред заједнице може се мислити да је Ђурађ имао и своју особину, али никако се не може допустити да су обојица били једнаки и самостални владаоци. Писма Балшића и прича, која за њега једнога каже да је имао рат с Лазарем и да је ишао у помоћ Лазару на бој на Косово, ријечју, сва радија Балшића свједочи да је он био глава свој Зети. И тако старјештво стричево над синовцем, утврђено на старим словенским племенским уредбама, врло се лако може разумјети у земљи као што је Зета, где та ствар још није била са свијем препиначена и где се и данас свето чувају стари обичаји. С те стране гледа и Орбини на ред, по коме је владало племе Бал-

¹ Повјестница Прве горе. У Земуну 1850. стр. 24.

² Стр. 245.

шине. Године 1385—1386 погибе Балша Балшић у боју с Турсцима на пољу биградском, а по Орбину на пољу Косову на води Војуша.¹ Пошљедње писмо његово имамо од године 1385, 24 Априла; друге године 27 Јануара синовац његов **Ђурађ Страшимировић** већ сам у своје име даје Дубровчанима писмо: да-
ке је за то пријеме отишao Балша с овога свјета. А по томе
вије истина што Енгел и Орбин пишу да је умро 1383 год.,
као што је очврно и Андрић: а истије истива ни оно да је Балша
ишао у помоћ Лазару године 1389. Кају да је Балша Балшић
био ожењен кћерју кнеза Лазара, или којом, то нити народна
прича памти нити могу историци дознати. Љетописци кажу
само да му је жена била кћи Лазарева,² или јој не кажу имена.
Позицији љетописац помиње јој и име говорећи да је за сина
Балшића била најарије испрошена Милева, или кад она пође
за Бајазита, онда он узе сестру њезину, удовицу Милоша Оби-
лића,³ т. ј. Вукосаву. У неким се рукописима налазе имена
и Мара и Јелена и Милева. Милаковић,⁴ држећи се Орбина,
каже да се звала Деснина, а Милутиновић води ијеројатни причи
народној, по којој је Балшића жена била Јелена.⁵ Видећи таку
неслагу око имена исте кћери Лазареве, остали црногорски
историци и не помињу јој имена говорећи само да се Зета, која
се за Вукашинове владе бијаше ошијенила од Србије, онет с њом
сјединила кад Лазар завлада, и да се кнез њезин Балша оже-
нио кћерју Лазаревом, или по народној причи потврђујући да
је Балша три пута срећно војевао с Лазарем не хотећи му се
покорити и тек онда сјединио земљу своју са Србијом кад му
је Лазар дао кћер за жену. Знатно је свједочанство Орбинове,
који веома вјерно и слажући се с ионеменичким говори о кући
Балшићај. Орбини каже не за Балшу Балшића него за **Ђурђа**
Страшимировића да је имао жену Деснину удовицу Шишмана.

¹ Орбини, стр. 245. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 338. — Андрић, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, Wien 1853, стр. 5.

² Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povijest. jugosl., III, 1854, стр. 16.

³ Гласник V, стр. 79, 93.

⁴ Кратка истор. Црне Горе (Грлица 1855, у Црној Гори), стр. 56.

⁵ Историја Црне Горе, стр. 2.

краља бугарског.¹ За њим исто говори Дијрен,² Рајић³ и Ен-
гел. Пошљедња, по свој прилици поредећи пријеме Шишмана
бугарскога са смрћу Балшићом, којега сахраније године 1383,
вели да се Деснина удала за **Ђурђа Страшимировића** послије
године 1390.⁴ А Балша је Балшић по свједочанству Орбинове
најарије био ожењен кћерју деспота биградског (у Арбанији),
а послије Јеленом Кланеном, која је била за Марком Краље-
вићем, те му донација Кастроју.⁵ Тако каже и Петар Петровић
Његуш да је за **Ђурђем Балшићем** била кћи Лазарева, не до-
дајући по имену која.⁶ А Андрић видећи како јето заплетено не
да никако да је Балша или ко други био ожењен кћерју Лазаре-
вом.⁷ Може се само допустити да је за Балшу била испрошена
једна кћи Лазарева, или околности сметоше женидбу: памћење
народно више пута не казује чисто догађаја, и овде од про-
сиде начини свадбу. Једни љетописци добро разликују кћери
Лазареве, које су биле за Шишманом и за Балшићем,⁸ а један
слабо се држи старије и, како се чини, поузданјије приче о
просидби Милеве за Балшића, онет не могући одолjetи општему
мишљењу, жени Балшића удовицом Милошевом. Али који је
био тај Балшић?⁹ Љетописац вели да је био син Балшић; али

¹ Стр. 246.

² Famili. Dalm. et Slavon., гл. V, § III; гл. XIII, § VI.

³ гл. III, стр. 10, 11. Рекао бих да се Милутиновић вара говори
да Рајић за жену Балшићу каже да се звала Мара. (Историја
Црне Горе, стр. 2).

⁴ Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 332. А за цијело се и не зна го-
дина кад је умро Шишман.

⁵ Стр. 244.

⁶ Montenegro u. die Montenegriner. Stuttgart u. Tübingen 1837,
стр. 10. (Reisen- und Länderbeschreibungen der älteren und neusten
Zeit. Herausgegeben von Dr. E. Widenmann und Dr. H. Haunt. Elftte
Lieferung.) *

⁷ Како прелодилац зна, ову је књигу писао В. С. Карапић.

⁸ Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 8.

⁹ Шафар., Památ., стр. 73. — Arkiv za povijestn. jugoslav., III,
1854, стр. 16.

зnamо да у Балше Балшића није било синова: очевидно дакле он ту мисли самога Балшу Балшића или сина првога Балше. Али за то опет мало даље прима тамно наредно причање говорећи да је исти Балшић, ожењен, по његовијем ријечима, Вукосавом, имао кнегију Анђелину жену деспота Стефана Ђурђевића, која је, као што се за цијело зна, била кћи Стефана Арванита. Исто тако само нагађајући можемо мислити да није Балша него Ђурађ Страшимировић био ожењен Лесном; свједочење нема ни да је тако ни да није тако; али је скакојако та женидба била послате смрти Лазареве. Које је године умрло Балша Балшић, не знају сви поуздано. Више историка, као: Давидовић,¹ Милаковић, Милутиновић, Медаковић, Ковалевски² и Попов³ кажу за Балшу, а П. И. Његуши за Ђурађа Балшића да је ишао на Косово у помоћ кнезу Лазару; али смећу с ума да је у оно вријеме Зетом већ владао Ђурађ Страшимировић, који је по свједочанству Орбиноу и Дијофенову, узетом по свој прваци из вароднога причања и послије поновљеном и у других писаца, убио Вука Бранковића, кад је к њему утешао из турског ропства. Тешко се може допустити да је који год од Блашића ишао у помоћ Лазару, јер о том ништа не каже ни Рајић ни Енгел; ако ли је доиста који ишао, то није ишао Балша Балшић него Ђурађ Страшимировић. А још треба и то споменути да највиши историчари, осим Милаковића и Медаковића, који управо говоре о Балши Балшићу, и не просијетљују себи имена Балшића, а оно није било друго него породично име Балшићима, које се поче од Балше I. Последије Балше влада спновац његов, син старијега му брата, Ђурађ Страшимировић. Ево како он почиње своје писмо године 1386: *и влас моцил сило првостога доуха тесе слезни и къ тронци, и отъци же реки и сини и къ скетиць досе, тронце првоста сладе тесе, икъ тесе кърстих се и тобою прихихъ къжъстельни и благодать профисти ии штьфасли богослдни къ роде моицъ молитвлии и молитвници скетихъ ионхъ првродитель Спасона Нелзине првемо првототца српскаго и скетитела Слви . . . и скетицъ сконхъ когъ нѣрзидесъ текови гидеса.*

¹ Забавник 1821, стр. 95.

² Четыре мѣсяца въ Черногорії. С. Петербургъ 1841, стр. 46.
³ Путешествие въ Черногорію. С. Петербургъ 1847, стр. 76.

тимјес и хъдъ въ Христя когъ благотворни и самодржавни градодинъ Гюртъ ксон ѡетсон и понофскон ѡемли (С. бр. 71). Видимо куда иде таки говор. Почетак је писму налик на почетак у писмима босанских краљева и показује мисли независнога и самовласнога господара. Род свој доводи Ђурађ од Немање. За његов ћу род споменути да су сви српски и босански владаоци говорили да су род с Немањиним домом прем да то није било истини, али за Ђурађа говоре љетописци и историци да је био род с Немањићима од некуда по женском колjenу. На своју корист обратиши то прем да далеко сродство с Немањом и своје станове према осталој Србији, Ђурађ са згодом пође за потпуном самосталношћу и још за Лазара изиђе изнад онијех који прије њега владају. У његова писма дође приступ који је попајвише био у краљевским и царским хрисовулјама; он се већ величаше да је грађана Немањиног дома и достојанство своје предаваше свемогућему Богу, а то се једначило с ријечима „божјом милостију“. Титула његова „благовјерни и самодржавни господин све зетске и приморске земље“, која је употребљена и у другом писму његову, које помиње Медаковић, показује да је сматрао себе као независна владаоца з своју земљу као самосталну државу. А у то вријеме већ није било Балше: Ђурађ сам бијаше господар од Зете. Тако је он сад ступао у права очина и оба стрица, који су по свој прилици умрли без дјеце. А иза стрица иде синовиц. Још имамо од Ђурађа Страшимировића запис (С. бр. 72), у ком се јамчи за људе бана босанскога Твртка да не ће дирати у дубровачке тргови, који иду из Дубровника на Слано и на-траг, и обрите да ће ако се зарати с босанским балом, јавити за то општини недјељу дана напријед. Ова два писма показују врло лијепо како је стајао према Босни и правој Србији. Ако и ништу неки историчари да се Зета добре воље покорила Лазару кад је ступио на пријесто, а други да се покорила кад се Ђурађ или Балша оженио кнегију Лазаревом, опет то све није ништа друго него тамна прича која мијеша догађајима вријеме. Зета се за Балшића јавно отимала да буде самостална, чemu су од помоћи били испреди у самој Србији. Све што се о тој ствари може допустити само је ово: да је Зета једнако држала себе за једну између српских области и да је толико изјенила права српских владалаца колико се подударало с ње-

зинијем мислима о заједници свију српских земаља. Више се од тога не може допустити, јер се иначе не ће разумјети оно што дознасмо из писама Ђурђа Страшимировића, уз које нема никаквога знака, који би показивао зависност од Србије. С друге стране, што се тиче Босне, није могао у своме писму назвати своје поданике људма бана босанскога, јер његови поданици нијесу живјели на путу између Дубровника и Слава; он је даље ту јемац за друге, а на име за поданике босанске: иначе се не би могао ни јемчити. Осим овијех и друга два писма писана италијански, за која помињу Медаковић и Андрић, немамо од Ђурђа других споменика. Не знамо ни кад је умро. Што даље нема споменика, с тога у историји прилогорској послије Ђурђа Страшимировића стоји знатиз празнина, коју су историди ради испунити сваки по своме различним погрјешкама. Вишег се држи Милаковића, који мијеша Балшиће једне с другим а по свој прилици и с Црнојевићима или каквијек арбанаским кнезовима. Милаковић, Милутиновић, П. П. Његуш, Ковачевић и Попов састављају и Балшу Балшића и Ђурђа Страшимировића у једнога Балшу, и за њега кажу да је с кћерју Лазаревом имао сина Страшимира, а овај пошљедњи да је имао два сина Стефана и Божидара, који се већ зову Црнојевићи, дојајући басну о приоме лицу њихова оца. Очевидно је да се овде са свијем повјеровало народном приповједању. Медаковић нађе за боље обратити се Лукарију и узети његово не мање од горњега замршено и нејерно казивање о сродству Црнојевића са Хрвојем. Лукари вели да је Хрвој имао два сина Балшу и Стефана, који један за другим владаше Зетом и од пошљедњега се народише Црнојевићи.¹ Овде је погрјешка дошла отуда што је у Хрвоја доиста био син Балша,² па се он узе за Балшу зетскога. Али поменути историди слабо гледаше на свједочанство Орбипово, за којега мислимо да вишег од свијех заслужује да му се вјерије, јер што год напријед казује о роду Балшића, све се слаже са споменицима. Орбипи вели да је Бурађ имао сина Балшу, који кад му се досади дути рат с Млеч-

¹ Annali di Ragusa, стр. 82. — Медаковић, Повјестница Црне Горе, стр. 27.

² Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. X, § III.

чићима, отиде у Србију к своме ћаку деспоту Стефану Лазаревићу а Зету остави у управу Стефану Апуловском, својему сроднику од рода Црнојевића. Послије смрти његове Стефан Црнојевић отиде у Апулију, а Зетом завлада деспот Стефан и даде је у управу своме пећаку, Ђурђу Балшићу, — јамачно је Орбипи хтио рећи, Ђурђу Вуковићу — који кад отиде у Србију, Млечићи узеше Зету и истријебише Балшиће.³ С Орбипом се у главноме слаже Андрић, с којим и ми пристајемо да је у Ђурђа био син Балша. Може бити да је кћерју тога Балше Јеленом био ожењен Стефан Косача. Писмо од године 1443, где се то спомиње, истинा, не каже који је био Балша, којега назива покојним (С. бр. 134); али се може мислити да је то био Балшић Ђурђевић, о коме говори Орбипи. И српски љетописци знају за Балшу, зетског господара, говорећи да је умро 1422 године.⁴ Послије Балше вала признати да је владао Стефан Црнојевић, који бијаше род с Балшићима. По свој прилици у Балшиће било мунике дједе, па је за то предао Зету сродноме дому. Умро је по Дијфрену 1421 године.⁵ Исто тако један између српских љетописаца помиње да су издалека били род Балшићи и Црнојевићи, говорећи: **з ф т в и х (Балшића) во ти-кои кркы идшли терноскини.**⁶ Али Црнојевићи нијесу настали од Балшића, него су живјели у једној пријеме. Нема пишта по чему би требало мислити да им је племе тако младо. По свима словенским земљама има свакојаких имена од ријечи *ири* која су постала још у најстарија времена. И у Зети има неколико таковијех имена. Сврх тога презиме је *Црнојевић* постало од имена *Црноје* а не од *ири*, како мисле они што понављају речену причу о приом Страшимиру. Али знамо да је Бурађ Страшимировић писао писмо дужду млађачком Антонију Фанијеру јављајући му како је падвладао Црноја Падића, који опустошаваше земљу Балшићима и у боју погибе.⁷ Да се нијесу

¹ Стр. 247.

² Шафар., Památ., стр. 76. — Arkiv za povjestn. jugoslav., III, 1854, стр. 18.

³ Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVI, § I.

⁴ Гласник V, стр. 48.

⁵ Андрић, Geschichte des Fürstenthums Montenegro, стр. 6.

од тога Црноја народили Црнојевићи? Ако је он војевао са Балшићем, то ће рећи да је био силинији од других; исто су тајо и Црнојевићи морали бити силинији од осталих племена у Зети и по томе што су били род с Балшићима и по томе што су послиje њих владали. С овим се свједочанством из писма слаже и Орбини помињући непријатељство између Црнојевића и Ђурђа Страшимировића;¹ дакле је Црноје Надић, како га писмо назива, исто што су Црнојевићи у Орбина; и то је онеш потврда да ваља вјеровати Орбину. Али што Орбини говори да је Стефан родом Италијанац називајући га Марамонтом из Апулије, чини нам се да није истинा, јер то говори прво против самога Орбина, који признаје за њу да је био род с Црнојевићима, а друго и против Флавија Коминине, који свједочи да је Стефан био други човјек, којега ишче пута спомиње Спинијон Амират.² Што су Црнојевићи бјежали у невољу у Италију, тијем се још ништа не доказује: и син и унук Стефана бјежаше у Италију. Да је Стефан био домородак, то се још потврђује писмом његова сина, где Иван назива Зету или управо горицу Зету, т. ј. Црне Горе, својом отаџбином а околину цетињску особином својега рода или баштином, и међе јој назује **ио старину складићи и по величјему кон сој постакијем** (М.д.). Кад је особина била тако стара да је требало постакијући границе најамом њати стара базинава и билеге, онда су Црнојевићи Стефан и син му Иван и отац њихов старосједиоци у горијој Зети. По томе право ишце Орбини да су на Ђурђа Страшимировића устајали Црнојевићи и горња Зета. Ова је земља као отаџбина најсилнијега племена Црнојевића морала држати њахому грађину. Ваља споменути још нешто из старијих писама. У споменицима има писмо Црнојевића Радича и Стевана, који њим утврђују пријатељство с Дубровником и допуштају дубровачким трговцима да могу без сметње ходити по њиховој земљи (бр. 60). Штета што није записано где је и кад је писмо писано. Види се само да су Црнојевићи имали земље близу Дубровника.

¹ Стр. 246. По њему говори и Рајаћ и Енгел.

² Dufresne, Famili. Dalm. et Slavon., та. XVI, § 1.

³ Дигесеље на исток изјесту.

бронника у Зети. Али ко су била та два брата? У поменутом писму Ивана Црнојевића (М.д.) налазимо између осталога где Иван даје цетињском манастиру што су до онда имали Остојићи, Ратко с братом и синовцима, — земљу, винограде, шуме, воде и сл. **ио било којије земље остоји**, давши њима за то друге земље. Дакле се може мислiti да су два брата, од којих је једном било име Ратко или Радич по оцу Остојићи, припадала к племену Црнојевића, и по томе допустили Ивану као глави свега племена да тако слободно наређује њиховијем именем; друга се племена не би имала за што мијешати Црнојевићима у записи. Дакле лако се може вјеровати да су писмо С. бр. 60 писала ова два брата Црнојевићи а по оцу Остојићи, с којима је Иван писао прилог цетињској цркви. На тај начин долази ново свједочанство да су Црнојевићи, којима послиje Балшић дошаде влада у Зети, били од старине Зећани и имали у Зети старе своје баштине. Стефан Црнојевић, који одмијени Балшић Ђурђевића, отиде по смрти његовој 1422 год. у Италију, оставивши Млечићима и деспоту Ђурђу Бранковићу да се отимају о Зету. Зећани незадовољни деспотом, па ново га дозваше међу се и помогоше му задобити прејашње земље. Стефан у дружби с Ђурђем Кастројтом Скендербегом, којега књега назише за жену, прослави се браћећи од Турака своју самосталност. Он је саградио Жабљак и близу њега на острву Кому на Морачи манастир, где би и погребен. Умро је Стефан у половини XV вијека. Постиже њега влада најстарији му син Иван. Друго је Иван војевао с Турцима и најпостиже отиде у Италију да тражи помоћи оставилиши Зету па свога војводу Тому,¹ али се врати не нашавши никдје помоћи. Друго њему бити не могаше, него оставити Жабљак и равнице око скадарскога језера, жорачке и зетске, и склонити се у горе, у горију Зету; тада потпаде под Турке Спуж и нешто Бјелопавлића и Пинеја. Котор и будва још прије тога приступише к Млечићима. Јамачно какве год распре за земљу учинише, те се боље уредише границе прногорске према тима дајема општинама. У писму своме, у којем се потврђују прејашњи за-

¹ Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 4. Писмо Иваново на стр. 10.

писи српских царева врањанској пркви св. Николе и додају нове земље пиперске, Иван се дотаче и западнијим границама своје области; и обишаши их са својим властелима и властелима которским и будњанским пописа их. Из тога пописа видимо да је западна граница црногорска онда ишла готово онуда када иде и сад, т. ј. од Сутормана покрај Брчела и Тројице па Сњежницу; али се одатле простирала на запад више него сад, ударајући у море на неколико мјеста. Тијем се потирђује што вели Милаковић да су Ивану припадале општине Брајићи, Мане, Побори и долина Грбаљ, где су била солила која се помињу у писму.¹ Преко Јешевине граница је ишла иза Котора до Ораховца. Осим тога на сјеверозападу су границе црногорске оисте ударале у море. Зна се да је Иван заложио Млечићима Конавље,² и ратујући с краљем босанским, својим тастом, да је држао неко вријеме Рисан, Драчевицу, Требиње и Попово.³ У истом се писму спомињу земље синова Ивановијех Ђурђа и Стефана, којима владаху још за живота очина.⁴ Писмо је написано године 1482. Вратили се из Италије око године 1485 Иван сазида пркву рођењу бегородичину и код ње манастир називани га зетском митрополијом. У писму су тога ради писалом назначени прилоги дани манастиру и дужности манастирских поданика. Ту је наречено да једи митрополит црногорски Висарион. У прилоге су стављене земље манастира комског и горичког (подгоричког?), које сазидаше родитељи Иванови и који опустјеле под турском владом: два или три калуђера из Коме премјестили се на Цетиње, а манастир и један и други стави се под митрополију, ако ли би се кад поновили, наречено би да им се врате пређашње земље њихове.

¹ Граница 1835, стр. 62. — П. П. Његуш, Montenegro und die Montenegriner стр. 12.

² Милаковић, Граница 1835, стр. 62. — П. П. Његуш, Montenegro u Montenegriné, стр. 12. — Медаковић, Повјесница Црне Горе, стр. 35. — Андрија, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 13.

³ Dufresne, Famili. Dalm. et Slavon. гл. XVII, § IV. — Медаковић, Повјесница Црне Горе, стр. 30. — Андрија, Gesch. d. F. Montenegro, стр. 11.

⁴ Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 10 и д.

Осим митрополита у Црној је Гори био и влаадика (Мл.). Што се основа цетињска митрополија и што се Зећани склонише у горњу Зету или Црну Гору, то је најважнији догађај у животу онога дијела српскога народа, којему би суђено без прекида за цијелих неколико вијескова хранити српску самосталност. Од тада почине ново вријеме у животу црногорском. Природа, вјера и непромјенити дух народни у слози учинише те се шакаљуди показа да јој с највећим војескама не могуше у најсјајније доба своје славе и силе досадити они који освајају Азију и Европу. Пусте камене кисине с мрачним шумама, пењинама и гудурама, са страшим ногоступима мјесто путова, у један пут се насељише добивши око сто хиљада душа, које утекоше од убиства и пустоши што чинију Турци доље испод планина. Важало је имати много живе моралне силе да би се човјек приволио недостатку свега што је животу угодно, да би се насељено на голе стијене и предао живот својим лијехама земље напоштено претрптима на камене. Овом се чуду може човјек дочудити само онда кад народу зна историју и казвају је од природе. Зета је од почетка свога била више или мање самостална, јер је једнако била особина Немањића, где је живјело особито сијано властеоство, где је живјела далеко од власти као у другој земљи родбина владајачког дома. С тога је била једињена, а то је оисте не само није удаљавало од послова цијеле Србије него је још чинило те је много могла на српском двору. Осјећајући своју силу Зета по јединству вјере и народности држаше себе да је нераздјелни члан Србији. Све је то водило к различијој срећи. Кад Србија падаше од ударава турског мача, Зета одвојена будући и необузета општим кваром, храњаше у свима редовима својега народа силе живе, и кад дође непоља, још боље позна и процијени благо православие вјере и народне самосталности. Ради овијех виших добара народу њезину није било ништа промијенити користан али опасан стапак на некористан али безоносан. Прелазећи природи у заклон, Црногорци се падаху да ће се одржати у борби за вјеру и независност. Али Србија паде: патријархова столица са стадом заједно потпаде под Турке и већ немогаше онако слободно радити како би требало за народ још ви мало не покорен. За то Иван дужан би учинити за своју Црну Гору исто што је учинио

Душан за Србију, учинити да има у себи средину за вјеру, да има у себи извор свештеничке власти. Једни су узорци били и у Душана и у Ивана, нити је то било ојјепљивање или одметање од више црквених власти и јединства у вјери, као што је париградски патријарах кризио Душана; него је напротив то била жеља да се сачува вјера и да се превенује власти да вачин да може слободно радити а народу да се да средина око које ће се састављати, и тако да се обовоје сачува од зала, која ум владајачки издалека виђаше. Вријеме је па скоро потврдило да је Иван добро чинио. Срби се у осталој Србији без сметње турчише и потурченици се упозаваше, а рођени син Иванов Стефан потурчниши се онест пријеће к пранславији вјери и би галућер, а неколико Приногорана, који се с њим потурчише, вративши се на постојбину не нађоше чему се надахну: на њих се не угледа готово нико и кротком духовном наставом прилогорских владика умалише се потурченици. Иван је умръо 1490 године. Потпис му је: **и Христа Бога благочерни и когом хришћани господар ѣстеси Иван Црнојевић.**

Иван је имао брата Бурђа или, како други кажу, Аријама или Андрију прозванога Арванита или Арбанаса, који погибје још године 1450 у боју с Турцима. Кћи је овога Арванита Анђелина била за Стефаном Бурђевићем, сином деспота Бурђа Бранковића, и с њим је имала два сина Бурђа и Ивана. О роду Арђелиничу учени људи двојако мисле. Западни историци, као Лукари, Орбини, Дијрен, Енгел и други веле да је кћи Аријаните Комини и да се највише звала Теодора; а домаћи историци сви једногласно кажу да је кћи Арванита Црнојевића. Бранковић назива оца њезина кнезом арванитским. Рајић се држи Дијрена, којега се мисао, као што он вели, слаже с Бранковићевом.¹ Али се та мисао, или мисао западнијих ученијех људи, поткријењена дубоком ученосту Дијреновом, чини слабија од од онога што мисле дохоронци. Орбини пише да се Стефан Бурђевић оженио Теодором, кћерју Аријаните, таста Скендербегова;² даље су Скендербег и Стефан били пашенози имавши жене двије рођене сестре. Доиста по Дијрену, Турађ Скен-

¹ Ч. III. стр. 260.

² Стр. 266.

дербег бијаше ожењен Андроником, кћерју Аријаните Комини.¹ Дијрен напомиње да историци различно зову жену Стефана Бурђевића: каже да је Орбини зове Анђелином а Лукари Теодором, па сам узима ово пошљедње име.² Али како овај час видјесмо, Орбини је не зове Анђелином него Теодором. Тако исто и Рајић налази у њега име Теодора; али се онест вара Рајић говорећи да Дијрен узима име Анђелина као и Бранковић, јер је Дијрен пристао на име Теодора. Таке веслуге ради дужни смо пристати на мисао прилогорских писаца, који се држе љетописаца и народног приповједања. Један љетописац говори овако: „Стефан слијени деспот по смрти очијој отиде у Далматију, и ондје се ожени . . . од рода арапитскога госпођом Анђелином“.³ Овде је род арапитски исто што и арванитски, а никако аријанитски. Албанија је иначе гласила и Арванија, одакле је постало латинска Арапија; а Аријаниту не би било за што мијевати у Арапиту. Име је Анђелина било у обичају код Срба: тако је п. пр. Синиша брат Душанов имао кћер Анђелину; сами су Црнојевићи послије узимали име Анђел.⁴ Други љетописац каже да је Анђелина кћи Балшића ожењенога удовицом Милошом Обилићем. Први дакле казује порекло оца Анђелинина а други казује род његов; али онест не као што треба; јер народно памћење држећи знатније ствари често мијеша имена и године. Под Балшићем треба разумјети Прињевића а не име Арванита, т. ј. Бурђа Арванита, брата Ивана. Затијем љетописцима сви историци прилогорски, као: Младаковић, Милутиновић, П. П. Његуш, Медаковић, Андрић и

¹ Famil. Dalm. et Slavon., гл. XVIII, § V.

² У истој књизи, гл. V, §§ X, XV. Ево његовијех ријечи: Post parentis mortem . . . (Stephanus Bukovitzius vel Brankovitzius) in Albaniam sese recepit. Ubi filiam Arianitae Comneni, Dyrrachii, Aulonis, aliorumque in Dalmatia oppidorum, domini, in uxorem recepit. Hanc, Angelinam Orbinus; Petrus vel Luccarius, Theodoram vocant. Liberi Stephanii Bukovitzii, ex Theodora uxore . . .

³ Stephanus Coeens Despota, post patris mortem, abiit in Dalmatiam, ibique accepit in uxorem filiam Saverstiam (?) ex Aranitarum familia dominam Angelinam. Arkiv, za povjestr. jugosl., III, 1854, стр. 22.

⁴ Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. XV, § IV; XVI, § V.

други држе да је отац Аријелинин био Ђурађ (Аврам, Андрија). Име Арванитово није било тако познато западнијем писцима као име Аријаните Компани и с тога узеше обојицу за једнога човјека.

Под управом Пријевана и потом владика својих Прилогорци се јувачки брашише од Турака и нити икада изгубише своје независност. Јест истинा да су Турци пролазили увакрст Прије Гору с мачем и отњем, али остати у тој не могош, а Прилогорци се на ново враћаше на своја гаришта и на ново близе с њима вјечне бојезе по границима. Држећи се своје вјере и свега роднога, они свагда достојно представљају своје старе. У њиховој се природи, начину живљења и управи сачувало врло много најстаријих особина словенских; тијесм су особинама и непоколебљивој тврђи у вјери и неприметној земљи својој дужини захвалити што су остали независни. Да није било ово све троје срећно једињено, Прилогорци не би били Прилогорци, а по том каква му драго промјена у којој основи њихова живота имајући им може бити од какве користи, ако им још не би била од штете. Што је за неколико стотина година споља било тако да се није могло обићи, с тога Прилогорци дојоште у ставе из којега не могу с коришћу својом или барем безштете изаћи другчије осим да им се измијене спољашње ствари. За историју словенску они прекрасно показују како народ од сто хиљада душа имајући природу у помоћи може сачувати своју самосталност и обасути себе славом небројених јувачких дјела, само кад се добро чува од моралнога грађанској квара и вјерави остаје главнијем начелима своје народности. Ко разбира словенске старине, за погађајући се сачували мноштво најстаријих словенских обичаја, обиље начина живљења и мисли о заједници, не у споменицима мртвијем, него у живоме сучасном извору. Прија Гора, имајући живо обиљежен облик, још чека посленике, која би трудима својим узељи за основу њу саму а не туђе ријечи; стара писма, народне приче и пјесме томе су најглавнија помоћ; и Милутинова ћуприја припада част да је први почeo тај посао.

Док Прија Гора славно чуваше своју самосталност, деспоти губише Србији независност. Вукашин први даде углед како се само за себе ради: послати дојоште Стефан Лазаревић

и Ђурађ Вуковић Бранковић. Али Лазар и син му Стефан оставише након себе добар спомен у народу. Обојицу дечије што су радили племените и без пријеваре; обојица бијаху побожни и обојицу народ прозва светима. Није толико краиница Лазаревић задала Србији удар на Косову пољу колико околности са стране: али самога Стефана Лазаревића наспаки начин радње доведе Србију до тога да се отаље народне независности па скоро погаси и прајеће у поданство без осjećања. Стеван, којега Бајазит постави гospодаром српској земљи, свето храњаше заклетву којом му се закле да ће му бити вјера, и чувајући само своје поштење пунташе отаџбину да пропада. Милица мјесто њега упраљаше Србијом и он сатираше цијет српскога народа бијући се уз турску војску и за Турке и с хришћанима и с нејеринима. Вук Бранковић преварилаши се у своме надају и узалауд се погађавши с Турцима, пауми отети се од њих, али га на тужбу Лазаревијех синова Турци ухватише и отроваше: земље његове остави султан породици његовој. Од њега је остало писмо, дано Хиландару 1392 године (А. бр. 15), у коме каже за себе да је син севастократора Бранка и унука војводе Младена. Из тога писма дозијемо да је Вук око тога времена учинивши мир с Бајазитом преписивао сву своју земљу разрезујући данак што ће се плаћати Турцима. Тада дође к њему хиландарски старац Гервасије и каза колико метоха има данак у његовијем земљама и колико данак турског на њих долази: овај данак 200 уната узе Вук на се да плаћа. Свједочи се у томе писму именују три Вукова сина: Гргур, Ђурађ и Лазар. Стефан Лазаревић с братом својим Вуком помага Турцима покорити Бугарску (1390—1392), у бојевима с Мирчетом, војниодом плашким, на Розинама, где погибоше Марко Краљевић, Константина и Драгаш¹ (1394), са Сигисмундом угарским на Никопољу (1396) и с Тамерланом на Ангори (1402). Ту је Стефан показао јувачка чудеса пробивши се са Србима кроз Татаре и избавивши живот Бајазитову сину Сулејману. Вративши се у Европу ожени се кћерју цара Мануила, и с таслом прогласи Сулејмана за султана. До то доба војеваше Бран-

¹ Јелен, у Шафар. Рашић., стр. 74. — У прилогорском се пријевару (рукопис) и у Бранковићеву (Arhiv za povijestn. jugoslav., стр. 16) не спомиње Драгаш.

ковићи с Лазаревићима за Бајазита; али се сад одвојише од Лазаревића прешавци к Муси, брату и супарнику Сулејманову. Али кад Муса би разбијен, они опет приступише Сулејману, и Ђурађ Вуковићи постављен за главнога запоједника српској војсци. На то Стефану буде жао, те Србију подврже Сигисмунду и с угарском војском разби Турке под Триполјем године 1403. Помиривши се с Бранковићима, Стефан употреби мирно вријеме 1405—1408 да дијечи ране својој отаџбини, прикупи неке земље које бијаху у Турака, доби од угарске Биоград уговором, обиђе Србију, свуда постави ред и за отправљање државнијех послова уредитри „храмине“ или дворе.¹ Око године 1395 Милица се постриже и постане калуђерица. Има писмо Стефана Лазаревића, које је писао прије него му се мајка покалуђерила (А. бр. 18). У том се писму каже како је властелин Обрад Драгославић записао Хиландару своју баштину, цркву ваведенија богородичнице на Ибру, али не предавши је одметну се од Стефана Лазаревића па за то изгуби ту баштину, која би дана другоме властелину, али на молбу свештенства и по савјету матере Милице и брата Вука, Стефан понови његов запис и дарова Хиландару поменуту цркву додавши још нека села и засеоке са свјема људма, међама и доходима њиховијем. Милица је калуђерицом писала са оба сина писмо хиландарском пирту св. Василија (истоме, који је сазидао Милутин с црквом вазнесења Христова). Записа му село Ливочу на Морави Бинчи и заповједи да се поставе међе по казивању старијех људи. На писму су потписани самосинови њезини, благојерни господин кнез Стефан² и „господин Вук“ (А. бр. 19). У том је писму као и у другом, које помиње Аврамовић,³ Милици калуђерско име Јевгенија: али у писмима Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића писаним Дубровнику (С. бр. 90, 111) она је назvana Јевросима. Енгел и Рајић слажући се с атонским писмима и с љетописима,⁴ зову је калуђерицом Јевгенијом. Да није Јевросима свјетско име као и Милица? Има примјера

¹ Рајић, ч. III, стр. 115.

² О. Д. С. у С. Г., стр. 79.

³ Шафар, Památ., стр. 62, 75.—Прнгорски пријепис (рукоп.)—Arkiv za povjestrn. jugoslav., III, стр. 17.

да су се Срби осим својих народнијех имена звали и другима, која се узимаху од светача и зваху христа (в. С. бр. 78). Још се сачувао од Милице(?) патрис везен златнијем словима на свиленом покрову кнеза Лазара. Ту сама себе зове Јефимија. Шафарик наштампавши овај патрис,¹ додаје да је Јефимија било крштено име, Милица — домаће, а Јевгенија — калуђерско. Али какво ће име бити Јевросима? Син није могао не знати матери имена. Не смејимо с ума да се не зна за цијело чији је патрис и да се по ријечима Шафариковијем само приповиједа да је Миличин. Ето какву сумњу подигоне синонимици на ново откривени. Како ће се сложити сва четири имена за једно чељаде? Је ли доиста патрис радила Милица жена Лазарева? Код овијех би питања историја дужна била stati и оставити их без одговора. Али у један пут изађе па свијет патрис на свиленом завјесу цркве хиландарске, који је златом, сребром и свилом везла калуђерица Јефимија године 1399. Од њега дође нова сјјетлост, која може са свијем расправити она питања. У патрису каже Јефимија за себе да је **дъфи господин и киселъ Конхис лекцијаго ѣтъ, искогдак деспотицъ.**² По истраживању Ј. и П. Шафарика покров је на ћivotу Лазарену у Раваници (у Брдинику, у Сријему) радила иста Јефимија, кћи Воихње, која бијаше за Угњешом, изнајприје кесарем а послије деспотом, коме припадаше земље таставе по смрти његовој: Драма, Сер и околине њихове у Македоније до Солуна. По смрти мужевљој Лазар је узе под своје окриље; по томе из захвалности навезе му покров и на покрову у везеном патрису говори: **телесно бо страниою имене къ странихъ покровиши иси изобилно.** У то пријеме пада писмо Стефана Лазаревића, где потирди Дубровнику пређашње уговоре за трговину и за суд. Писано је 2 Декембра 1405 године (С. бр. 90). У њему се за матер Стефанову већ каже да је покојна госпођа Јевросима. Она је умрла 2 Ноње, исте године.³ Године 1409 подиже се Вук Лазаревић на Стефана шиљтићи половину очевине, и тада с Турцима, којима

¹ Památ., бр. XX.

² Гласник, V. Завјес, која је био на царским дверима у српској хиландарској лаври, донесе у Биоград с неколико писама архимандрит исте лавре Онуфрије Поповић.

³ Шафар, Památ., стр. 75, Arkiv za povjestrn. jugoslav., III, стр. 17.

обрече покорност, и с Ђурђем Вуковићем у два рата опустошава Србију. Сигисмундо помаже те со браћа покирише раздјелниши Србију на пола. Године 1410 Муса из Влашке отиде на Судејмана у Малу Азију. С њим бијаху Лазаревићи и Бранковићи; али у очи боја осим Стеваном пријећоше к Судејману, с којим бијали Мануила. Муса би разбијен и побеже у Европу. Ту у Једренету ухвати Лазаревиће и Бранковиће, које Сулејман бјеше отицнуо дома. Сви осим Ђурђа Вуковића бише погубљени. Потпшибош: Ђурађ син већ покојнога Гргура Вуковића, Лазар Вуковић, Вук и Лазар Лазаревићи. Српски љетописци једногласно спомињу да се ова жалост догодила године 1410.¹ Али се с једногласним казивањем љетописци и историка не слаже писмо, које писаше сва три Вуковића и мати им Мара године 1413, 3 Октобра (С. бр. 175). У томе писму Гргур, Ђурађ и Лазар с матером својом прилажу атонском манастиру св. Павла неколико села и по 20 литара сребра на годину. По том је писму сва породица Вукова била још жива године 1413.² Али прије најда мислити да година у писму није добро стављена (можебит да је погрешно ко је преписивао). Исти Вуковићи с матером писаме 29 Декембра 1405 године Дубровачкима писмо, којим потврдише запис цара Стевана, кнеза Лазара и оца својега Вука (С. бр. 91). Друге године по том, 1407, опет налазимо писмо Мариво и синова јој Гргура, Ђурђа и Лазара, где дају хиландарској болници хочански панаћур с правом да може на тај панаћур ићи сваки ко год хоће, Србин, Латинин, Турчин (Гр., стр. 52, бр. 30). Муса за то остави у животу Ђурђа, што га виђаше да је заклети венцијатељ Стевану. И довста године 1411, по што Сулејман би убијен, Муса с Ђурђем Вуковићем удари на Србију иштући за Ђурђа дно Вука Лазаревића; али с помоћу Сигисмундовом и Сандољевом би изгагнан. Сладивши се Мусом 1412 године, Ђурађ се помири са Стеваном. За то Муса дође у Србију, разби Стевана и оплијени земљу; по том се обрати на Византiju. Тада Мануило бојеху се силе његове стапи му супарника — четвртога Баја-

¹ Шафар, Рамат., стр. 75. — Прилогорски пријевис (ркн.). — Архив за povjестn. jugoslav., III, стр. 17. — Гласник V, стр. 98.

² У Григоровића грцијском стоји год. 1424 (Путеш., стр. 25, бр. 4).

зитова сина Мухамеда. На води Искре у Бугарској Муса би падвладан и удављен 1413 године. Из захвалности Мухамед потврди Стефана за деспота над Србијом, и послије му не дошаћијаше земљама задовољавајући се само данком. Године 1422 умре Мухамед. Тада Стефан јогавије ударити на Турке у Европи, али оста вјеран клетви коју даде Мухамеду и његовој дјеци. С његовом се помоћу зацари Мурат. Пред смрт своју Стефан завјетова Србију Ђурђу Вуковићу и са Сигисмундом учини уговор, по коме Србија призна Угарској првовије власт над собом. У истом уговору први пут видијо масао српских владалаца — да у Угарској нађу станак промјеном српских градова за угарске.¹ Стефан умире 1427 године, 19 Јулија, у Суботу у три сата, како сиједочи живот његов.² О години смрти његове не испле једнако историци. Са животом се слаже пароставник и љетописци.³ Године 1411 писао је друго писмо Хиландару, поповиши лаври новобрдски доход 100 литара сребра (А. бр. 16). У то вријеме деспотства његова пада писмо, којим дарова манастиру Милешеви пет села у Моравијама (С. Д. М. 1844). Стефан се потписивао: *Лихостів со-
жєю господинь кесару сръбскому и поморию и подгнанским стратиши
деспотови Стефанъ.* Изнемогли народ бијаше задовољан миром за вријеме, и благосиљаше Стефана, а Стефан бијаше задовољан што не ногази клетве султанима. Чудаје био начин урадњи Стефановој. Срећа је бивала Србији близу; али Стефан није умро или није хтио употребити околности на корист. Ни за оца му Лазара ни за нашљедника Ђурђа није било међу Турцима толико раздора колико за његова живота. Народ се још живо сјећаше боја косовскога; Срби се још не бјеху павили на поданство туђинима: све помагаше поправити несрещу

¹ За ову је ствар важан уговор који наводи Енгел у Gesch. v. Serv. u Bosn., стр. 370.

² *Житie и жиžь приспоинија зго слободнаго балгоуьстнаго го-
сподиня деспотови Стефанија споминио поклонима и попогоджденијем
сектенијаго патріарх ѡемље тое сръбскис куђи Никонион и поплатнихъ
изузимынъ киденіс же търсистынъ целинице самомъ тъзомиенитомъ
прослављающ се бити. Рукопис.*

³ Шафар., Рамат., стр. 73, 76. — Прилогорски пријевис (ркн.) — Гласник V, стр. 99. — Архив за povjестn. jugoslav., III, стр. 18.

Лазареву. Али Стефану много стајаше до милости турских царева а не виђаше на што иде та милост. У њега се показа мисао, на коју не могаше доћи и прави владалац, коме је држава од козјена, мисао да га туђин закланя. Видјећемо да се и у Босни у племену властела Хранића почела показивати та мисао, која много муке задаваше врхопој власти, и може бити бијаше једна од главнијих ствари које учинише те Босне потиаде под Турке. Тако и ондје син негдашињега властелина видио Бранковиће против себе, не смије сам да ради против њега него тражи пријатељство турско, драге им воље задаје вјору, против непријатеља употребљава жалбу, која укида сваку самосталност. Турци ради бијаху ствар расправити добро по онога, ко им се жаљаше и на тај начин од своје воље признајаше их за судије животу народном и за врховне господаре од Србије. У том се поступању види исти властелин, какове налазимо послје пројаве Душанове, — властелин сам за себе, који само своју част тражи, који се буни, који се не може узвинити до виших мисли правога владаоца, који даде народну самосталност за своју корист. Таки су били и други Лазаревићи; таки су били Бранковићи и сам Вук Бранковић. Кад погибе Вук, Стефан се не меша чега бојати својој влади; али ни онда не хтје вратити Србији прећашњу независност. С његове стране не видимо ништа да је гледао за то учинити. Мирно стајаше у подручју турској и Турцима данак плаћаше. Шта га је везало? — не знамо. Раздори у родбини нијесу га могли задржавати, јер му противници бијаху слабији од њега а осим тога више бијаху с њим у миру и пријатељству него у непријатељству. И у та згодна времена срећа Турака бијаше неједан пут у његовијем рукама; али као вјеран поданик, подизаше султане на пријесто и сам им се кланаше; кад се Турци бијаху с Хришћанима онда се и он бијаше за Турке. Један пут само одустави пејјернике, или опет ни за што друго него што сам би увијећен. Побједа под Триполем требало би да га је обавијестила. Колико би могао учинити за Србију кад се Турци више између себе; али њему све би што од једнога султана прелази к другоме, а лако би могао с Маниуплом и Сигисмундом пстјерати са свајем Турке из Европе. Најислије што даде српске градове у пројену за угарске, то јасно показује да је мислио само за себе, а не за народ, да је

чувао себе а не Србију. Јест истина да је за вријеме умро сложити своје користи с користима народнијем. Својим постојањством и оданошћу стече вјеру у султана и добави отаџбини мир до некле. Али тај добитак, за који један пут за свагда даде независност српску, није могао бити дуготрајач: он је вриједио само за вријеме, док трајаху буине међу Турцима: како се Турци умирише, одмах показаше да су се тијек плодом Стефанове радње користили они а не Срби. Али Стефан то не доживје и тако сачува у народу своју славу. За несрећну политику, којој се пошљедак за његову живота још не показа, одуживао се својом побежишћу и добријем дјелима и поправљајући народу стање. А народ задовољан овијем што ижаше, оизлага га као она и добротвора и подиже га међу свеце.

Исто тако и Ђурађ Бранковић само себе гледаше, од народа се одвајаше, и не виђаше далеко. К томе треба још додати промјенљивост његову, која од толике штете би и њему и народу. Али Ђурађ не треба кривити већма него Стефана. Њему је већ било тешко поправити што Стефан прије њега бјеше покварио; па ако у томе и није могао ништа учинити, опет ваља признати да је тежио на правац противан Стефанову: он свагда гледаше да се отме од Турака. Није га његова воља памјерала да чини онако како је чинио, него му околности не дадоше чинити другачије. Није толико он крив за оно што се догодило за његове владе колико Стефан који прије њега влада: прије или послије Турци би за цијело покориле Србију, кад онако добро за њих бијаше што Стефан поче. Мурад враћавши се у Европу, не би задовољан што му се обрече данак него објави да има право на Србију као син Бајазита коме жена бијаше кћи Лазарева, и у два рата опустивши Србију патјера Ђурађа те даде за њега кћер своју Мару 1431—1432 године. Тада Ђурађ већ видје да од Србије нема ништа, па се брже болje постараји приправити себи уточиште у Угарској давши Биоград у промјену за неколико угарских градова. То учини велику жалост у народу. Да би је разбио, Ђурађ се прогласи деспотом године 1435 и вјенча се вијенцем, који му посла Јован Палеолог. До то се доба звао само господар од Србије и писао: **господинъ сръбљѧнъ и поморѣнъ и поднѧкнъ**. Деспота је Стефан величан називајући га својим родитељем (в. С. бр 111,

помоћи. Дознавши Мухамед да непријатељи иду на њега, врати се у Једрене оставивши само Феризбега на Крушевцу. Ту нађоше непријатељи Феризбега и разбили га страшно. Мухамед се на ново диже на Србију, и Ђурађ, па ново замоли за помоћ; одговорише му да ће му помоћи ако проширењи јеру, али на то не хтје Ђурађ пристати. Године 1456 умрије Ђурађ од раније коју му зададе Силађи побивши се с њим да би осветио брата кога му Ђурађ уби из пријеваре. У кратко прегледавши радњу Ђурђеву можемо видјети да је Ђурађ радио веома двојично; али је радио онако како ради сви који су у онаком стању у каквом је био он. Стојећи између два непријатеља држаше се средње политичке угађајући и досађујући час једном час другом. Пијатију: за што се није тврдо држао Кастрота и Сибињани-Јанка? Али прва могла одолијевати Турцима само на свом завичају, у планини, а други не бијаше свагда јачи, и, што је главно, војеваше у име Угарске и за Угарску. Арбанија бијаше врло мала да би могла притегнути к себи сву Србију, а Угарска мешавише Србији зло као и Порта. Осим тога срећа се колебаше између једне и друге стране и Србија стојећи у сриједи бијаше прва коју стизаше освета јаче стране. Али ако и правдају околности Ђурђу опошто је радио, опет му је пријекоран начин како је радио. Ђурађ је све радио у невријеме, несрећно, није умio употребити околности на корист; бјежећи ода зла свагда се уважава у зло. Опет барем није служио у турској војсци, није се био за Турке, није подиргао Србију Угарској, већ ју је знао сачувати за пријеме од правога ропства. Али као владаљицу државни човјек ако и не заслужује укора вишега Стефана, опет као човјек стоји далеко ниже Стефана. У Лазареву је роду мирноћа и целинџеријна радња, а у роду Бранковићеву, почевши од самога Бранка, који за некакву буну побјеже у Бугарску, немир, лаж и буна; Лазар и Стефан барем нијесу први устајали, нијесу први почињали отамати се, прем да чим су радили није било боље од онога чим су радили други властели. Ако је Стефан и дошао Вуку гајве туживши га Порти, али је опет у дјелима својим био искрен и племенит; напротив Вук и Ђурађ прави су нови властели бунтовници, који се буне на друге јаче властеле, на Лазара и његово племе, и који не гледају па даје пошљетке својих буна. Ђурађ долази као по-

137). За освету султан удари на Смедерево, столицу Ђурђеву. Дов Ђурађ бијаше у Угарској желећи Алберта за помоћ, Турци узеши Смедерево; други им се градови предадоше; два сина његова падоше у руке Мурату. Очајавајући Ђурађ потунаше се по приморским градовима. Године 1441 би у Дубровнику он изје остали на похрани сјално благо: злата 118 дитара, 9 уната и 10 аксага; сребра глатменога 340 дитара, 11 уната и 1 аксага; сребра бијелога 1997 дитара, 6 уната и 3 аксага; 1.000.000 аспри, у којима је било 10.533 линтре, 2 унче и 3 аксага сребра, и много златнијех и сребренијех ствари. Ако би умръо док је благо у Дубровнику, завјетова да припадне жени његовој Принц (Јерини) и синовима, којих бијаше тројица (С. бр. 139). Но том, као повративши се од забуне, на ново отиде у Угарску и скраљем Владиславом удружи се. Владислав, Ђурађ и Хуњад војвода ердељски (Сибињанин Јанко), сва тројица уђоше с војском у Србију и у шест бојева побише турску војску године 1443. Мурат би нагнан молити за мир, те обрече не прелазити преко Дунава, и врати све српске градове, а за себе устани само Бугарску. Тада са земљом бише враћена Ђурђу и оба сина, али без инда. Од то доба Ђурађ на један пут прошијени начин својој радњи. Рекао би човјек да ће га још боље везати за Угарску срећа, која му се показа у рату с Турцима; али он стаде радити са свијем па супрот. У несрећном боју на Варни (1444) не би Ђурађ нити пусти преко својих земаља Скендербега, који му за то жестоко плати; кад Сибињанин Јанко пође на Мурата да освети Владислава, Ђурађ јави за то султану и не поможе Јанку; шта нише, кад се Јанко разби на Косову и побијеже године 1449, Ђурађ га ухвати. То поступање с Јанком навуче на Ђурђа велико зло уваживши га међу двије ватре. Султан му се освети што је пустио Јанка опустошивши Србију по граници, а Јанко му се освети што га је ухватио узвини му све земље у Угарској. Године 1451 умрије Мурат. Послије њега наста султан син му Мухамед, који као и отац му одмах објави да има право на Србију, јер му отац имаше за жену Мару. У први мај рат у Азији учини те султан милостиво прими поздрав Ђурђев. Али кад узе Цариград године 1453, Мухамед науми оружјем доказати свеја права на Србију. Кад дође у Србију, Ђурађ бијаше у Угарској и искаше

шљедњи представник онога новог властелства, које се, одвојивши своје користи од користи постојбине и дружине, распаде на посебне људе, који тражише само своје користи. Он није знао за правду шити је љубко отаџбине. Што је год радио за Стефанова времена док се не помирише, све је долазило од личног његове жркње на Лазаревиће и очевидно носило иштву Србији. Као што му отац би узрок те паде српска самосталност послије боја косовскога, тако он својим бунама смештаје јој подигнути се. Он је, може бити, везао руке Стефану те није радио против Турака као што би требало; он је највише нагонио Стефана да се тврдо држи султана као јединога извора за силу. Али тијем не била слабије што рекомо напријед за Стефана. Да се није Стефан сувише бојао својих домаћих пепријатеља; да се није сувише заваривао тобожњом самосталношћу; да није преко жрје поштовао своје поданичке дужности према онима који му отаџбину заробљаваху, и да није прећење цијенио мир за пријеме, за који сам вели да је једва дочекао? — на све ово ваља одговорити да је тако. И тако су краини обојица и Стефан и Ђурађ. И поступку Ђурђеву с Јанком Сибињанином узрок су личне ствари, које је Ђурађ имао с њим. Кли Ђурђева бијаше за Улрихом Цилским, заклетим пепријатељем Јанковијем; по томе врло лако може бити да је Ђурађ онако поступио по наговору грофова цилских. Доиста у уговору с Јанком видимо ствар, која веза Јанка да се не може осветити грофовима цилским: по томе уговору требаше да се син Јанков ожени кћерју Улриховом. Доције по налогу истих грофова цилских Ђурађ уложи на живот Силађијама, шурама Јанковијем, — и из тога се новога поступна може са свијетом разумјети прећашњи поступ са смијем Јанком. Сирну једнога Силађије обиљежени су пошљедњи дани Ђурђа старца од деведесет година. У том се старишу десноту виђаше исти бунтовник властелин, какав бијаше и отац му и он сам за младости своје. Од Ђурђа има на Атону неколико писама. У једном је године 1429 потврдио христовуљ „својета опа деспота Стефана“ за 70 села у Бранчићеву, Кучеву и Мачви, данијех великоме начелнику Радичу; а у другом је године 1430 потврдио са женом Јерином писмо деспота Стефана дано Радичу за цркву на ријеци Грабовници и 5 села. Исти Радич написа сам у своје име године 1433 писмо

за манастир Костамонит да се понови, где између осталога каже да игуман треба да има 6 стараца за савјет (Гр., стр. 74, бр. 1, 2, 3). Дубровчани су два пута добили од њега потврду својих трговачких права: први пут године 1428, 13. Декембра, а други пут 1445 године, 17. Септембра (С. бр. 111, 137). Сврх тога још им је дозволио да по свој Србији осим Смедерева могу трговати сребром, куповати га и носити у Дубровник (С. бр. 137). Аврамовић потпуно описује како је Ђурађ са женом Јерином, сином Гргором и кћерју Маром исписан на једном писму, којим је вративши се из Свете Горе године 1430 записао манастиру Сигмену 50 литара сребра на годину.⁴ Ђурађ се потписивао: **ИНОСТИО КОЖЕЮ ГОСНОДИНУ СЪКЛЕСЬ ДЕСИНОТЬ ГОРГ.**

Одмах по смрти очијој Лазар Ђурђевић, проглашили два
старија слијепа брата и отровавши матер, прогласи себе дес-
пом: али па скоро умре 1458 године баш кад Мухамед
ступи у Србију. Гргур умре каљуђером; син му се Змај Вук
прогласи јувачким дјелима и доцније би деспот Србије у Ау-
стралија. Стефан шањаше бити деспот у Србији и у Сријему, али
узалуд. Највише живота свога проведе потпуњуји се. Био је
ожењен Лиђелином, кћерију Арванита, владаоца зетског и брата
Ивана Црнојевића. С њом је имао два сина Ђурђа и Јована.
Од Лазара и Стефана измамо по једно писмо (С. бр. 146, 147).
Први године 1457, 12 Августа, а други исте године 14 Декем-
бра свједоче да су потпуно примили од Дубровчана скаки свој
двоје од 200 литара злата, што бијаше заостало од оставе очије.
Обојица се називају деспоти. Тако и од Лиђелине има једно
письмо од 3 Новембра 1495, у ком се каже да је она са сино-
вима својим, деспотима Ђурђем и Јованом, угледајући се на
дједа деспота Ђурђа, који понови манастир атонски св. Павла
с прквом св. Ђурђа, даровала поменутом манастиру 500 зла-
тика на годину (С. бр. 178). Потпис је: въ Христу кога благоја-
тиши и христомоиски господица Агелена и деспотъ Георгие
деспотъ Ноша. Писмо јеписано у Кунинику. Послије тога на
четири године већ сам Јован с матером даде писмо манастиру
Слагмену из истога града. Прежда се ту Јован именује деспот,
као што су чинили и остали сви потомци бивших деспота, онет

⁴ О. А. С. у С. Г. 1847, стр. 67.

каже само да се нада помоћу божјом постати господар над Србима, и у томе надању узима под своје окриље Свигмен, обећавајући напријед да ће га сваке године потпомагати и даривати, као што је записао дјед му Бурађ. Потпис је: **шалостној књижевији господина деспотица Андријана и сину наше шалостнију књижевију божјеског деспота Јована** (Г. V). Брат му Бурађ у то вријеме већ бијаше калуђер именом Максим. Послједнога покалуђери се и Анђелина, Јован прими деспотство год. 1500, а умире 1502. Декемврија 10.

У томе у Србији једнако бијаше деспотица Јелена, удовица Лазара Ђурђевића, кћи Томе Палеолога и сестра руске царице Софије.¹ Она свакојако гледаше да се одржи у Србији, али ни што се сроди са Стефаном Томашевићем, коме даде кћер, ни што се удружи с Матијом Корвином, ни што Србију подврже папи, ни што Абоговићи из пријеваре убијен, то ништа не сачува Србију од турскога јарма. Године 1459 Мухамед са свијем покори Србију под турску власт. По том се Јелена потуцаше по Далмацији и Италији и умрије калуђерицом године 1474, 7 Новембра.² Имамо писмо деспотице Јелене (Лбр. 20), на којем је записана година ,3—1 (1502), дан 11-ти Јунија мјесеца. Како се види, година у оригиналу није написана доста разговијетно; али већ прво слово, ако је добро написано, излази на годину 1492. Свакојако историја и писмо не слажу се међу собом. У томе писму обриче Јелена давати Хеландару 100 дуката сваке године. Потпис јој је: **ња Христо кога благосвир господи Есланд милостљу божјем деспотица срблемъ.**

Растјеравши Бранковиће Мухамед изгна из двора свога Мару жену Муратову, давши јој Јежево близу Свете Горе да у њему живи. Одатле је Мара писала Дубровнику три писма (С. бр. 165, 166, 167), па која ћемо још доћи на другом мјесту; одатле је такође писала године 1479, 15 Априла, писмо, којим је доход арханђеловске цркве у Јерусалиму 1000 перпера пре-вијела у светогорске српске манастире Хиландар и св. Павла

¹ По свједочанству Бранковићеву у Рађића, ч. III, стр. 250. — Dufresne, Famili. Dalm. et Slavon., гл. V, § XIII. — Испореди Карамазина, Историја Государства Речицкаго, к. VI, гл. II.

² Dufresne, Famili. Dalm. et Slavon., т. V, § XII. За ним Райх и Енгел.

(Г. Б.). Како је ово наредила према хрисовуљи цара Стефана (Уроша V), Енгел не могавши дознати из њезина писма о коме Стефану говори, рече да је Душан тај Стефан; али с тијем писмом штампано писмо Стефана Уроша V показује да је Мара овдје мислила сина Душалова Уроша V. Потписала се: *сугодашња цара Лазарата царица Мара дјери Ђорѓија деспота*. Године 1501 ту-
жишће се Порти посланици од оба светогорска манастира како
је „*едиз ћаза вхопијестовоњ*“ учинила те паје манастирима
долазио дубровачки доходак, који им је одредила царица Мара.
Везир свјетостова Дубровчане да плате доходак по староме, прије-
тећи да ће јавити султану ако не учине (С. бр. 173). Доходак
би поновљен. То се види отуда што године 1544 два калуђера
посланы од оба манастира потврдише Дубровчанима писмом
да су пријали све новце што припадаху за двије године 1542
и 1543 (С. бр. 174).

Кад је Ђурађ Бранковић просио по западу помоћи, обрекоше му је дати ако промијени вјеру. Ђурађ није пристао па то, А кад деспотица Јелена подврже Србију под папину власт, народ се подиже и изабра за деспота пријатеља портина Абоговића. Тако се јако показиваше у Срба народно осјећање и љубав к темељу народности — к вјери. И Србија се без противљења подврже Турском. Већ се није могла дуже држати државна независност ни онако слаба каква се дотле показиваше: дође да се бира заповједник један или други. Један обришаше да ће бранити од невјерника и ласкаше благом земаљским, али се у потаји спремаше дигнути руку на све главне основе народнога живота; други задаваше страх опустошавањем, утврђиваше свуда своју самовољну власт, али не гледаше на народност, не дираше ни у вјеру ни у језик ни у обичаје. Срби вољеше пошљедњега, и Турци поставише над њима своје власти са свима њиховијем најнижим раздјелима. Што не докучи западио свештенство различијем наваљивањем, то докуни турска власт без шаквога труда. Много народа прими ислам и истурчи се. Први почеше властели, који жељеше отпадањем од вјере сачувати своју власт у народу, стећи с помоћу турске народности богатство и част. У њих се угледаше и остали. Највише се истурчи Босна, где се немаше шта ознати мухамеданству, где непрестани раздор између православ-.

них и патарена и католика раскидаше духовну смагу народу, ослабљаваше свештенство и не дадијаше градите манастире. Мање се истурчи Херцеговина, која јаче него Босна брањаше њавославну вјеру своју и с југа изнеше помоћнике Прилогорце. А најмање се истурчи права Србија. У њу не предираше католицизам нити ослабљаваше у њој радње православној цркви; средина турске стихије, Биоград, не бјеше средина за њу: у њој бијаше јако властичу и велико бројем свештенство и патријарах; она бијаше пунца манастира, и средина њезиној народности бијаху планине, стара Дарданија, где бијаше столица патријарху и када не донираше туђа стихија.¹ Не дирајући у народност, Порта учини те пнијет турске војске, јањичари, и не осјетивши бише готово сами Словени, силни борци за славу турског оружја и занесени поклоници корану. Али док се један дио српскога народа отуђиваše, други већи хранјаше у себи скру народног живота. Они имаху на уму да су се Срби подвргли Турској само за то што властели или главари докопавши се прихопне власти не умјеше је сачувати, и ослабивши земљу бунама, издаше је силним дошљацима. Тај дио српскога народа полако јачаше у вјери и народности. Као што преће поквартено грчко царство бијаше углед на зло, тако сад Ирица Гора поста углед за јуначку обрачу отаџбине и свега што је народно. На изтога дијела српскога народа налазише с временом јунаци, који подржаваше војнички дух својих земљака и хранише у њима непријирљиву мржњу на Азијате, који их заробише. На њима почињаше народна мисао и око њих се прибираше народна поезија. Њима је Србија дужна захвалити па својим јуначким пјесмама. Слободни јунаци нијесу се били за Србију нити са цијелом Турском, јер то бијаше још рано; него су удавали по један на једнога само за то да се не би у њима угасила мржња на Турке а с њом прекинуло и тежење за слободом. И Срби, изводећи пјесме својим јуванизма, најпослије дочекаше пјесме за Прилога Ђорђа и Милоша Обреновића, кад се већ поче радити да се ослободи цијела Србија и прослави православна вјера. У томе понављају не могаше бити мјеста ничему

¹ Види у Гласнику I, 1847, чланак М. Спасића: „Нешто о највећој прилици подъ Турскије владијемъ“.

староме, исквареном. Прећашње владајачко племе Немањино давно бјеше замрло; стара властеоска племена, својим бунама упронастизи отаџбину, издавши народ и не умјевши се одржати на пријестолу, одлазе с поља народне радње, бјеже у туђе земље или се турче. На њиховом се мјесту јављају нови вођи народу, који изађоше из најнижега реда али својим дјелима стекоше славу и код свију поштовање. Тако је ново српско властеоство, ако се може тако назвати. А с њим се увјечиша слава и свештенство, које је за народност и слободу радио и ријечима и оружјем, а кад се започети посао сирши, послије рата, опет се јејерно вратило па своје мирне пастирске послове.¹

Још је био трећи дио српскога народа, који је волио остати отаџбину него потпости испјеријцима ујарам. Неколико се пута селише Срби преко Дунава. Једни пријеђоше у Сријем, други у Бачку и у Банат, трећи под саму Пешти. Угарска, а по том аустријска влада обећаше им да ће им се чувати вјера, језик и народност, и дадоше им различне слободе, као да не дају десетка итд. За то Срби нијесу жалили живота у стварима њемачким и угарским. Прославише се већима него они, за које војевали. Имена Змаја Вука, Митра Јакшића, кнеза Павла Бранковића, Павла Бакића и многих других обасуше се у турским ратовима вјечном славом заједно с именима хрватских браћица: Шубића, Берислава, Зривскога, Алапића и других. Али Срби не изађоше чешму се надаше преселивши се преко Дунава. Главно па што им западни противници ударају бијаше вјера и језик. Између осталога позната су страшна нападања срдељских калвина за митрополита Саве (1656—1686), који се не може сачувати ни од тјелесног насиља, од поруге и од затвора у кули.² Доцније кад се у Аустрији уреди да се вјере трије, непријатељска се радња обрати на српски језик: хоћају да се по школама Срби не уче пријеном словенском

¹ Види В. С. Караџића о војевашу српском па дахије у „Даници“ 1823 године и у „Историји Новијима“ 1841 год. Ту је штампано и неколико других извора, а тако и у Голубици, Гласнику и др.

² Живот је Савин опиширно описао брат му Ђурај, Бранковић, а по њему укратко Рајић у својој историји (ч. IV, стр. 64 и даље).

њихове и из писма Арсенија Чарнојевића Петру великом: „Зам је исти деспот наш прва глава, на чији знак народ српски, обикавши му парав, вољу и управу, или стоји или пада“ — тако стоји у молби; а Арсеније пријеђује на деспота јеванђелске ријечи: **норажоу властима и разидоући се овље стада.** Таково се знање за своју самосталност под управом деспотовом није могло допустити, јер би се за тај начин навршило што су Срби хтјели да буду самостални. Па кад на предлагања аустријске владе и деспот и патријарах дотле ствар доведоше да се није могло ударити патрат, већ ако да предаду народ Турцима да га истребе, онда Аустрија видје да Срби могу бити и без деспота. Октобра хјесепа 1688 године код Кладова на Трајанову мосту, Бурађ пријеђе с дружином својом у њемачки око; али заповједник њемачке војске, кнез Баденски, онај час заповједи те га ухвате па га под стражом посла најприређу у Ршаву а оданде у Сибињ. Влада аустријска није ни један пут казала за што га је затворила; а ердешки калвани просуше глас да је Бурађ затворен што је у превеликом пријатељству с Русијом, и тога ради говориште да је и атонског архимандрита Исајију славо Шербан у Москву. Измислише да се Бурађ и Шербан тајно договарају с Москвом, и хоће с московском, пољском, татарском и турском војском да удараје на Аустрију. За то и Исајију затворише кад се врати у Ердељ и послаше га у Сибињ, и из Сибиња заједно с деспотом у Беч. Узеше му писма московскога пара и жестоко га испитиваше као и деспота. Али на ново писмо из Москве Исајију пустише. Године 1690 Срби са својим патријархом Арсенијем по пређашњему договору с Бурађем пријеђу преко Дунава у Аустрију и патријаршија се пренесе из Пећи у Сент-Андреју близу Пеште. Онда још ијесуу знали управо шта је с деспотом. Али Бурађ живљаше у Бечу о своме трошку и поднашаши многе досаде од домаћина и оскудицу. Срби у молби коју дадоше цару говориште да деспот дежи „у премрачној и смрадној тамници, у којој га већ и адранције оставља“, и да су му „узета сва добра покретна и непокретна, па онет да је патоварено на њој да плаћа и за стан где га чувају, а нема ни хране ни одјела ловодно“. Залуду би молба самога деспота, који са спијем јасно самијем дјелима доказиваше своју оданост Аустрији и искаше да му се суди и

да се саслуша говорјењи „да се ни ћаво не може по правди осудити несаслушан“ (neque diabolus inauditus iure condamnari possit). Но том три пута даваше Срби молбе цару да пусти деспота; Арсеније чини што се год може; али све залуду. Влада одговарање једнако да још нема над расправљати ствар деспотову и сам цар рече посланицима: „о затвору Бурђа Бранковића, будући да се још не зна за што је затворен, не могу одговорити“. А није се ни мислило за то дознати. У томе се Срби и патријарах, којему влада, као да би пакнадила деспота, всека ласкаше, све већма заплеташе у послове цијеле Аустрије, добивши од ње деспотскога намјесника. Називајући се „заточници“, храбро се бише уз њемачке војске за аустријске земље, једнако се израђуји падањем да ће се умиријави злата сусједа мирно вратити к самосталном државном животу. Али док се бављаху по аустријским земљама, мало по мало стезаше им се и узимаше прва свечано дана и потврђена царским писмима. Католичко светитељство стаде узимати од њих десетак; радња се патријарховој власти умали; силој расељаваше Србе по њемачким земљама; узимаше им илијен који задобијају саји од Турака и који по праву припадаше њима. У молбама се својим Срби не опираху ни на што друго него на своја права, и састављајући своје користи с користима аустријским, да би се боље радило молише да им се пусти деспот, који им по њиховијем ријечима бијаше глава и управитељ и најбоље хоташе уређивати послове. Али са чега они тако без околишења искаху деспота ради користи саме Аустрије, а то је што са свијем по словенски љубљаху старјенину и без јере му се покораваху као глави цијеле породице, што му се појераваху мислећи да је њему јединоме предана од Бога срећа народна и да он један може и треба њом да управља, — то се баш није могло подударити Аустрији с користима, која се бијаше да се у њој не заметне особита јака власт. С тијем узроком састављен и други, узрок вјере ради, који опет долажаше из истог начела, и којега не тајаше угарски архиепископ, који одговарајући на молбу деспотову рече: „с једне стране смета му (деспоту) да се не пусти архиепископ наш (српски), којега зовете патријархом, и с којим се и господин Бранковић слаже, јер патријарах хоће такве ствари да има, које би мо-

деспотову, види се из тога што се кад је био у Бечу постарао састави се и разговорити се с Ђурђем и што је одлазећи из Беча наложио ствар његову своме пупомоћнику Возницину, који и писа бечком двору: да пусти деспота, да не украћује Србима права која су утврђена парским писмима, да им вјеру не стеже и да им допусти с патријархом својим слободно и без сметње остати у Србијему, јер су на тај уговор доведени Срби из турских земаља: „па им се иначе — рече посланик — вјаља вратити под турску власт“. Те ријечи показују како је московски двор мислио о доласку Срба у аустријске земље: јасно је да је држао да су се само за вријеме преселили и да је желио да им се сачувају сва права и слободе. Али је о томе другчије мислио бечки двор, ипрем да једнако ујераваши Србе да су самостални и да им се не може дирати у праву. Без плода оста и висмо Возницина и четврта жестока молба српска. Показавши много пута у рату између Нијемана и Турака да свога живота не жале, много пута отешви побједу Турцима из руку и много пута избавивши њемачку војску од ироности, стадоше се Срби молити да се врате преко Дунава на постојбину; али им и повратак би забрањен. На тај начин остале у Аустрији на слагда и мало по мало постале аустријски поданици, састављени с народом угарског краљевства. На мало времена пред смрт своју Ђурађ би премештен у чешки град Хеб (Егер), где умире 19 Септембра 1711 године преживјевши у затвору 22 године и не дочекавши да дозна своју крајину. Срби остале само с патријархом, којему се столица најприје пренесе у Биоград, а по што Биоград узене Турци, у сремске Карлошце.¹

Разгледавши Србији државни и грађански живот, видимо да је у својем развијању показивала општу словенску мисао, којој је помагала државна самосталност њезина. У основи живота њезина бијаше начело словенско. И то начело, саставивши се из народнога и тврђешијега, бијаше обилно силама добрым и жалијем, кад Србија тако број, мање од два ијека, дође до сјајнога унутрашњег и спољашњег развитка. На томе путу, трудећи

где бити и противне мојој власти архиепископској и на штету свему закону римокатоличком... за то кад би се и господар Бранковић ослободио, још бисте већма подигли рогове за оваке ствари, које ми не можемо ни на који начин допустити у краљевству угарском*. Али Срби не могуће бити без својега стајевши, који би их свјетовао и њима управљао у мучно ратно доба, и за то им би дан деспотски намјесник с плашћу врло ограничениом. Алије московски двор боље разумијевао и поштовао ону словенску црту, за коју није марио двор њемачки. Кад се године 1696 саста с московским послаником К. Никитићем патријарах Арсеније, приноједи му „како је деспот затворен, како народ и народ и свештенство да се сједини с римокатоличком црквом, и како расељавају српски народ по њемачким крајевима, које је не само против права свечано утврђено, него се тијем још показује да мисле у некаквом ропству задржати тај народ“. На то посланик московски записа од аустријскога двора двоје: да му буде слободно саставти се с деспотом и да се православни Срби одбране од насиља које им чини латинско свештенство. А кад се саста с деспотом записа да се Ђурађ пусти, јер није крив. На то му одговорише: „није учинио никакво зло, али тако иште разлог државни“ (*nihil male fecit, sed ratio status sic requirit*). Не зна се еда ли прије или послије те радње московскога посланика, еле исте године 6 Јуна Арсеније посла у Москву цару Петру писмо, у коме разложивши опширно сву ствар деспотову молњаше цара да помогне ослободити деспота и да брани друге ствари, које се тичу народа словенског у Аустрији и под турским јармом. К тој главној молби бијању додане још двије друге: да се мјесто митре, коју је обећао покојни цар Алексије Михаиловић, начини деспотска капа и друго што припада к десpotству, и да би се Петар смиловао и одредио годишњу милостињу деспоту и његову роду и православијем црквама у Ердељу, које пострадаше од калвина, као што је чинио блаженога спомена отац његов. Кад се још опоменемо у каквом је пријатељству великог био Петар велики с Пријом Гором, видјећемо да је Русија од како је ступила међу европске државе једнако плизала своје једноплеменачке и једновјерје, признајући тијем сродство своје сљима и заједничке користи. Као се здраво Петар заузимао за ствар

¹ Извори: Историја I. Рајића, 2-го изд. 1823 г., ч. IV и прибављ. II.—С. Ђетопис 1830, IV.

ни Бугарска ни сама Угарска не избавише Европе од Турака, то се још већма показује колико је значење, које Србија доби у југоисточној Европи за Душанове владе. Пријека смрт Душанова остави на свакда без одговора питање: би ли Турци одољели Србима или Срби Турцима? Прилика је под једнако и за једну и за другу страну. Опоменимо се да је у исто вријеме у половини истога вијека Чешка за Карла IV заузимала часно мјесто у Европи и стајала више осталих њемачких земаља, по правди узимајући па се у главноме исту сјајност, која бијаше око њемачког цара; Пољска с Казимиром великим, прекинувши унутрашње раздоре, ступаше у послове с европским државама и у сродство, а у себи самој подизаше просјекту и поправљаше законе. Само Русија, ради других пријегона између кнезова и ради господства татарскога, заоста из њих па што вијек, и истом с Иваном III доби нов државни живот, који јој допусти почети послове с Европом. Поменуте словенске државе чим ступише у то доба своје спољашње силе, онај се час поче у њима будити мисао да свој унутрашњи живот уреде за грађанску општину. Спољашња сила без унутрашње потпоре не могаше дugo подржавати силу државну, — и владаоци словенски дошави до једнодржавности највише стадоше гледати да преобразе општину, која бијаше за то припраљена промјеном у мислима о власти и тијесно што ојачаше државна начела. Општина, основана до то доба на старијем племенским начелнима, постајаше и споља и изнутра уређено државно друштво, којему је основа закон, који одређује како најма поданици да стоје према врховној власти и међу собом. На тај начин са спољашњим подизањем словенских држава, српске за Душана, чешке за Карла IV, пољске за Казимира и руске за Ивана III, дође и утврђивање унутрашњег реда писанијем законима, били они стари или нови. Законик Душанов, *Maiestas Carolina*. Статут Казимира, Судабник Ивана III, радило се по њима или не, — свакојако показују да су владаоци ради били утврдiti грађански ред. И у развијању врховне власти Србија ићаше једнаким путем с осталим словенским државама. У једно се вријеме и у њој и у Пољској и у Русији почину пријегони међу родбином, потомцима Немање, Болјеслава Крилоустога и Јарослава. На Чеха није минуло ово у развијању свијех Словена,

се својим силама управо к свршенству, она не оста ни један корак иза држава, које су с њом једнога племена, показали се у роду словенском вршини другим важним словенским државама. Пољска, Чешка, Русија и Србија припадају по почетку свога европског значења у једно вријеме, кад Словени послије великоморавске и бугарске браће брзо поступише једни за другима к самосталној државној радији и скоро се поредише с њемачким и романским племенима истога времена. То је било особито вријеме словенскога живота, младога, сјајнога, који се срећно показиваше у државној самосталности глаznijех словенских племена. Србија не оста иза других. Видимо је за Немање гдје почиње свој независни државни живот и ступа међу европске државе управо за сто година доцније него Пољска за Болеслава великога, а готово у једно вријеме с Чешком за Премисла Отакара I, и с Русијом за Јарослава. Од то доба подиже се брзо напријед према сусједнијем државама из пајације обраћајући им па се пажњу, а послије сама их привлачећи подсвоју власт. За Милутину већ јој се границе знатно расирише; Грчка и Бугарска уступаше јој у оружаној сили и воља српскога краља бјеше код њих много; за Душана, управо у половини XIV вијека, осим што се многе земље освојише од грчкога царства, још се Србији и власт увеличиша у Грчкој и у Бугарској; а поред тога и Угарска видје себе на једној висини са Србијом, те и преко воље своје преста гражити над њом праву, које до то доба мишљаше да има. У Босни им се сукобише користи, и ту за Милутинова времена Србија и Угарска стајају на једнако једна према другој, али кад Душан покери Босну, Србија претеже. Што се Србија затезала у пословима са западом, којему глава бјеше папа, и што је сачувала православну вјеру, то показује да се није бојала запада, као што се није бојала ни истока. Душан је високо подиже пред Европом тако да се сила њезина показа потребна у друштву осталих држава, у коме бијаше Италија, Угарска, Бугарска и Грчка. То је још мало, Србији довадаше да сврши посмо Грчке која бијаше на умору, — а то је да одбије азијатску силу од Европе. Душан први замисли то велико дјело, од кога се пошљедак не би могао измјерити као што се послије показа без мјере за пошљедак од противнога. Кад ин Грчка

само што је у њих било раније за цио вијек и по времену се подударало с малопознатијем распрашама српских жупана, које се спршише у роду Бијеле Уроша. Као што у Србији у то вријеме највише у размирицама чинише грчки цареви и бугарски, тако у Чешкој размирице међу Премисловцима често бијаху у власти њемачким царевима и краљевима пољским. Бретислав и Отакар I учинише им крај својим наредбама о пријестолном наследству. У том им поможе штоби мало потомства, које на скоро са свијетом замрије. Насто година послиje Чеха раздори се прекидоше у Србији и у Пољској, а још послиje сто година и у Русији, и то под онијем владаоцима, који доносећи собом нову мисао, именима својим отворише ново свјетло вријеме народнога живота, као што су били: у Србији Душан сила, у Пољској Казимир велики, у Русији Иван III. Што је Србија нала прије других славенских независних држава, с којима се толико подударала у развијању, томе су узрок како спољашње тако и унутрашње негодне околности. А није ни прва била Србија, коју снађоше такове негоде. Много прије бијаху нале кнежевине балтијских Словена почијепане од раздора и изнемогле од досаде њемачких племена; тако бијаше нала и великоморавска држава; у њима се свјема утврди господство западно или њемачко. Доје ред и на источно царство да квари државе сусједним Словенима; и ето, Бугарска, почијепана од унутрашњих буна, потресенатијем што се сукоби власт византијска са српском, брзо вође у пропаст и мирно се предаде азијатским отимачима. Тако и Србија примиши сјеме државнога квара из Грчке средњега вијека, поче слабити; и њезина се снага обрати на штету њој самој и поснувши један пут на Косовом пољу, мало по мало стаде губити своју државну самосталност и донаће истијем азијатским дошљацима. Историја је записала шта су Нијемци радили да ослабе Словене, во чему су их и покоравали; али Грци досађујући Бугарима и Србима својим моралним, грађанским и државним квадром, ивијесу тражили да освоје као Нијемци, него само да сачуваву себе, — али не сачуваше ни себе ни Словена. Од њих доје и развије се у њедрима самијех Словена зло, које учини те Словени не могоше уставити грдну силу, коју пусти Азија на Европу, и сва три

народа, грчки, српски и бугарски, готово у једно вријеме падоше од ње.

До Немање Србија бијаше почијепана. Ако је и била власт великих жупана, онет су у различно вријеме и у различијем областима били независни кнезови и жупани, инији је било племено за које би се могло казати да је у њега била врховна власт над свом Србијом. Велики жупани, све до Бијеле Уроша, добивање власт не по наследном реду него по згодним околностима и с помоћу грчком. Поред свега тога онет име десничких, дукљанских и порекло рашких жупана, као и бјежање Бијеле Уроша у Захумље и Тјехомилово у Дукљу свједочи да је власт главна средина и жесто била Зета или југозападни угао српскога народа где бијаше Дукља, Десница и Раса, Далмација и Дукља бијаху у Зети и у споменицима је често замјењују собом. Од Бијеле Уроша држи се власт великоморавска у једном племену, које, као што свједоче љетописи, изађе из Дукље, и тијем јој се јасније показује значење. Буна у племену Бијеле Уроша спршише се тим што најмлада млађи унук његов Немања. Од тога времена нестаје потомство са стране; а уз то слабе и пропадају одвојени независни владаоци: Немања збира под своју врховну власт српску земљу, ствара од ње самосталну државу и предаје владу својему племену преко најстаријега сина својега и великога жупана Стефана. Али по обичају свијех Словена, Немања не остало без државе ни другога сина својега, Вукана, коме назаваши га великим кнезом даде племенску земљу Зету. Важа признати да је достојанство великога кнеза било мање од достојанства великога жупана и да је Вукан стајао под Стефановом руком, као што ни Зета није била са свијем одвојена од Србије. Али поред свега тога онет је ово била особина, која даваше неку самосталност ономе који је имаше, и помагаше му присвајати сву осталу очевину на штету врховнеје главе цијеле Србије. Ова се борба послије попови неколико пута. Стефан још боље утврди власт, веју наслиједи од опа, вјечавши се на краљевство. Тијем у спољашњим пословима подиже на више Србију, коју још Немања учини независном државом, једнаком са сусједним државама, а на тој је висини подржаваше сродство с византијским двором, који онда бијаше први у Европи. А у унутрашњим

пословима поста јасније како стоји према својим поданицима као вјенчани владалац, као заповједник њихов и кралј. Послије њега пријестолице нашљедство пдаше од старијега брата на средњега и млађега. Што не би синова и синонада, за то се не може управо казати је ли се то чинило за певољу или по старом словенском обичају, по коме се назило на старјештво. Поред првога знамо да се још гледало и које прописи, које видимо на Владиславу. А друго нам се чини да је приличније, јер послије Уроша I видимо где иза старијега сина његова Драгутина дође на пријесто други син Милутин мимо синовца својега Владислава. Ово правило послије Милутина губи силу своју, и то тако да и са стране син Милутинов ступи на пријесто на штету старијему братушеду својему, сину старијега брата Драгутина и једином законитом нашљеднику и Немањићу. Властели помогоше тој промјени; али онест одбрашиле старијега сина прем да незаконитога од такога млађега Константина. У одговору, што је одговорio Дечански Константину, већ се показа прави владалац који разумијеваше како стоји према родбини, као што прије њега владаоци разумијеваху како стоје према својим поданицима. Сада од поданика дође ред и на родбину: њојзи преко Константина Дечански показа да јој је место не на једнако с краљем, него у његову подручју, друго место у држави. И тако се на пријестолу племе Немањино срчи управо с Милутином: властели заборавивши за законитога нашљедника Владислава, бојећи се да од великога пријатељства Милутинова с Јерином не дође грчки дом на српски пријесто, чувајући и бранећи своју народност, дадоше владу сину Милутинову са стране Стефану, и тако умјеше скрити му рођење и украсити му живот чудесима да о тој ствари буте љетошици не само докази него и грчки онога времена и позиција. Дечански оженивши се други пут Гркињом зададе властелима исти страх, који их пређе намјера да њега истога подигну на пријесто; тада обратише очи на његова сила узбунивши га па ода. Како су тежили сачувати народну самосталност, јасно се види и из ријечи које рекоше Душану. Нова се мисао о пријестолном наслеђству подудараše с њиховом пажјерож и старији син дође на очин пријесто. Али се власт властелска већ показа да је превелика. Да би их с једне стране

уклонио од себе и од свога рода, а с друге утврди поред себе сива свога у нашљедству без властела, Душан се вјенча на царство и заједно саименова Уроша краљем давши му сву Србију. Зета, у којој живије Дечански и сам Душан док се не зацари, већ преста бити особина која се даваше краљевићима и изједначи се с осталијем српским областима. На тај начин нашљедник бјеше већ одређен, а гнијездо Немањина племена, одакле се највише јављало отимање о пријесто и где је живјело сило аластоество, које највише могаше у државним пословима, би уништено. Сирх тога требаше име краљеско промјенити на царско и за то што се јнога грчких земаља бјеше присвојило, што се минијаше да се једини сва Грчка и Бугарска са Србијом и што се Србија бијаше високо подигла у пословима с осталијем државама. Душан се назва цар српски, грчки и бугарски. Показа се да достојно наставља што почеше Стефан Првовјеначи и Милутин. Сиоља раширивши Србију и давши јој већу силу, Душан је и изнутра уреди поставивши правила како између врховне власти и поданика тако и између поданика самијех. Послије њега изврши се воља његова као воља самодржавнога владаоца: вјенча се на царство син његов Урош. Ни то не прође без супарника. Стриц новога цара, Симеун, огласи да њему припада српски пријесто: али држећи се старага словенског обичаја, који давно бјеше укинут самодржавном вољом господаревом, не нађе на што би се ослонио у новом реду па не може ништа учинити. Урош на себи осјети крајност новога реда Душанова, и не имајући снаге држати га у границама, паде под његовом тежином, као пошљедњи потомак дозе Немањине са стране. Послије њега завладаше властели. Тако је прелазила власт у Србији.

Живот се српскога властеоства дијели на двајве половине, које се између себе разликују у најглавнијој ствари. На граници између једне и друге стоји година 1346 — година кад се Душан вјенча на царство. У првој је половини властеоство уједињено дружина са користима и правима цијеле дружине. Што је власт краљевска једнако јачала, с тога не изађоше из властеоства онако сила племена, како се бијаху нека босанска племена: али је оно за то било сила својим јединством. То је јединство може бити смешто те се не појавише сила племена

и области не одвајаше као послије. Радња се српскога власте-
ства као дружине показује највише у томе што је тешко за
народном коришћу. Оно је највише учинило те се Радослав у-
клони од владе; оно је било стража цијелој народној самостал-
ности кад помаже Дечанском и Душану ступити на српски при-
јесто; оно је собом представљало народну страну према другој
грчкој страни, која наста у српском двору с великога пријатељ-
ства између краљева и грчких царева. Тај је народни правил
у властеоству долазио отуда што је било дружина и што су
властели били старосједиоци. Поставши одавна на српској зе-
мљи, силио што је на свом дому, привикло у области где живи-
јаше гледати своју отаџбину и своюј потпору, своје је кори-
сти састављало с користима цијеле земље и држало да је за
њега самога врло важно имати ваљане господаре с народним
правцем; јер чувањем народне самосталности чуваше се и ко-
ристи његове дружине; јер цијелост српске државе бијаше
јемство и за њега самога. Али Душан жељеи сву државу
силу саставити само у руку врховне власти, зацаривши се даде
властеоству ново обличје. Без тога се није могло докучити што
је Душан памишљао. Врло се јасно бјеше показало да није
добро што се за владе потомства Немањина са стране влас-
теоство онако јако поче мијешати у највеће државне послове.
Душан нађе да се с тијем не може сложити што је иначе по-
днив власт српских владалаца не само пред странцима него
и пред својим поданицима. Осим тога достојанство и значење
истинитога владаоца и самодршица, како га Душан мишљаше,
није допуштало у држави силне дружине која може уређивати
пријестолним нашљедством; што је она радила, то је требало
да буде у самодржавној вољи самога владаоца. Што се Душан
назива царем, које би пријека потреба по многим различијеј
околностима, као пошљедак многе сјајне радње Душанове,
тијем се учини крај властеоству као дружини. Кад се уреди
царски двор са свима раздјелима, кад се вјенчана глава узвини,
с којом се сва породина господарева стави по дале од пода-
ника, кад се поставише чинови и награде за личне заслуге,
кад наста сјајност царска, каква бјеше у Грчкој, тада видје
властеоство да је дружини његовој пресахла сила коју имаше
од своје постојбине; нађе се други иједијни извор силе — вр-

ховна власт, која по новој мисли, коју створи Душан, подизаше и
подржаваше не дружину вего личности. Допста мисао о правом
самодржавном владаоцу није допуштала него само тај једини
извор силе за све заједно и за свакога на по се. Сваки је био
толико силен колико се заслуге његове показиваше у радњи
врховне власти. С тога се властеоска дружина распаде на по-
себне личности, дружинске се користи уништише, и појави-
се ново лично властеоство од људи, који служише и угодније
цару. Али дође друга крајност. Новим властелима није било
до праве користи цијеле земље него до користи њихове, која
немаше ништа с општим добром; што су радили, нијесу ра-
дили из љубави к народности него из љубави к себи и да себе
сачуваву, јејесто заједничке радње за корист цијеле отаџбине
наста надметање, отимање, буна и праш рат међу њима; пређе
је властеоство у подржавању дома Немањина налазило јејество
за себе само; а сад посебни људи, који тражише срећу, знајући
где је извор власти, не хтјеше бити задовољни што су близу
њега; него многи пружише руку да га и освоје, да присвоје
себи врховну власт. Само је требало да послије Душана си-
лога настане цар — слаби син његов Урош; зло, коме заметак
бијаше у новини, брзо се разви и поста страхота, чеку пома-
гаше и зло из Грчке. На скоро прогута и истријеби сва добра
начела, на којима стајаше Србији самосталност, и величан-
ствену државу Душанову доведе најприје да плаћа данак а
потом и робница да постане Турцима. Послије Уроша влада
паде у руке властелима, који осилише по областима где их
Душан понамјешта. Што области бијашу одвојене и велике и
највише их бијаше узето од Грчке и по томе слабо што имаху
с правом Србијом, — што обласним управитељима бијаше
дана велика власт и што се могаху на Грчку угледати, с тога
посташе лакоми на власт и самосталност. Несрећна се крај-
ност показа на Вукашину, који се удвори цару, доби име кра-
љевско и поставши први човјек у држави војева на друге обла-
стне управитеље; по том незадовољан онјем што већ имаше
наути освојити врховну власт. Урош би убијен. Вукашин до-
кучи што је желio. Али се није вјенчao на царство, него се
једнако називао краљ, као што и послије њега сви који вла-
даше Србијом узимаше смјерне титуле. Лазар ако је и вјенчан

бно, опет се звао кнез; и који послије њега владаше, зваће се деспоти. Радња четворице властела, колико је различна сама по себи, опет се од пређашњих влада разликује тјем што је за ње Србија ослабила, подвргла се Турцима и паља. Мјесто сјајнијех побједа Милутиновијех, Дечанскога и Душановијех доће пропасти на Тенару и на Косову. Србија, која ако имаши много освојенијех земаља, опет бијаше јака својом претежијом народношћу и жељезном војлом мудрога и снјога Душана, сад дође да се распадне: између области несталих свеза; управитељи тражинше самосталност и клаше се. Вукашину је и Лазару требало утврдити на ново Србију и сачувати је од Турака, који све јаче нападају: ни један ни други то не може учинити него платише животом. Влада је двојице деспота обиљежена властеоском личношћу, у њој се показује више ипака љубав к себи него висока државна мисао. На обоядици се јасно види властелин, који није заборавио ни својих буна и личнијех користи; у њих нема владаљачког погледа који све обузима, нити осјећања за свак народ; њихов вид не допира даље од онога што се тиче њихова добра или се подудара с њиховијем мислима; што им радња бијаше зајудна, тјем се показује да нијесу ујели управљати народом. Сврх тога за Лазара се и његова сина настављало што бјеше почето за Уроша V. Већ није било царскога дома, који онако високо постави Душан изнад народа: на пријестолу, коме се пређе не могаше приступити, сјећаше властелин, на којега угледајући се други властели помињају да би и сами могли имати онако врховну власт. Као што се пређе властелин отимању о прво мјесто до царскога пријестола, тако сад стадоше отимати о сам пријесто. Вук Бранковић ћајаше оборити Лазара и по народној причи би узрок процести на Косову. И он и синови му ћајашу оборити сина Лазарева Стефана. Требало се и од њих чувати и од Турака бранити. Стефан се могао оправдати и једијеих и других; али само прве смири, а што се тиче Турака, плаћа им данак и оста им вјеран у подручју. За његове владе хнкого пута Срби проливаше хрв своју за оне који ће им послије бити господари. Али што је Стефан могао а није хтио отети се Турака држећи се своје ђерности и тјешћи се што му је народу добро за вријеме, за то опет послије њега Ђурађ хтједе али већ

не може извући Србију из поданства по данку, које се сваки час ћајаше обратити у право ропство. Будући бесавестан, немиран, претворица и оклијевало, које све показује властелина онога времена, није могао учинити пишта; много се трудио, алије зајуду; што је год починао, пије му ишло од руке, јер је кварио оклијевањем, а наглошћу у непријеме навлачио је на себе гњев и освету оба сусједа, Манара и Турака. То се види и у приватној његовој радњи. Тајем је са свијет друкчији од Стефана. Један бијаше сувише вјеран непријатељу хришћанској в слободу земље своје даде само да надвлада свога личног супарника и да посједочи лажну или боље рећи саможиву дужност поданичку: други једнако вараше скакога и немаше потпоре за сложну радњу против оштег непријатеља. Да су били саможиви, да пијесу умјели далеко погледати као што треба владаопу, и да пијесу имали тврде воље, то показује влада властела који сједоше на пријесто и не умјеше показати се достојни својега новог мјеста; сметало их је што су били новите ивјесу имали старије о коју би им се оправдало право и која би их подизала пред поданицима као владаопе којима је од књежица царство, и што им је будућност била жалосна: ријечју новина дође на крајност, иза које још остајаше само да падне државна самосталност. И саможиво, немирно властеоство паде прво под турским ударцима, који тада дохватају цијело трајкиско полуострво: властеоство посећи у њедрима својим квартима не може сачувати државе, која с осталјем народом падаше за својим ноглаварима.

Али је у Србији једнако живјела друга сила — велика, која не стари нити се може скријити, — и то је вјера. У правој је Србији била само православна вјера. Народ је љубљаше и она му бијаше дражја од самосталности. И вријеме ни насиље ни гледање на потурчну властелу не могаше учинити да се поколеба у вјери својих праотаца. И најбоље је вјера спасе Србију. У српскога свештенства бијаху све особине Хришћана источне цркве. Српско се свештенство одликовао тјем што је смјерно, што није маршило за корист, што је са свијетом било одано вјери, што је добро разумјевало своја права и дужности и што се свагда слагало с врховном влашћу и с народом. Док је Србија била независна, свештенство је без

и свештенства утврђена; — и од то доба српско свештенство оста најживљи дио народног суштства. Православна вјера од њега његована без престанка његоваше народу ум и срце, а кад дођоше тешка времена, она би једини морални потпора Србима, како онијем који се преселише преко Дунава, тако и онима који останше под Турцима. Ако и паде државна самосталност и неки се посебни људи истурчише, онда Срби останше Срби какви су и били, са својом вјером, са својом народношћу и са живом љубављу к самосталности. У почетку садашњега вијека моралне сице њихове, сачуване у роштву за три и по вијека на ново подигло, кад их пробуди турско нечовјештво, и добавише им нешто државне самосталности. Сад већ не би представник чистих и здравих сила народних прећашње квартом обузето властеоство; него свештенство и онај дио народа, где једнако остајаше највише живота и народности, изађоше Србији за управитеље у борби њезиној за слободу. Вјера, народност и помоћ једновјерне и Словенима свакда добру раде Русије учинише те се Србима основа државни живот, који данас имају.

Прегледајући Србији унутрашњи живот, каква нам га показују домаћи споменици а особито законик, видимо да су се све стране тога живота кретале као што је народности требало и да је то кретање управљено да најсавршеније покаже начела добро уређене грађанске општине. Од како завлада илеме Немањино, Србија иђаше путем самосталнога развијања, нити би Душан могао учинити што је учинио, да није прије њега Србија била приправљена на то. Ишла је брзо. За подруг вијека учини те се у многоме јошаше поредити с њемачким и романским државама истога времена. Истина, она је заостала иза њих у занатима и у мислима о угодном животу, али је за то може бити боље него у њих била у њезинијем законима развијена мисао о човјештву. Редови у народу и вихова права, особито права нижега реда, који је онако био у Њемачкој притиснут феудализмом, наредбе за земаљску обраду, судови и како се и чега ради се казни, то јој накнађа што бјеше заостала у угодном живљењу, накнађа јој толико умна радња више вриједи од тјелесне. Особито је дивно развијено право прквено и земаљско. Похвална радња српскога свештен-

престанка у миру и напредно радио по народу помажући врховној власти у добријем наредбама њезиним. Пастири српски уређиваше доказе свештенничко поглаварство, не један пут помиршише непријатељске стране и сачуваше да се краје не пролије, потномагаше својом влашћу пајдостојије владаоце, помагаше им постављати законе, просветаваше народ истином вјером, утврђиваше православну вјеру у освојеним земљама и једнако његоваше у народу ону силну љубав к вјери, која с љубављу к народности подржаваше у Србима самостални дух и моралну чистоту, и на пошљедак највише помогоше Србији да се избави. Душану је свештенство преко просвијећенога Јоаникија разумно помагало уредити српску патријаршију, у чему се неможе одрећи да је далеко видјела и једна и друга страна. Грчко свештенство уплатено у државне буне пошљедњих времена византijског царства, кад све бијаше искварено, није могло сачувати царства од погибли, која му гројаше; с Византijјом не могаше да не падне и значење цариградског патријарха, а с њим и добро које је чинио свој православији источниј Европи. Накупивши се у повељником броју у Србији грчко свештенство није знало за добро домаће него је подржавало у држави раскиду радећи за своју народност а на штету народности српској. За то је двоје Душан мислио поставити српску патријаршију независну од цариградске. У томе не може човјек да не озази како је Душан дубоко замишљао и како му је био здрав владајачки разум: уредивши патријаршију с једне је стране сачувао народ од чеслоге између грчкога и српског свештенства, јер је онаме првом узело потпору коју је имало у Цариграду у патријарховој власти, а с друге највише је Србији за православију вјеру оног што првједи средина, која је Грчкој помагала. Он је видио да ће источно царство за цијело настри не само од турскога хача него и од руку унутрашњих непријатеља реду и миру, а с њим није могла да не падне и црквена сила његова. Патријарху је српском намјењивао да замијени патријарха цариградског, да буде глава православији Европи и да чува православију вјеру, па коју се дизаху и Латинци и Турци. Власт је српскога патријарха наравно ишла и на то да подигне домаће свештенство; грчко би уздојено; народност потврђивања; свеза између народа

ства и побожност у владалача, с које се многа добра дароваше прквама и манастирима, учиниште бијаше потребно наредити како ће велике цркве и манастири стајати с мањим које бијаху под њима и како ће црквене власти стајати с људма који припадају прквама. Земаљско право исто тако развито наређује особито за општине, поставља права око међа, државне работе и дужности, како ће се управљати жупе и градови, колико ће тежаци радити својим господарима и како ће стајати према њима, како ће се области чувати од скитница, непријатеља вљуди који кваре општински ред и мир. У државних и приватних податника, окром отрока и дјетића, којих и није било много, видимо да је допекле развијена лична самосталност под законом. У опште поштовање права човјечијих у свакога човјека и у свима грађанским пословима најсјетлија је страна у државе средњега вијека. Прем да се у Србији мало развила трговина и прем да трговачкота права за Србе готово није ни било, опет послови с Дубровником показују да је у Срба била радња око сирове робе; а писма, у којима се наређује за трговину, сједоче да су и они знали за трговачко право и поштовали трговачки дух у других. Ако за народно богатство највише треба да се труд корисно употребљава, Србима не треба за зло примати што нијесу марили за трговину и што су радили сирову робу; да је друго било другачије, они би се дали и на трговину као и Дубровчани, али државне околности, унутрашњи живот, и што је најглавније сама земља намјераше их да раде што и данас највише раде, да раде и из земље своје шаљу сирову робу, а особито метале и лој. А поред свега тога опет наши споменици показују да је у Србији било и домаћих трговца и занатлија, ако и не толико да би били за себе раздио у народу.

За дugo прије Немањића језgra је Србији била Зета, која се у тјешњем смислу зваши Далмација и Дукља. Што је Бијела Урош бјежао у Захумље, које је граничило са Зетом а може бити једном страном и улазило у њу, што је бјежао Тјехомил у Дукљу, што се Немања родио у Зети, и најпослије што је Десимира и Раса била близу Зете или у источнојем крајевима њезинијем и што је велико жупанско достојанство било у десничких, дукљанских и рапских старјешина: то све доказује

да је у Зети била Србији власт и тијем да јој је Зета била најглавнији дио, који највише могаше у државним пословима. То је долазило од двије ствари. Прво: Зета бјеше колијевка рода Немањића и у њој одрастоше готово сви Немањићи, који је зваши часним именом дједина. Све до Душана бијаше особиша племена Немањићскога, по чemu бијаше за себе одвојена и самостална. Што свагда бијаше самостална, што се подудараху користи народне, властела њезинијех и краљевске родбине која у њој живљаше, и што поред тога бијаше тврдо везана с осталијем српским земљама једном вјером и влашћу, с тога је била најглавнији угао источне Србије. Чист народни правец, противан грчком мијешању, додаваше јој те бијаше још претежнија. Друго: Зета бијаше највиши угао јужне Србије. Зна се да у горама народ дуже храни своју самосталност и своје особине него по равницама. Сав јужни брдовити угао јужне Србије, одакле теку обје Мораве, Ибар, Ситница, Лим, Морача, Дрим, Црна, Вардар и Јашница, свагда је имао у власти долину преко које тече Дрина и Морава и која прелази у равно Посавље. Послови с Грчком и чести ратови чињаху те се Србији све сile прибраху к томе углу, који имаше у власти и јужну равницу, која се простираше низ Вардар и Струму до атонских гора. Ево за што се Србија, од исконе владајући тијем углом или старом Дарданијом, по времену распростраје и на југ у Мањедонију. Ту су усеред планина биле краљевске и архиепископске столице старо независијо Србији. Западни још виши дио тога брдовитог угла бијаше горња Зета, која са доњом до приморске скадарске равнице имаше све што треба да живот буде самосталан и да се сило развије. Босна по себи брдовита на југу и одвојена планинама са запада, југа и истока од осталијех српских земља прелазећи у посавску равницу простираше се и преко Саве и тијем долажаше Угарској под власт; тако и приморске општине лежећи на уској обали не могаху се са свијем сачувати од власти с мора и с друге обале; али Зета, ако и бијаше на мору држећи задњи каторски, где је пристаниште једно између најљепших на свијету, опет имаше што имају земље које нијесу на мору, јер у њој над равницама, које јој народ хранише те могаху бити без морске трговине, владаше планине

које је везао с осталом Србијом. Од значења тежачког и трговачког бијаше у њој претежије државно, које изаше за Србију. С тога, кад остале области отпадоше од Србије, она бијаше једнако с њом у свези. У источнијем крајевима њезинијем бијаше она средина, која притезаше су осталу Србију и које ради и она дужна бијаше оставити се радње приморске трговачке општине. Отуда јој је важно значење за Србију, које је још важније тијем што је тадашња Србија била више војнички уређена него грађански и трговачки, а војничком духу, као што се зна, помажу планине. Али је Зета могла показивати власт само на праву Србију; а од Маједоније бијаше растављена Епирок и планином Шаром: с тога кад Душан освојивши њене земље распострани своју власт толико да права Србија дође само мало дио велике државе његове и столица би пренесена у Средац, онда и Зета изгуби за свагда власт своју над осталом Србијом; а по томе кад се у српској држави показа државни квар, и Србија губећи самосталност, оптерећена освојеним земљама, растрзана на личне властеоске правце по областима, пође да се распада и пропадне, тада се Зета са свијем одвоји од Србије и узе себи за посао да чува ијеру, слободу и народност. Зетским властелима бијаху користи цијеле Србије веома драге; јер бијаху и њихове земље користи; ко ће владати — то питање њима бијаше као питање о животу и срећи њих самијех, и с тога се свагда стараше подизати на пријесто оне из краљевскога племена који живијеше код њих, које пајбоље познаваше и у које се највише уздаше: незаконитога Стефана Дечанског волјеше него законитога Владислава. Приневзани сима користима за своју постојбину, без престанка хранећи међу собом старо јединство своје дружине и радећи по духу цајеле дружине своје, зетски властели не могоше допуштати да се у Србију увлачи власт туђа њима противна и свагда држаше народну страну: они се постараše те Дечански и Душан сметоше да се Србија не слије с Грчком и да не дође на пријесто српски грчко племе. Зету дчији што се држала старије. У њој се дуже држаше стара племенска правила, и кад у осталој Србији у велике владаше државна начела и воља јединога владаоца, у њој још налазише потпору

они Немањићи, којима се племенско начело чињаше пробватчије од државнога; из ње Вукан шаље завладати цијелом племенском државом; из ње се Константијин и Симеун још трудише одржати старе мисли о племенској држави, — један иштући да се заједнички влада очистњом, а други јакљајући да је влада пречка стрицу него синовку. Може бити да је у томе била већ у свијету крајност; али за то се и није навршила, јер већи дио зетскога народа већ признаваше да се не може бити без новијих начела: зато је љубав к стварима а особито к племенским начелима сачувала Зети једину власт и подржавала у народу поштовање према законитијем владаонизму. Србија уваливши се у крајност неудржане новине, као и Грчка, допусти властелима да истријебе дом Дечанскога, који прими владу од дома Немањићскога, и да сједу супарници на пријестол отет од законите власти, и за то плати својом слободом, а Зета оста уживијајући на миру добра, до којих су дошла сва словенска племена отиснувши се од заједничког живота, — добра која су у нашљедној самодржавној влади. У њој Балша остави некој себе законите владаоце, послије којих власт пријеђе на сроднији дом Црнојевића. А допије је и само владачинијо име остајало у једном племену, у Његушу. За Ивана Црнојевића дона Зета и већа страна приморја донаде у туђе руке; а горња се Зета или Црина Гора још боље уједини и свагда бијаше представница српске независности. Знатно је што је то донадало истој области, која искда бијаше језгра развијању српске државе и по том јој за дugo даваше владаоце бивши јој главни дио. Што је сва од самијех брда, што је одвојена, и што јој околности спољашње бијаху зле, с тога храброст народа њезина поста чудо. Мржић на Турке, оданост православној ијери и љубав к слободи подигоше у њој дух народни високо. Црина Гора држећи се свога права остаје непромјенила у унутрашњем животу својему: до сад се па влади њезиној познаје племенско старјештво; у народу се њезином чувају живи знаци најстаријега словенског живота, и цјесмје су јој цјесмје цијелога народа. На исток од Црине Горе, дан хода од прилогорскога племена Васојевића, већ се почињу планине садашње слободне кнежевине српске. Преко тога уско-

га комада земље, који припада Турској, свакда су се састајали Срби из Србије и из Црне Горе: један је дух дихао у горама и једних и других; — и ту, на јужном горовитом углу Србије, најприје поче и по том једнако имаше потпору страшна борба српска за слободу, — борба која обузе сву Србију и из турских руку оте знатац дио Словена.

II

Б О С Н А

Босна је негда била српска жупа са сијем под влашћу првог Србије. Лежала је међу Савом, Дрином, Неретвом и Врбасом. На југу тече кроз њезине крајеве Рама, од које се и цијела земља негда звате Рама. Неки историци разликују Раму од Босне, докиста има страних писама, у којима стоји „Рама и Босна“ (*Rama et Bosnia*) и „Рама или Босна“ (*Rhama seu Bosnia*), али у нашим Ћириловским споменицима тога нема: у њима се она свакда зове само Босна. Још у старо вријеме дно Србије на лијевом бrijегу Дрине до Саве с именом Семберија припаде Босни и бијаше с њом свакда једне среће.

Од године 1120 Босна поста *бановина*. Рашки жупан и кнез српски Бијела Урош даде је у мираз уз књер зету своме угарском краљу Бели II. Од то доба све до Некање Босна оста са Угарском, и као и Славонија даваше се у државу краљевићима, који управљају њом називајући се *банови*. Године 1156 по ријечима Кипромовим, Борис¹ незаконити син Коломанов јавља се као владалац босански (*ο Βόσνιας χώρας ἐξάρχοντος Δαλματικῆς*) помажући угарском краљу у рату с царем Мануилом, јер „Босна не бјеше под влашћу српскога великога жупана, него имаше свога владаоца.“² Бела II за њим Гејза II зваше се *Dalmatiae, Croatiae et Ramae reges* (краљеви далматински, хрватски и рамски).³

¹ О Ворису, којега Јован Турој назива *adulterinus regis Colomani*, в. у истога у Schwandtneri Scriptores rerum Hungaricarum, I, стр. 146.

² Corp. Script. Hist. Byz., Ioan. Cinnamus, I. III, p. 131, 104. — Stritter, II, 426.

³ Lucius, De regno Dalm. et Croat., кн. III, гл. VIII.

Око године 1170 бан наста знаменити Кулин¹, који признаваше над собом врховну власт Немањи, великим жупанију српском. Године 1189 учиши с Дубровником уговор за трговину (И.: С. бр. I; III. бр. IV), из којега се види да је бан био са свијем самосталан у својој земљи. За његове владе ослише у Босни Патареи или Богумили; он је сам врло потпомагао ту јерес.² прем да се издавао за римокатолика бојећи се сусједа Вукана хумског. Године 1197 подвргавши се Угарској поче слободније радити за ту јерес, али га за то тужи Вукан папи. Наредбе папине, угарскога краља и сабора, који се тога ради сабра 1203 године, помогоше изнајрије; али кад се Вукан помири с братом Стефаном а у Угарској букише немири, јерес узе мах, и особито ојача за нашљединка Кулинова Нинослава. Од срећнијих времена Кулиновијех оста у народу прича.

Послије Кулина, који умире 1204 године, наста бан Нинослав. Више ученијех људи, као: Фарлати, Дијрен, Гебхарди, Шимак, Јукић и други, кажу да је послије Кулина био бан Сибислав све до 1240 године; али боље каже Енгел да је Сибислав био само властелин босански, *nobilis*, као што је назван у папину писму од године 1236. Али Енгел опет једноме човјеку даје два имена пајирије Никослав за онда Нинослав и за Нинослава каже да је много доцније био бан. Али је очевидно Никослав само панесено на латински мјесто Нинослав, као што стоји у писму Ш. бр. VI, С. бр. 5. Босна није имала да што бити без бана. Прем да је године 1235 и могао Коломан добити Босну у управу као војвода, оставши уз то и војвода славонски, али је и бан могао стајати под њим по прећашњему. Јукић ставља између Кулина и Сибислава још два бана: Кулиновића без имена и Николу. Али тога не доказују

¹ *Boritius qui Orbino Barich appellatur, Bossenaе banus sen princeps, sub a. 1154. Boritium exceptit Culinus, cuius non semel mentio occurrit apud Innoc. III pp. in Epistolis. Du Fresne, in Historiam Cinnam. Notae. Corp. Script. Hist. Byz. p. 343.*

² Неки летописци ујеравају да је био ожењен сестром Немањијом (име јој се не зна), која се држаше Богумилске јереси. На то пристаје и писац књиге *Zemljopis i povijestnica Bosne od Slavoljuba Bočnjaka* (Југића). Али се врло сумњавати вада и да је род био с Немањом, а камо ли да је сестра Немањина била од те јереси.

извори којих се држи, ни Бзовије ни Пејачеваћ ни Фарлати. Осим тога *Colloquia Pejacićevia*, писана по западнијем изворима, нијесу свада поуздана. Још једном велим, историци мијешају богате властеле босанске с банима, и тијем замршују стару историју босанску. Шафарик мисли да је Нинослав био 1216—1231 године. У *Споменицима* под писмом његовим издавачи ставише годину 1236. Од Нинослава имамо уговор с Дубровчанима. **Матеја, a одиклон (надимком) Нинославъ,** близи босански велики понављају уговор Кулинов; за Кулина не каже да му је отац, али што је његов уговор поново, тијем се већ нешто потврђује да је иза њега владас. Папа препоручују Коломану да брани Нинослава, назива Нинослава *dux de Bosna* и вели да има право давати и узимати села и земље у својој држави коме хоће.³ Тако је право могло припадати само независном бану, као што су доиста и били босански, којих врховна власт угарска ни мало није стезала у њиховијем наједајнијем унутрашњим. Патарејство је сило било за Нинослава, који је угледајући се на Кулина околишно према католицизму и за невољу издавао се за добра римокатолика. Истох године 1245 рајдивши се Бела IV на Нинослава за његову јерес и за то што је помагао Словенцима кад бијаху у рату с Трогиранима, посла на његу с Котроманом, који га надвлада и учиши се владалац босански.

Имамо од године 1249 писмо (С. бр. 14) Матеја Стефана. У њему је уговор с Дубровчанима. Али је мјесто имена Стефан било друго па је избрисало и по том написано Стефан. С тога се пита чије је писмо? Два криптена имена није могло имати једно чељаде; мјеста једнака у писмима С. бр. 14 и С. бр. 5 покazuју да је писац иза пред собом уговор Нинослављев 1216—1236 године, па је погрјешком когао написати име прећашњега Матеја Нинослава. Што је послије брисано показује да је писац погрјешно. Знатно је што је писац починио писмо по своме и у почетку не пишући га с Нинослављем, код имена Матеј ставио ријетки знак (:), којега сам не употребљава

³ *Comitatus et villas suae terrae concedendi et auforendi quibus- canque prout ei propriæ voluntatis arbitrium suggesserit.* Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 224.

а који се налази у писму Нинослављеву (С. бр. 5): то потврђује моју мисао да се име Матеј поткralo гријешком у писмо, и да је за њим било име Нинослав, па послије мјесто њега неко ставио Стефан као што треба. Под писмо издавачи Сноменика навлаш или нехотице ставише годину 1239, као да је писмо Нинослављево; али је у писму јасно записана година с. м. ф. (1249), а с том се годином подудара и индикт ȝ, записан у писму. Дакле ваља мислити да је име Стефан добро написано и да се под њим разумије Котроман, који сметиу Нинослава. Јукић као и Дијрен не признаје Котромана за бана, већ још мисли да ни имената тога није било него да је помијешано с именом Коломан. Али против њега говори Орбини и извори које сам наводи: писма Стевана Котромановића 1268 године¹ и Ивана Котромана године 1010 (?)². Премда овде године нису добро стављене, али је опет знатно што се имена слажу са свједочанством Орбиновим. Још ћу напоменути да су угарски краљеви и краљевићи могли поред бапова бити Босни војводе, јер осим Босне држаху негда и друге области. Котроман је био Угарин. Купе се с браћом и с властелом: и заиста међу свједочима на првом месту видимо кнеза Угринца. У том се писму Стефан показује онако самосталан као и они који прије њега владаше: назива се: **ио чиности божије књани кнзъ босньски**, и обиче Дубровчанима ако се зарате са српским краљем да не ће издати ни њих ни њихова имања. Купе се за себе и за своју дјецу и унучад и уговара да му буде слободно живјети у Дубровнику. Видио је да га може снаћи несрћа и да може доћи до бјежаша.

Око године 1254 бан босански и мачвански³ поста Радислав Михаиловић, кнез галички и војвода славонски, зет

¹ У књизи Лор. Минијата: *Le glorie cadute*. Ven. 1663.

² У књизи Пруденција Наретинца: *De regno Bosniae*. Ven. 1781.

³ Мачва је преће била диправе Србије: лежаше у углу међу Савом и десним брђем Дрине. Не зна се кад је узе Угарска; али знаамо да се године 1235 већ називала у угарским краљевским писмима *banatus Machoviensis* (Шафар, Slov. Staroříš., II, IV, 653). Еител (Gesch. v. Sery, n. Bosn., стр. 227) мисли да су је угарски државни узели управо од Грка.

Беле IV.¹ Након себе остави године 1263 два сина, Михаила и Белу, од којих први доби Босну а други Мачву. Михаило је био жив још године 1268, али га од то доба нема у историји. Године 1271 Бела брат Стефана угарскога краља, звао се дух *Machoviac et Bosnae*. За њим дођоше брат му Стефан и послије Ладислав III. Мати се Ладислава III, Јелисавета, мајор *regina Hungariae*, звала *ducissa de Machou et de Bosna* (војводкиња мачванска и босанска). Пошлије њезине смрти Босну доби Милутин у мирас са женом Јелисаветом, хћерју Стефана V, године 1286. Како је Милутин дволично и лажно обрицао да ће се са њом Србијом обратити у римокатоличку вјеру и изгнati из Босне Патарене, тијем је више пута најлачио на се гњев са запада, и с тога видимо Босну за неко вријеже у руку Павла Шубића Бребирског око године 1292, а послије опет 1305 године у Милутину, којему се држава у то доба простираше све до Думна. Али се Павла и послије тога једнако нисао бан босански 1307—1312 године, а син му се Младен још за живота очина звао *secundus Bosnensis banus* (други босански бан). Године 1318 узе Младен Босну Милутину.² У овијем превратима не може се узети да је Босна била једна држава. Како љетописци јакљају у Босни су била добра Павла Бребирског, која је купио од Ладислава III: цијеле Босне није могао купити; али купивши двоје од ње, и то овај који припадаше Угарској, могао је доказивати да му припада и остала, коју држаше Милутин. Ту су имали земље и Котромановићи, који бијаху у завади са Шубићима. Само се по томе може разумјети, како је Карло Роберто збацивши Младена 1322 године ради зла његова, дао босанско банство Стевану Котромановићу. Осим тога дно је од Босне био у Милутину. На тај начин свађе између господара који држаху Босну често помијераху и грањице њиховијем државама.

Што се тиче Хума, као да је послије Немање прелазио из једињеј руку у друге. Хумски властелин Петар прогна Андију

¹ В. чланак Паландрова о том кнезу у руском прјеводу у Чтен. И. О. И. и Д. Р. 1845—1846 бр. 3.

² *Lucius, de regno Dalm. et Croat.*, гл. IV, кн. XIII; гл. V, гл. III. По ријечима Лучићевим Шубићи су купили Босну од Ладисла.

сина Мирошљева а синовца Немањина; послаје помоћу српскога краља Стефана Првојенчанога Андрија би повраћен; али се тада већи дио његовијех земаља предаде балу босанском.¹ Да није ту сједио Вукаш, брат Стефана Првојенчанога?
Зна се да је Вукаш у сваћи с братом бранила Угарска, које није могло бити друкчије него преко босанскога бала. По том Вукаш сам поста велики кнез зетски и хумски. Имао је сина жупана Димитрија. Је ли Димитрије добио очине земље, не знамо, него само видимо да је послије био калуђер.² Што љетописци не говоре да је Димитрије или род његов владао Хумом, по томе се може мислiti да је послије Вукаша припао Хум Угарској, као што су краљеви угарски много могли код Вукаша. Види се из писма Андрије II, сина Беле III,³ да се звао *Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Culmeque dux*. Али се не може за цијело казати да је Хум доиста био његов. Лучић прем да вели да *Culmeque* значи Хум, онет сам сумња говорећи: не може се дознати јели у Хуму била и област Хлијевно (Лизви), која је била преко Цетине у Хрватској.⁴ Судећи по форми *Culmeque* може се мислiti да Андрија није владао цијелијем Хумом него само сјеверним дијелом његовијем или Крајином с хрватском жупом Хлијевном. Велики је кнез хумски Андрија дао два писма Дубровнику године 1233—1236 и 1248 (III, бр. VIII; С. бр. 4, 15), као самосталан владац заклињући се са својим синовима Богданом и Радославом и с кластилом. Исти је Андрија онет као независни кнез хумски учинио уговор са Спљећанима године 1241. Да је био под Угарском, он би то споменуо ако не у првијем писмима, а оно барем у пошљедњем. Али што Спљећани, који бијаху под Угарском, учинише с њим уговор послије рата, то само доказује да је Андрија био са-

¹ Орбини, стр. 221, 223. — Luccari, *Annali di Rausa*, стр. 80 — Dufresne, *Famil. Dalm. et Slav.* гл. III, § LI.

² Јетоније у Шафар. *Památ.*, стр. 60, 72. — Доментијан, жијије св. Симеона и Саве (рукоп.).

³ *Lucius de regno Dalm. et Croat.* књ. III, гл. XIII.

⁴ Ita an regio quoque Chlebna, nunc Hliuno, quae sola ultra Cetinam in Croatia erat, in Chulmia inclusa fuerit, — percipi nequit. *Lucius, De regno Dalm. et Croat.* књ. IV, гл. IV.

мосталан кнез.¹ Али године 1254 син његов жупан Радослав уговарајући уговор с Дубровчанима (С. бр. 20) већ говори: *есиъ кнѧжъ кластикъниъ господниъ кнѧзъ угърьсконъ*, и обриче да ће с Дубровчанима војевати на краља рашког. Дакле је Хум сам за себе а не уз Босну приступио к Угарској. Послије се сјединио с Босном. Катарина, кћи Стечана Котромановића, бијаше за унуку Андрије хумскога; Павао и Младен владаху заједно и Хумом и Босном.²

Напиједник се Младенов Стефан Котромановић писао године 1326: *liber princeps et dominus Bosnae, Ussorae, Salae et plurim aliorum locorum atque Chelmi comes (доцније Chulmiae dux).*³ За његове се владе јасније показа колика му је држава: у њој бијаше сва Босна и Хум. Он постави први темељ потоњему краљевству босанском. Знајући да је држави сва сила у вјери и у народности и да римокатолици свагда тежише к Угарској и западу, Стефан држаше страну Патаренима, који с православнима бијаху основа босанској народности. Само наваљивање панино и љубав Карла угарскога намјерише Стефана те призна да је римокатолик и допусти да му поданици мијењају вјеру. Стефан је позагао Лудовику у ратовима његовијем по Далмацији; али се у радњи његовој већ показиваше да је рад бити самосталан. На несрећу, силу му, која једнако растијаше, потресе пар Душан, који запроси у њега шеф Јелисавету за свога сина Уроша и с њом Хум у мраз, па кад то не доби, освоји Хум и већи дио Босне. Православно српско свештенство одмах поче истискивати изтијех земаља римокатолицизам, и око тога настајаваше све до смрти Душанове. Стефан умире 1353 године, спремајући свадбу својој кћери Јелисавети с Лудовиком угарским. Орбини,⁴ Дијрен,⁵ Шимак⁶ по

¹ Тома архијакон у *Schwandtneri Script. rer. Hungar.* III, стр. 598.

² Schimek, *Politische Geschichte des Königl. Bosnien u. Rama*, стр. 64, 65.

³ *Lucius, De regno Dalm. et Croat.* књ. V, гл. III. — Dufresne, *Famil. Dalm. et Slavon.*, гл. IX, § XVII.

⁴ Стр. 275.

⁵ *Familiae Dalm. et Slavon.* гл. IX, § XVII.

⁶ Schimek, *Politische Geshichte des K. Bosnien u. Rama* стр. 80.

Дијфрену а Енгел¹ и Јукн² по ријечима Шимковим вели да је године 1357 постао бан синовац његов Твртко Владиславић. Али у Споменицима има писмо бр. 57 с годином 1367, за коју Твртко вели да је четрнаеста његове владе: по томе вада узети да је Стефан умро а Твртко почeo владати године 1353. Тијем је чудније како су у Споменицима издавачи ставили под истијем писмом да је Стефан умро 1357 негледајући што само писмо друкчије каже. Много је боље и нашему писму ириличније што Феслер — истина не помињући извора — каже које се године женио Лудовик I и умро Стефан Котроманић. Но његовијем је ријечима то обое било у половини године 1353.³ Српски лјетописци кажу да је Твртко потомак Драгутинов. Но њиховијем је ријечима кћи Драгутинова Јелисавета била мати Стефана бана босанског, Инослава и Владислава, а Владислав имао сина Твртка бана и Вучића.⁴

Што се тиче *Травуније*, о њој извори ништа не јављају; не зна се је ли она свакда припадала Србији или је с Хумом у једно вријеме прешла к Босни? Само се зна да је Душан држao Требиње. Послије њега она је с Хумом припадала Босни. Из наших се писама види да се Хум године 1234 још бројво у Србију (С. бр. 2): дакле је за једно с Травунијом прешао од Србије к Босни и Угарској за краља Владислава.

Унутрашњи је живот Босни прелазио без знатнијех преврата: није се никда преображавао да би у њој дошла нова мисао државица. С тога у Босни још живљаше у прећашњој силни старо властеоство, богато и охоло. — С њим се дуго борише Котроманићи и они их патјера те бjeжаше у Дубровник. Тако се и сад босанским властелинама чињаше срамота да се покоравају младом бану, који изађе између њих: њиховом помоћу устајају на њој властели Сапко, Клусић и Дабиша, па и рођени

¹ У томе Енгел говори сам против себе. На стр. 286 вели да се Лудовик женио 1353 године, а на стр. 312 каже да је Стефан умро 1357 године полазећи на свадбу кћери своје Јелисавете с Лудовиком. В. његову Gesch. v. Servien u. Bosnien.

² Zemljopis i povijestnica Bosne, стр. 102.

³ Die Geschichte der Ungern u. ihrer Landsassen, III, стр. 330.

⁴ Шафар. Památ., стр. 62.

му брат Вук; Твртко се својом вјештином и храброшћу знаде о простити свијех својих непријатеља. Знатно распространи своју државу за време слабога Уроша V; узе Травунију, Конавље, Драчевицу и Зету, и оте од српскога властелина Николе Алтомановића, који сjeђаше у Ужицу, земље које бjeше узео од Босне по смрти Вукашиновој. Али је још прије морао уступити Хум угарској краљици Јелисавети као нашљедство, које јој оста иза оца.¹ У својој је држави подржавао православну вјеру и патаренску јерес: али не жељећи кvarити пријатељства с римокатолицизмом и са западом, подржаваše их највише тајно, а јавно говораше да је готов служити римокатолицизму. Но том је архијакон Гал имао право што је писао: *Ita videlicet quod idem Banus omnes paterenos et hereticos de terra sua eicere teneatur* (тако да исти бан буде дужан истjerati све патарене и јеретике из своје земље).² Таке се радње држаше понајиши и они који послије њега владаше. Али није могло бити да се истина кад што не покаже, чега ради долазише на њега тужбе папи не један пут, и сусједне римокатоличке властичке слаше у Босну пропоједнике и меташе кletve на непокорне. Непријатељи и нездовољници налазише у римокатолицизму поуздану потпору. Тако још прије Вука уставши на брата прогласи за себе да је римокатолик и позва Лудовикову војску на јеретике — као што сам рече, т. ј. на православне и Патарене; послије се и Балшићи у Зети, хотећи се отети од власти Тврткове, претвараше да су католици, али им то не поможе.

Имамо писмо бана Твртка од 1375 године и краља Твртка од године 1378. У то вријеме Босна поста краљевство, које учини Твртко прогласивши себе за краља. Шимак,³ а за њим Енгел⁴

¹ В. посланицу Гала архијакона бенничког епископу загребачком у Arkiu, књ. II, стр. 35. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XVIII.

² На истом мјесту.

³ Polit. Gesch. d. K. Bosniens u. Rama, стр. 85. У њега види како мисле и други учени људи о времену кад је то било. За Дијфрену погрешно стоји да држи годину 1366 мјесто 1368 (Famil. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXIII).

⁴ Gesch. v. Serv. u. Bosnien, стр. 337.

и Јукић узимају да се Твртко закраљио 1376 године, које као што видимо није противно нашим изворима. Твртко бијаше достојан краљевског имена, јер у свему што чињаше показиваше да већ није властелин, који би само мало више стајао изнад своје браће, него човјек државни с новијем мислима како о својој власти тако и о начину па који се влада. Мисао му је о државној радњи остало од стрица, а осим тога знао се са свијетом одвојити од властеоске дружине и узвиши се изнад њене немирне као глава држави. Вјенчаше бијаше у том најбоља помоћ. Лудовик I, имајући сувине других већих послова, нестаје вјенчашу на пут задовољивши се по свој пријатици тијех што се на ново призна Угарској врховна власт. Али чим Лудовик умире, године 1382, Твртко одмах изиђе само с користима својега краљевства: тијех користи ради пријеђе на страну бана Хорвате и свијех пријатеља Карла Драчкога, који не бјеју задовољни краљинама Маријом и Јелисаветом; Твртко тада поврати Хум, где за војводу постали Вука Храну и узе велики дио Далмације. Године 1387. Априла 9. учини уговор с Дубровчанима (С. бр. 77), у којем обећа бранити Дубровник и земље његове и уговори да може сједјети у Дубровнику. Али како у то кријеме Дубровчани признаваху Марији врховну власт, које се види из истога писма, за то ако би се она ослободила и затрпала с Твртком, они се и обећаше чувати га у своме граду, него само уговорише да ће му оставити рок да може изаћи из њихова града; ако ли се не би десио у Дубровнику, онда да га не буду дужни примити међу се. Поред свега тога онег обрекоше да ће бити с њим до вијека у пријатељству. Још прије тога године 1378. Априла 10 (С. бр. 66) чинећи уговор с Дубровником и иштићи од њега српски данак за Травунију, Конакањ и Драчевицу показа да се сумња хоће ли одржати те земље; али чега се боја, није се забиљо; те земље с Хумом заједно остале с Босном, Хумски војвода Владко јуначки одбија Турке, који ударише на Босну послије боја Косовскога. Али се за то Балшићи у Зети предадоше цару Лазару¹ и по смрти његовој учинише почетак самосталности пријогорској. Године 1391. Сигисмундо краљ угарски удари па Босну хотчи се осветити Твртку што

¹ Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 2.

се бјеше удружио с бунтовницима, завлада Усором и градићем Добром. То прекрати живот Твртку, који умире исте године. Он се потписивао: **Стефанъ Твртко и Христо кога** (или **шестој
божијомъ**) краљ срплемъ и боснѣ и примиорио. Владајући српским земљама на Дрини, Травунијом и Зетом имаје право звати се краљ српски. Сједвоје у различијем градовима као што се види из писама. Дошаоши године 1378. Априла 10 близу Дубровника и бавећи се у Жрновици краљ Твртко потврди Дубровчанима прећашња писма српских и босанских владалаца уговоривши да му се даје српски доходак 2000 пернера, и писмо своје посла матери и жени „у краљевски двор Трстивницу“ да потврде (С. бр. 66). Али у писмима од године 1385 и 1390 за Сутиску вели **aula nostra regalis** (двор наш краљевски)¹. Прогласивши се краљем Твртко при разумје мисао, које се тврдо држаше који владаше послије њега, мисао потврдити своја права на краљевски пријесто и на српске земље родоз са српским царевима: по томе се прозвао Стефан и починући своја краљевска писма по хрисокуљама српских краљева и царева призивао првомученика Стефана, писма писао као и Душан у логовору с матером **господињи краљи Слободињи** и са женом **господињи краљицом краља Доротијом**, потврђивао писма српских царева; пај послије ево како је године 1378. казао сам о своме праву на босански и српски пријесто онда гад се Лазар већ бјеше вјенчаше на царство: **такође же и исне скониз влез да шестој
својој
божијстији дарока процистиши је јефаси богосадије въ роде моиси и сподоби ие сијенеи кијенеи ико обогајајије въ кладијеје исподобишиши
иријеи ѿтвиреи въ богојдројије најъ ђенеи Босије, по томјес
господије моиси кога сподобији ие наследијији престоли љошъ претр
одитеље господе српске, ѣз ћије бо ти јеихъ ион претродитељи въ
џенеијеи царјије царјије царјије и въ исеснос царјије претрели
се, исне же кидији ђенеи претродитељи љошъ по нихъ осталыи и
иес имире сконго пастира, и идохъ въ српскеји ђенеи јелле и хоте
ијерити престолије родитељи љошъ и тамо (у Милешеву) једији ии**

¹ Arkiј za povjestn. Jugoslav. kn. II стр. 36. — Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosnien u Rama, стр. 88. — Engel, Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 339. По смједочанству Јукићеву (Zemljop. i povjestn. Bosne стр. 107) садашња је Сутиска стара Трстивница.

БЕЛУДИЋ ЋЕЋУ БОГОВИ ДАРОВАНИЦИ. ИН КЕНИЦЕ ВА КРАМЕНСТВО ПРВОДИТЕЉ ШОНХ, ИЗО СИТИ СИИ О ХРИСТИ ИССЕС БЛАГОКЕЋНОИХ И БОГОВИ ПОСТАКАСНОИХ Стефану краљу српском и косити и поморни и земадинија страници (С. бр. 66). У свему се овом показује човјек нов, који се жели отргнути од онога што је било и утврдiti себи оно што је сам прибавио. Главно је Твртку било да покаже да већ није прећашњи бан, који стоји на једнако с властелима и под угарским краљевима, него да је самосталан вјенчани краљ, потомак царског дома. Такога дожа није вашао у Босни и за то се привезао ономе у Србији. Штета је што није имао дјече ни с првом ни с другом женом; иза њега оста само незаконити син Твртко.

Више права из пријесто босански имаше Дабиша, син Мирослава трећег брата Стефана Котромановића и братучед непојнога краља Твртка Владиславића. Дабиша га у својим писмима назива својим братом (С. бр. 81, 179)¹. Буна силнога властелина Вука Хране смете Дабишу те не може наставити самосталности коју поче прије њега Твртко; неби му на ино-нега потражи заклон признавши Угарској врховну власт над собом и тијем изгуби у Далмацији што бјеше Твртко освојио. Али године 1394 у писму његову, сачуваном у Крчелића², већ видимо потпис војводе Сандала, сина Вука Хране: дакле је Сандаль био на његовој страни. Може се мислiti да те године већ није био жив противник краљев. Али за то исте године дође на границу босанску други јачи непријатељ, Бајазит I. Дабиша се још боље сједини с Угарском, видје пропаст Сигисмундову на Никоподу и мишљаше само како ће утврдiti своје источне границе. Умире 1396 године. Потписивао се заједно са женом: Стефанъ Длених милостию господу кога краљ срећемъ, босни и пријорији и господу краљицѣ кн. Јасицѣ. У писму,

¹ Енгел, писавши своју историју највише по готовим књижама, често говори сам против себе: тако Котромана мијеша са сином његовим Стефаном, тако Мирослава назива братом Котромановим (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 313), а на другом мјесту (стр. 349) добро каже да је Дабиша братучед Твртков. Вада споменути да Орбини мисли да је Дабиша рођени брат Твртков.

² Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosnien u. Rama, стр. 92,

којим се потврђује жупану Вукмиру и браћи му село Коло, потписани су свједоци и јемци из овијех земаља: из Босне, Хума, доњих крајева и Усоре (С. бр. 179). Друго писмо (С. бр. 81) даде Дабиша 1392 године Дуброшику, где потврди све прећашње записи српских и босанских владалаца уговоривши да се њему даје српски доходак 2000 перпера; у томе писму вели да је имао снјет с краљицом и с властелом и заклиње се с краљицом Јеленом (иначе Цвијетом). Писмо има приступ и за Трстиницу се каже да је „славни краљевски двор.“ А писмо је које има Крчелић дано у Сутисци. У њему се Војница и поље Годисло даје на дар Гојку Мрњавићу за службу коју учини у турском рату. Отуда дознајемо шта је и Босну снашло од Бајазита: „кад дође Бајазит и опусти Босну и стаде на Гласинцу и разори Босну“¹. За Дабишине владе напредоваше римокатолицизам у Босни. Још Твртко Владиславић на годину дана пред своју смрт допусти архиепископу сјајетском да узима десетак од свјетских људи и од свештенства; и он то учини из поизбора према римокатоличкој вјери, сијис — вели — plantular me tecolo. За Дабиши много помагаше римокатолицизму пријатељство с Угарском, пропасти српска и страх турски, који нагоњаше надати се помоћи само са запада.

По смрти Дабишијо не би законита напједница. Твртко Твртковић огласи да њему припада босански пријесто, и да би се боље одржао стаде се с Турцима договорати. Али га властели не хтјеше, што бјеше незаконит син прећашњега краља, него избраше Остоју Христића. Остоја је био син Павла Христића од племена Јаблановића. То је племе имало многе земље у Травунији, а пријатељ његов Сандаль Вуковић у Хуму. Отуда се може разумјети по чему је Остојина страна била особито властеоска и опирала се на јужну приморску Босну, а Твртко бијаше на сјеверу и у сриједи. Остоја да би се боље утврдио, удружи се с Владиславом Неапољским, супарником Сигисмунда Угарскога. Али обојица заборавише за Сигисмунда угарскога, који године 1394 уговору с Дабишим би признан не

¹ Quando venit Pajasit et depopulatus est Bosnam valde et stetit in Naglasincis et detruxit Bosnam. Schimek's Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 91.

само за врхопога заповједника Босни него и за законитога на-
шљедника Дабиши: *post mortem praedicti Domini Stephanii Dabisciae in vestram verum dominum naturalem assumeretis, haberetis et teneretis (Sigismundum).*¹ Зaborаваше да је Сигисмундо поред све своје несрће, дугова, буна и мржње својих поданика, онет био негда срећан у својим пословима. Тако и сад одбивши Бајазита I, који дође близу Босне 1398., узе-
јеверију Босну и над новијем бајством постави војводу Хроја
кластелина оданде. Хрој је био родом Хрват, па се одома-
ћио у Босни и за Дабиши у писму његову од 1392. године (С.
бр. 81) већ се спомиње као војвода први међу свједочима: у
писму од 1395. као војвода свједок је из доњих крајева (С. бр.
179). То је била најгора варалица, миље му бијаху буње, игра-
ше се вјерношћу, мијењаше власти и издаде отаџбину: а само
за то што без мјере шањаш да се слави. Тешко је казати за чим
је тежио: не види се да се отимао за краљевски вијенац и не-
 зависност; него би рекао човјек да је хтио владати својим зап-
овједницима и све обарати у њихово име. То се може казати
по томе што је име његово умијешано у све важније преврате,
који потресаше Босну за четврт вијека. Учинивши Хроја
војводом над угарском Босном Сигисмундо шањаше ослабити
оба супарника, који га не признавају; али Хроје гледајући
своју корист приста уз јачега Остоју и би „врховни војвода
краљевства босанског и намјесник краљева Владислава и
Остоје“ (*supremus vayvoda regni Bosnae et vicarius regum
Wladislai et Ostoyae*). И Тврко се и Остоја писаше краљеви; али
да је пошљедни био јачи, знаше Дубровчани и с њим чинише
уговоре. Имамо такових писама до Августа 1399. године. У
првом од године 1398. Новембра 20 (С.бр.83), Остоја се поно-
сито назива краљ српски, босански, приморски, хумски, запа-
дних страна, доњих крајева, Усоре, Соли и Подриња; али
у друга два од године 1399. Јануара 15. и Фебруара 5 (С.
бр. 84, 85), нема му у титули пошљедњих: четирију области,
које може бити илизато што му их узе Сигисмундо или слу-
чајно без никаклог значења, јер се прво краљ није могао одре-
ћи своје титуле ако му и не би припадало што његових зе-

¹ Lucius, De regno Dalm. et Croat, II, V, gl. III.

маља, а друго у писму од године 1400 опет налазимо потпу-
ну титулу.² У тијем писмима потврди Остоја пријатељство и
праза, која дадоше Дубровнику пређашњи босански и српски
владаоци, које назива својим прародитељима и родитељима
(С. бр. 85); узе на се дуг „брата“ свога Твртка Владиславића
(С. бр. 83); дарова Дубровнику све приморје од Курила до
Стона (С. бр. 84) и прими српски доходак 2000 пернера (С.
бр. 85). Свједоци су потписани: војвода Хроје, кнез Павао Ра-
диновић, војвода Сандаљ и др. Године 1400 Остоја дарова
Хроју и сину му Балини град Хлијевио са жупом; алије знатно
што у писму вели да то буде *егла господъ ботъ нахнинъ ис насландин-
ка и господина къ земляхъ родитель и предротель моихъ*, као да у то
пријеме није управо имао државе него био само по имени краљ.
Како ће се с тијем сложити оно што мало час рекосмо да је па-
рећивао, како ли оно што му казаше старци хљевански, који-
ма заповједи да кажу чије су земље у Хлијевину: *господинъ, одъ ко-
рса испусри ико* (изчије друго) *ис Хлинио и градъ кистрикунъ, исто-
ткоисту првога кило и сада ткоє, коланъ с држати коланъ с оддати?*
Међу свједочима налазимо опет Павла Радиновића и Санда-
ља и др.³ Да се то не тиче земља босанских, које бијаху у
Твртка или у кога другога? До године 1404 срећан бијаше
Остоја: сам га Твртко признаваше за краља, кад у писму, које
даде Дубровнику 1405 године Јунија 24 (С. бр. 89), вели за њу:
„бивши краљ босански.“ Владислав Неапољски освоји пијезу
Далматију и године 1403 под окриљем папиним би проглашен
за краља угарског. Хроје поста спљетски војвода и би назван:
*regnum Dalmatiae, Croatiae vice-regis ac regni Bosne sum-
mus voevoda nec non partium inferiorum comes, dux Spalati* etc. Твртко доколавши се блага пређашњих краљева поста
сијал и могаше држати војску; али Остоја не имајући тога
још године 1401 би нагнан узети од Дубровчана приморје
које им бијаше дано. Јукић вели да се рат заметио за то што
Остоји не бјеше миљо што Дубровчани не договорили се
с њим купише у Сандаља Конавље и неколико села у приморју;⁴

² Arckiv za povjestn. Jugosl. II, str. 36.

³ На истом мјесту.

⁴ Zemljopis i povjestnica Bosne str. 111.

али није тако, јер је Сандаљ дао Дубровнику свој дно Конавља истом године 1419 као што свједочи писмо његово (С. бр. 96). Букин рат: Дубровчани жу одбили војводе и узеши нешто Хума. С тога одуставише Остоју Јаблановићи и с њима Хроје. Године 1404, Јануара 15, налазимо писмо (С. бр. 88), у коме Хроје и Дубровчани уговорају да завојиште на краља Остоју; Хроје обиче да ће послати војску у Хум и ондје прогласти за краља Павла Радишића (Радиновића) а Дубровчани да ће помагати новоме краљу. Остоја се помири с Дубровчанима, али већ бјеше доцкан: побеже у Турцима; а године 1405 у Тврткову писму, од 24 Јунија (С. бр. 89), видимо на Твртковој страни као свједоке и Павла Радиновића и Хроја и Сандија с братом. Твртко потврди Дубровчанима све пријорје до Стона и сва пређашња права и уговоре и постави суд да расправи расире које насташе уз пошљедњи рат између Дубровника и Остоје. Ту се Твртко поносито назива краљ Србима, Босни, Пријорју, Хумској земљи, доњим крајевима, Усори, Соли, Подрињу и западним странама. А за Остоју каже: бивши краљ босански. Може се мислiti да у то вријеме већ није био Остоја у Босни. Али Твртко као и он и по налогуру Хројеву притече у заклон Владиславу. Сигисмундо удари својском у Босну и ухвати Твртка; Хроје и Сандаљ покорише му се. Али Сигисмундо није могао на побијеђенима показати сву своју јарост, него их дужан бијаше чувати од Остоје, којега се требаше бојати из Турске. Погубивши преко сто мањих властела, узе са собом Твртка и Хроја, од којих пошљедњега потврди за војводу спљетског; Сандија остави у Босни. За бана над Босном би постављен Герман, гроф циласки, тајт Сигисмундов. У токе дође Остоја с турском војском; Сандија пристапе с њим, и Остоја на ново завлада јужном Босном. Дубровчани учинише с њим уговор 1409 године 4 Декембра (С. бр. 92), у коме им се потврдише сва пређашња права. Остоја се именова и потписа само *књазъ боснѣ и тона*, по свој прилици држава му бијаше мала. Међу свједочима не видимо пређашњих војвода ни кнеза Павла Радиновића ни Сандија; потписана је готово сама родбина његова, међу осталима и жена му Кујаџи и син Стефан. Што се тиче имена краљачина, ово писмо стоји на супрот ријечника Лукарија и Орбина, који кажу да се прва

жена Остојина звала Груба, коју пусти године 1415 и по том се ожени Јеликом, удовицом Хројевом. Шимак, а за њим Енгел и Јукић кажу да је Остоја побјегавши у султану оставио му у таоство сина свога Радивоја. Шимак је то узео од Лукарија;¹ али је познато како ваља добро пазити шта ће се вјеровати томе љетописцу. Писмо свједочи да је Остоја имао сина Стефана, који је био код њега. Дијрен као да нагађа да је био Стефан називајући га сад Остојићем сад Остојом, и доста прилично писмима говорећи да је почeo владати 1415 године; али је потгрешка што каже да је Радивоје био његов син.² Може ко казати да је могао имати два сина: али о томе ниједан љетописац пишта не спомиње: сам Лукари говори за Радивоја као да је једини законити син, по чему га и Шимак назива *ein ehelicher Sohn*: јасно је да ту треба разумјети какога год властелина или незаконита сина Остојина, брата Tome Остојића. У Лукарија Радивоје не ради ништа знатно, нити је нашљедник ону нити се мијеша у ствари око пријестолног нашљедства. Стефан, син Остојин, закраљинши се око године 1419 и дајући Дубровнику писма (С. бр. 95, 97) доводи свједоке матер и властеле, али не помиње никаквога брата, које не би пропустио по обичају онога времена. По свemu томе ваља мислiti да се преварио и Лукари и који се њега држише па узео незаконитога сина за законитога. Новом издајом Хројевом Остоја дуго све до смрти своје беша краљ. Сигисмунду се требало бити с Турцима, који се на позиваше Хројево ради бијаху утврдити у Босни. Неподносећи само личне увреде у Угарској, Хроје се стаде договорати са султаном Мухамедом; за то му Сигисмундо узе спљетско војводство; али Хроје доведе турску војску у Босну. Турци начинише санџак од освојених земаља; али преварише Хроја у надању, и Хроје не уздајући се већ ни у кога, по што свакога превари и најпослаје сам преварен би, од једа отиде на своја нашљедна добра у Котору, где на скоро и умре. Сигисмундо врати Твртка у Босну и с његовом помоћу разби и истјера Турке из Босне 1418 године. Твртко опет поста храљ признајући Угарској врховну

¹ Annali di Rausa, str. 80.

² Famil. Dalm. et Slavon., т. IX, § XXII.

власт. Око тога времена у јужној Босни умре Остоја и послије њега завлада син му Стефан. Лукари а за њим Шимак, Енгел и Јукић приповиједају цијелу историју како је Остоја осиромашивши стао глобити народ те се народ побуни и прогласи за краља Стевана Остојића. Лукари не каже ко је био тај Стефан; Шимак већ додаје да је био знатан и народу мно гласталин.¹ Енгел га по Филипу ab Ochievia назива Стеваном Јаблановићем.² Филип ab Ochievia и Орбани могоше то узети од Лукарија, јер су Остојићи и Јаблановићи били једнога рода. И то није далеко од истине: требало би само Стевана Остојића или Јаблановића називати сином Остојићним. По њима пишући Шимак и Енгел отидоше од истине забунивши се Радивојем. Енгел му још одриче презиме Остојић, које му даде Лукари. Јукић поправљајући погрешку Енгелеву назива Стевана Остојићем, сином Остојићним. Остоја је побјегао и султану, добио од њега војску и сина Радивоја, освојио нешто земља, и сва тројица Твртко, Стефан Остојић и Остоја раздјелилише између себе Босну. Стевана нema од године 1423, а Остоја оста краљ до смрти или до године 1435. Послије њега Радивоје шаље пријестол, али га разби Твртко те побеже у Дубровник. Налик на то прича и Орбани³ и Дијрен.⁴ Орбани каже да је Радивоје побјегавши у Дубровник добио од Твртка у државу мјесташце по имену Кисела Вода и да је па скоро умро од глаја. Али га послије спет видимо где уби Тому Христића и бапује у Јајцу. И Јукић то оправи, па пита: да ли је Остоја имао два сана, па обојици било име Радивоје? Доказа ствар о Радивоју остаје замршена. Но свој прваци мијешају летописи каквога властелина Радивоја са незаконитим сином Остојићним истог имена. Али је шијела та приповијетка без истине. Остоје нестаје кад се узму писма сина његова: у њима Стеван Остојић изријеком каже за оца својега Остоју „светопочивши“, а оба су писма његова писана још године 1419. Остоја се потписивао: Стефан Остоја краљ

¹ Polit. Gesch. d. K. Bosn. n. Rama, str. 105.

² Gesch. v. Serv. n. Bosn., str. 336.

³ Стр. 283.

⁴ Famili. Dalm. et Slavon., гл. IX, § XXII.

сръбски, босни и приморски. За Сутиску и Високо стоји у њенијем писмима да су краљевски двори. Године 1419, Марта 5, даде Стефан Остојић Дубровчанима писмо (С. бр. 95), у којему потврди пређашње записе и уговоре, а уреди да му се даје 2500 перпера српскога доходка. Писмо је писано у Звечану, а краљевским се двором пазива Бобовац. Исте године 4 Декембра другим писмом (С. бр. 97) потврди Дубровнику жупу конаваоску, коју бјеше Дубровнику дао Сандаљ и Петар Павловић Јаблановић. Ту се за Сутиску каже даје пријестолно место краљевству. Међу свједочима не видимо ни Сандала ни Павла Радиновића; само долази син овога пошљедњега Петар Павловић: али су сини били на његовој страни, јер иначе не би могао потврђивати записа које они дадоше Дубровнику. У то пријеме већ није био жив Павло Радиновић. Дијрен каже да је умро Стефан Остојић године 1435,¹ Асемали² вели 1422, Шимак 1423, Јукић 1424; али што у писму од године 1421 Августа 18 (С. бр. 103) Твртко узима српски доходак 2500 перпери, нешто доходак, који је прије узимао Стефан Остојић (С. бр. 95), и потврђује све пређашње записи краљева српских и босанских, а међу њима изапис Остојић за приморје од 1399 године (С. бр. 84); што име Сандаљево, као великога војводе босанскога, већ стоји прво међу осталијем свједочима, и што је његов запис за Конавље потврдио Твртку још године 1420, Августа 16 (С. бр. 99), — потоме се може поуздано рећи да је Остојић умро прије Августа 1420 године и по смрти његовој Сандаљ прешао ка Твртку. У првоме писму Остојићеву (С. бр. 95) изда свједока из Босне, Хума и доњих крајека. Твртко оставши сам краљ босански мирно управљаше народом и заслужи да се зове праледни. Још 22. Јуна 1443 године записа од Дубровчана даму врате блајо што им бјеше дао на оставу (С. бр. 135), али умрије исте године, као што је Шимак поуздано напао.³ Умно је сачувати своју државу, прем да се на источним земљама његовим утврдине Турци, којима плаћашеданак на годину по 2000 дуката (доцније још више). Једнако је закљањао пра-

¹ На истом мјесту.

² Kalend. Eccles. univers. Romae 1753, t. V, гл. 3, str. 76.

³ Polit. Gesch. d. K. Bosnien n. Rama, str. 115.

пославше и патарене; тога ради се завађао с цапом и са Сигисмундом, био ухваћен, и опет се свагда знао оправдати. Године 1433 пака послал у Босну свога викара Јакова Пизена, који се назива *inquisitor haereticae pravitatis*. Јаков тужи самога Твртка, Сандиља, Радослава Накловића и друге знатне властеле да су јеретики; али га се Твртко опрости подржавајући расправу његову с Миноритама, и послал у Рим човјека да би оправдао своје краљевство од тужбе за манихеизам. Године 1426 титулован је: *Stephanus Tvartko Tvartkovitius rex Serbliac, Bosnae, maritimarum Chulmensium terrarum, Dalmatiae, Croaticae partis inferioris, occidentalium partium, Usoriae, Soliae, Podriniae etc.*¹ — готово онако исто као и године 1405 (С. бр. 89), које показује да је већ био сам краљ цијеле Босне. Потписму је: **Штефан Твртко Твртковић краљ српски сасин и први порво и к томи.** У писмима године 1420 назива се Високо краљевским двором, а у писму 1433 године Сутиска. Није потребе говорити како и Твртко и Остоја и син му, не имајући потпунога права на пријесто, први као рођен мимо закон и други као људи властеоскога рода, да би посветили своја права, пријегаваше општему обичају и писали се „грром доброга ко-ријена родитеља и прародитеља својих, царева босанских и српских, племеном и правијем нашљедницима у земљама својих старијех, у Босни и у Србији.“

Још је године 1427, Септембра 2, Твртко II учинио с Германом грофом илеким, сином Катарине књери Твртка I, уговор да Герману припадне босанско краљевство ако Твртко умре без дједе. Сад Герман огласи своје право; али пепријатељ његов Јанко Хуњад помогне властелима и народу те подигоше на босански пријесто незаконитога сина Остојина, Тому Остојићу Христићу. Тома је по свој прилици био незаконити син Остојин и рођени брат Радивојев. У нашим писмима назива у једном (С. бр. 136) Остоју својим оцем а у другом поносито се назива Остојићем (З. А.). Орбини, Дијфрен и други кажу за њега да је син властелина Христића или Јаблановића; Јукић мисли да је законити син Остојин. За Томине је владе пака јако радио обраћајући народ у римску вјеру; али из по-

¹ Schimek, на истом мјесту, стр. 107.

четка Тома не пристајаше на вољу папину, прем да му бјеше обећано јенчаше краљевско, јер се бојаше да не раздражи православие, манихејце и Турке. За то Стеван Косача, тежећи за самосталношћу, огласи за себе да је јерлан римокатолик и измоли године 1444 у пара Фридриха херцеговског име с циједом влашћу коју имаху херцези римскога царства, од чега се и Хум назва Херцеговина или војводство св. Саве.² Бојећи се тако јакога супарника, Тома приступиближе к папи и Угарској: њему се требаше утврдити на пријестолу, стајао га шта му драго. Помоћник бијаше лукав легат Томазини. Прије свега Тому крсти тај легат, по том Тома на ново показа своја права на краљевски пријесто назавши се Стеваном, измоли године 1444 преко Хуњада потврду од угарскога краља, ожени се Катарином, књерију Стевана Косаче, и износије доби од папе писмо, у коме би назван законитим сином и нашљедником Остојиним 1446 године. Сабор који се тада сабра пареди како ће се стегнути патарени и херцези св. Саве. Дубровник добије од њега године 1444 писмо, којим му се потврдише прећашњи уговори, и обрече плаћати српски доход од 2500 перпера (С. бр. 136). Косача се сад обриче на другу страну: сложи се с патаренима² и Иванишем Радославићем, који такођер од римокатолика поста патарен. Томазини наговори папу да дигне крстопосни рат на јеретике; али од рата не би ништа, јер се бојаше да јеретики не дозову Турке. Тома да би угодио папи, проглаши јеретике, удари на њих данак за францишкане и удружи се с Дубровником против Стевана Косаче 1451 године. 18 Декембра, обичући да ће завојштити на Стевана и да не ће с њим учинити мира без њихова знања и договора с папом (С. бр. 140); али и у овај пар Турци сметоше краљу намјеру. Све се јаче утврђујући на границама босанским задавају страх Томи. Више пута замоли за помоћ папу и цара; али сваки пут само Хуњаду дошадаше одбијати страшнога непријатеља. У томе Цариград узеши Турци (1453), Хуњад умирије (1456), Угар-

¹ Бости св. Саве почиваше у Херцеговини у манастиру Милешеви, који сазида краљ Владислав.

² Под именом патарена или манихејца често вала разумјети сав православни народ у Босни.

ска се усколеба од буна грофова цилских, а у Босни што је год
шарода друге вјере осим римокатоличке, све бијаше паоружано
против краља и римокатолика. Године 1459 у узимању хриш-
тскога градића Бјелаја Тому уби незаконити син Стефан и ро-
ђени брат Радивоје. Истога Радивоја назива Тома у писму свом
године 1446¹ рођеним братом и балом јајачким. Ево по чemu
се може рећи, као што рекох напријед, да је он био други
незаконити син Осгјорији, који дugo времена бијаше у Турака
у таству. За Томине је владе већ било у Босни турско краји-
ште, које се састави од српских земаља и којим управљаше
наша: за то крајиште спомиње Косача говорећи: **дасмо ја**
чизијес господарјез великома и господар юсупрем и калинник го-
сподарјек кон годје из босњско кралиште (С. бр. 143). Тома
је себе називао „правијем сином и нашљедником“ од светога
коријена родитеља и прародитеља, краљева босанских² и пот-
писивао се: **Шефаниј Томаниј краљ божијош њестош србљенъ босан**
и приморјо хумијији дасмији крајтош доњији краљији џизији
и к томиј (С. бр. 136). У другим се писмима (С. бр. 143;
З. А.) титулује краљ српски, босански, приморски, хумске зе-
мље, доњих крајева, Усоре, Соли, Подриња, западних страна
итд. Град је Крешево у његову писму (С. бр. 136) назван „слав-
ним“ као пријестолно мјесто. Само се у једном писму, којим
је дао синовима покојнога војводе Драгишића градове Клауч и
Глаж с варошима, жупама и селима, наговјешћује да на при-
јесто босански може доћи туђин, чега у другим писмима њего-
вијем лема. У њему краљ међе клетву ако се писмо не уздржи
не само на себе и своје потомке него и на туђина; тијем је без
сумње нарекао да мисли да ће Босна са свијем пасти или под
Угарску или под Турску (З. А.).

Радивоје остао бан у Јајцу као што је и био, а на пријесто-
сједе синовиц његов Стефан Томић, или како га зване, Томаше-
вић, син Христићев. Стефан тражаше потпору у наше и одмах
прогласи да је вјеран католик молећи за краљевски ишјенац.
Матија Корвин одврати напу јавивши му да то право припада

¹ Изворе види у Шомка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр.
120. — Орбии, стр. 285. — Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon.,
т. IX, § XXII.

Угарским краљевима, и папа, колико бијаше непријатељ Матија,
онет не може на ино него одби Стефана. Али се онет Стефан
назива петинити и законити нашљедник босанских и српских
владалаца, и чини уговоре с Дубровником потписујући се **Ше-**
фаниј Стефаниј божијош њестош краљ босњан и к томи, и титулују-
јући се: **њестош божијош Шефаниј Томаниј краљ ср-
блјенъ босни и приморјо хумијији дасмији крајтош доњији**
краљији џизијији стријанъ скрејт соли подмијо и к томи. Од њега
нам је остало писмо, које даде 1458 године некаквом логотету
Стефану (III, lesek, бр. 16). У њему дарује Стефану, називајући
га „поштеним властелином и вјерним слугом“, села и људе у
нашљедну баштину. Знатно је двоје што је у писму уговорено:
прво, да је Стефан с дјепом и кућом својом слободан од војни-
чке службе, осим кад би краљ сам главом пошао на војску,
онда и он да иде са својим људима; друго, ако краљ не би мо-
гао ослободити српске земље (од Турака?) на би Стефан с дје-
лом или с деспотицом Јеленом и њезином дјепом дошао у ње-
гову државу, онда краљ да га прими, храни и држи у сваком
поштenuју према његовој служби и јоште да му прида људи сврх
пређашњих сто кућа. Писмо није штампано цијело и за то се
не може дознати ко је тај логотет и каква је то деспотица Је-
лена. Стефан потврди Дубровнику сва пређашња права и за-
писе, и уговори да му се даје српски доход 2500 перпера. Пи-
смо је писано 1461 године 23 Новембра у пријестолном граду
Јајцу (С. бр. 150). Исте је године 25 Новембра дао Дубровнику
још четири писма, у којима се обећа платити дуг својега оца
Томе (С. бр. 151, 152), дарова дубровачким трговцима слободу
да тргују по његовијем земљама (С. бр. 153) и допусти да дуб-
ровачки новци иду по пређашњему у Босни (С. 154). Гледаје је
више пута дасе отме од Турака. Године 1459 Јунија 3 расписа⁴
да се сви властели оружају на Турке. Из тога се писма може
имао видјети које су земље припадале Босни; осим других
људи именованы су: Стефан Косача војвода са Саве, Радивоје
Јаблановић стриј краљев и бал јајачки, Станић војвода при-
морски, Момчило Томановић бан од Усоре, Ковачић војвода

² Изворе види у Шомка, Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama,
стр. 135, 137.

од Пунга, Вук Гребљановић кнез хљевански и војвода од Прусе, Кубретић војвода зворнички и мачвански. Вучић војвода и управитељ рашки, Дејан Алтомановић управитељ српски, Веселић војвода од Новога града близу Дубровника и управитељ приморски, и Мркомир Бранковић војвода подрински. Рочиште би одређено на Косовом пољу. Скупши се многе војводе, али се Стефан не хтје побити с Турцима, него им повиси данак; по том удари на Стефана Косачу, који не хтје доћи с војском. Косача се потужи султану, али султан жељећи га ослобити пресуди ствар како је добро по краљу. Много бијаше незадовољних: најглавнији међу њима бијаше Стефан Косача са свијем народом који не бјеше римске ијере. Иако паша за молбу њихову удари у Босну с југа и дође до самога Дубровника, који опколи, али узалуд. Најпослије Мухамед II првеже да покори Босну, стало га шта му драго. Стефан замоли папу за помоћ, замоли и за краљевски вијенац и за латинске епископе. Папа му учини само пошљедње двоје, помиривши се и Стефана помиривши с Матијом, којему бијаше жао што се цјенчаше српши без њега и против права које имаше Угарска; а што се тиче помоћи, обрече само да ће молити Млетке и Угарску да помогу. И Стефан ослањајући на то обећање, отказа султану данак 2500 дуката и спреми се да се брани. Али се у тај мах показа зло које долажаше отуда што земља бијаше ијером раздвојена; Стефан не паће у поданика својих потпоре којој се надаше, а 150,000 Турака удари у доњу Босну; краља заробише и кад се предадоше сви његови градови, погубише га под Бјелајом 1463. Тако паде краљевство босанско.

Вриједно је разгледати по старијем писмима како су про-
лазила *властоска племена*, која се највећима прославише у
Босни под краљевима.

За владе Дабишине а може бити још и Тврткове 1391 године, 15. Априла, жупан Бјелјак и војвода Радич Санковићи дадоше Дубровнику дије жупе: Конакье с градом Соколом и Виталјину с острвом Молуитом (С. бр. 78). Из њиховијех се писама види да су владали у Трапунији и Драчевици (С. бр. 78) и у Котору (С. бр. 79). Отуда се види да су Санковићи били једно између најјачих племена у Босни, кад су могли од своје воље дати Дубровнику толике земље и имали под собом много

властеле, која се потписа на писму као сједоци. Шимак, не назујући извора али јамчио по Дијрену,¹ назива² Санка сином Младеновић и тести да су Дубровчани израдили те му је Твртко дао од пређашње племенске области његове Хума малу област „приморску“ Невесиње. Колико је то истина, може се видjeti отуда што се за Невесиње у писму синовца Сандаљева Стефана (С. бр. 120) каже да је под градом Вјеначем; а по ријечима самота Шимка³ једни мисле да је Вјенчан на Брбасу⁴ око Бање Луке а други истинитије на води Ласви више Сарајева. Свакојако и Вјенчан и Невесиње бијају у Босни унутра а не на мору. По томе мало по мало нестаје племена Санковића. Војвода је Радич Санковић, по смрти брата својега жупана Бјелјака, који године 1399 већ не бјеше жив (С. бр. 86), био пошљедњи знатај човјек својега племена. Године 1399 оде краљу Остојићу и наговори га те дарова Дубровнику приморје од градске међе до села Дужи, и сам даде Дубровнику своје село Лијак у том приморју.

По времену земље где владаше Станковићи пријеђоше на друга два племена: Јаблановиће и Храниће, који, како се чини, бијају род између себе. Јаблановићи бијају из Зете, где је била земља Јаблано, коју послије Иван Пријевић даде пркви Николе Врањинског.⁵ Из писама се први зна Радин Јаблановић (С. бр. 82), који имаше сина Павла Радиновића, који се спомиње као војвода у писму Дабишину 1395 године (С. бр. 179). Будући род с краљем Остојом Павао до смрти бијаше на његовој страни, само док Остоја не бјеше у земљи 1405 — 1409 године Павао се држаше Твртка. Године 1404 Хроје и Дубровчани хтјеше њега учинити краљем на Остојино мјесто; али или што сам није хтio или што није био за то или из

¹ Mladinum, Senconis istius parentem, cum esse arbitror Mladinum Bosinensem banum, cuius mox meminimus. Dufresne, Famil. Dalm. et Slavon., т. IX, § XVIII.

² Polit. Gesch. d. k. Bosn. u. Rama, стр. 83.

³ У истој књизи, стр. 20.

⁴ На карти Шафариковoj стоји на том мјесту Winčac. По новијим картама лежи Невесиње на окуну Перетви на исток од Мостара.

⁵ С. Милутиновић, Историја Црне Горе, стр. 12.

других каквих узрока од тога посла не би ишти. Он је умро прије 5 Марта 1419, јер у писму Стефана Остоје од тога дана (С. бр. 95) долази као сједок старији син његов војвода Петар Павловић. Исте године 4 Декембра Остојић потврди запис Петра Павловића, који даде Дубровнику своју половину конаваоске жупе и града Сокола воји у њој бијаше. По свјетозарству Апендинову¹ земље се Сандиљеве простираху од Виталјине до градића Сокола, а Петрове од Сокола покрај мора до Обода. Године 1420 Маја 30 јавља Сандиљ (С. бр. 97) да је Петра погубио турски паша Исак, поглавар новога турског санџака на босанској граници, за то што се бјеше изневјерно султану. Половина Сокола и Конавља с Ободом и Цвјататом и све што држаше Џавао и Петар Павловић у Доњој Гори и Виталјини² по вољи султановој припаде Сандиљу и он све даде Дубровнику. Исте године 16 Августа Твртко потврди тај дар Сандиљев (С. бр. 99). Али Петар имаше илађега брата (С. бр. 101, 102) Радослава, који потражи своје племенско име и узега од Сандиља. Друге године, 1421 Фебруара 18 Дубровчани знаше да је Радослав постављен господин свој држави својега племена, и одмах учинише с њим пријатељски уговор (С. бр. 100); пославје три жесела Радослав Павловић потврди Дубровнику своју половину конаваоскежуне, коју бјеше дао Сандиљ општини дубровачкој. Али се по свој прилици ствар Радослављева ишје свршила без распре с Дубровником, који у разту његову са Сандиљем може бити помагаше пошиљењем; јер тада Радослав стави у заборав све шире које насташе од смрти Петрове до првог божића (С. бр. 101, 102). Петар би убијен године 1420, а исте године би и први божић кад се они помирише, и 18 Фебруара 1421 године Дубровчани већ послаше писмо Радославу. Године 1423, Априла 7, Радослав понакљајући пријатељство с Дубровником потврди што му Сандиљ бјеше дао свој дно Сокола и Конавља давши на то „благослов“ (С. бр. 104): отуда још дознајемо да је Радослав држао Травунију и да је још у њега био дио Конавља. Најпослје године 1427 Декембра 31 не много прије смрти Сандиље-

¹ I, стр. 301.

² Сва су та мјеста била у конаваоској околнини.

ве оп се већ писа велики војвода босански, даде писмо са споменом Ивалишем и почетак писму узе из писма великога војводе Сандиља. У том писму даде Дубровнику сва свој дно Конавља с Ободом, Цвјататом, Доњом Гором и Виталјином, за што доби од Дубровчана 600 пернера на годину и богат двор у самом граду. Апендин¹ вели да је продао за 24000 цекина. Осим тога уговори да је његово $\frac{1}{3}$ земље у Конављу и да може дати у Дубровник 10.000 дуката на 5% (С. бр. 107). Око године 1432 имаше Радослав рат с Дубровником „по наговору злијех људи“, а Апендин каже за то што је хтио по други пут да му се даду поинци за дио Конавља, који бјеше дао Дубровнику;² али краљ Твртко (С. бр. 116)³ и султан Мурат учишиле те се помири с Дубровником 1432 године 25 Октобра (С. бр. 114); из уговора о миру види се да је ствар свршена како је по Дубровчане добро: уговорено ба да Радослав буде дужан јавити порти да се помири с Дубровником, да не може прије двије године узети из Дубровника новце које бјеше дао на 5% и да му Дубровчани не даду дохотка, који му припадаше од почетка рата до саршетка, ни људи, који уз рат пребјегоше у Дубровник. Син се његов Иванши није могао у то вријеме заклести, јер бјеше још нејак, и тога ради Радослав даде 1433 године 25 Марта запис (С. бр. 117) да ће син његов кад одрасте потврдити клетвом све што је уговорено. Око године 1439, кад Дубровник бијаше у рату са Стефаном Косачом, Радослав помагаше Дубровнику, зато непријатељ удари и на њега и узме му Требиње. То се види из писма његова од године 1439 Августа 19 (С. бр. 127), у ком посједочи да је примно заједно с добитком по 5% све новце, које бјеше положио у Дубровнику 1433 и 1437 године, па број 2800 дуката и 300 пернера, и прогласи да не вриједе иштица записи, којима Дубровчани бијаху потврдили да су примили те новце и које узе у Требињу Стефан Косача. Године 1441 Априла 10 још је Радослав потврђивао дубровачким трговцима да могу слободно трговати

¹ I, стр. 302.

² I, стр. 303.

³ Још једно свједочанство да је у то вријеме Твртко сам био краљ у дијелу Босни.

по његовијем земљама (С. бр. 129); али године 1442 Септембра 29 син му војвода Иваниш већ помиње смрт оца својега, по-тврђујући Дубровнику све записе својега дједа, оца и стрица и право да држе Конакље, Соко, Виталјину, Цајгат, Обод и све што припада конаваоској жупи (С. бр. 133). По томе није добро што вели Јукић да је Мухамед II освојивши Босну и убивши Томашевића, погубио одмах за тијем и Радослава Павловића, који владаше Требињем, Поповим и земљама на међи дубровачкој. То се могло учинити с нашљедницима Радослављевим, а самога Радослава одавно већ није било. Године 1443 и 1444 Иваниш као старијенина у племену ступиши на очиније мјесто, потписа се као свједок на два писма Остојина (С. бр. 136; З. А.). Осим Иваниша иза Радослава бијаху остала још два нејака сина од жене Теодоре (С. бр. 127) кнезови Петар и Никола, за које 1442 године Иваниш обећа (С. бр. 133) да ће се заклести на његов запис кад им буде 14 година. Име је овога Иваниша по тадашњем обичају Радослав стављао у писмина заједно са својим именом као да би показао законитога својега нашљедника. Главни град Радослављев бијаше Борач. Осим поменутога писма немамо више ништа о Иванишу. За владе Tome Христића јавља се племе Јаблановића пошљедњи пут 1454 године с писмом Петра и Николе Радославића (С. бр. 145). Оба брата будући у пуној држави својих родитеља потврдише Дубровнику све прећашње записе дједове, очине и братове, и поповише права која од старије имаху дубровачки трговци. По писму се може судити да је Иваниш већ био умръо. Племе је Јаблановића сједјело у Травунији, под тога му самога долажаше државна радња његова. Видјесмо га једнако на страни Остоје и Остојића; кад њих не бјеше, онда је прелазило к Твртку; и осим тога имаше често посла с Дубровником. Сјајан знак, који поспједочи сам Сандаль (С. бр. 98), дличи радњу овога племена: ово није тражило милости у турских султана нити се опирало на њихове фермане, а један између њих, Петар Павловић, животом плати за невјерност султану.

Овога сјајнога знака не видимо у радњи другога знатнијега племена Храпића. Ова бијаху сусједи с Јаблановићима; земље им бијаху у Хуму и Конакљу. Вук је Храпа, од кога

се народиле Храпићи, био хумски властелин и за Твртку I поста хумски војвода. Синови му Вукац и Вук 1422 године 15 Фебруара добише право млетачких грађана и знаше се figliuoli del Magnifico Chragno (Hranja) olim gran Contestabile del Re della Bossina.¹ Знатнији је син његов Сандаль који још у писму Дабишицу 1394 стоји први међу свједоцима прије Хроја с војводским именом;² као војвода босански стоји међу свједоцима у писму Дабишичу 1395 године (С. бр. 179); али у оба писма свједочи за хумску земљу сродник његов Бураћ Радivoјевић, почму се може мислити да је Сандаль био војвода цијеле Босне, и уз то једнако био властелин хумски. Постије Дабише он би на страни Остојића за то што му земље бијаху у јужној Босни, где завлада Остоја. Године 1405—1409 пријеђе ка Твртку; али вад дође Остоја с турском војском, из ново пријеђе к Остоји. Не имајући новца прода Млечићима градић Острвицу 1409 године, скуни војску, али га Сиги-сундо разби у Мачви. Остоја видиши га да му је главна потпора, дарива га многим земљама. Године 1410 бијаше у завади са својом матером банином Аном. Из писма се не може доузнати је ли му била рођена мати или само мањеха. Пошљедње би се могло мислити по ријечима: да ју призими да матер је се състъ родила; али јој обећана покорност таку да је тешко мислити да му је била мањеха. А не зна се ни чија је била кћи и по коме се зове баптица, по оцу или по мужу: ако је по мужу, важа признати да се ријет би могла говорити мјесто ријечи војвода. Добри људи из Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника израдише те Сандаль обећа да ће бити покоран својој матери, да ће је поштовати као што ваља сину, и никад да је не ће оставити, само ако се с њезине стране не учини ништа, зашто би по суду поменутијех добријех људи пријали сину оставити своју матер; тако ако би му украда жена Катарина, да не може друге довести у кућу своју за живота материја (С.

¹ Arkiv za povjest, Jugoslav, I, 1851, стр. 84.

² Шимак (Polit. Gesch. d. K. Bosn. u. Rama, стр. 92.) и Енгел (Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 350) зову га палатином. А и Хроја тако зову; али се зна да у то вријеме Хроје још није био велики војвода. Испореди С. бр. 81.

бр. 93). Године 1419 Јунија 24 Сандаљ и браћа му, Вукац са сином Стефаном и Вуком, дадоше Дубровнику свој дио жупе конавацке с Виталјином, Допом Гором и са свијем што припада Конављу. Апендини вели да је све то било продано за 18.000 дуката.¹ За то им Дубровчани обећаше давати по 500 перпера на годину. Сврх тога дадоше им двор у свом граду оправљен о трошку општинском и донутише им да могу имати у дубровачкој жупи баштице за 3000 перпера (С. бр. 96). Исте године, 4 Декембра, Стефан Остојић потврди овај запис Сандиљев. Апендини каже да краљу босанском није било по вољи што се дадоше Дубровнику ове земље. А како би их тако бразо потврдио? Прије може бити да се Конављани изјесу хтјели подврди Дубровнику. И донгта још у писму, које дадоше Сандиљеви (С. бр. 78), између остalogа што је уговорено стоји: ако се Конављани и Виталјани не хтјед буду покорити Дубровнику, да ће их Сандиљев патрјарти. Друге године 30 Маја Сандаљ с браћом и синовцим даде Дубровнику и другу половину Конавља, коју бијали добио по вољи султана Мухамеда по што Исак паша уби Петра Павловића, т. ј. половину града Сокола, половину конавацке жупе с Ободом и Цаватом и Петров двоју Гоњој Гори и Виталјини. Зато Дубровчани обећаше давати још по 500 перпера, дадоше још један лијепо оправљен двор, који прије бијалише у властела Вукосавића, сродника Хранића ма, а по том у кадуђерица св. Марије од Анђела и дадоше право да може купити у дубровачкој жупи другу баштину за 3000 перпера (С. бр. 98). Августа 16 исте године запис Сандиљев потврди краљ Твртко (С. бр. 99). У ова се два свога записа Сандаљ већ назива велики војвода босански, а тијем га је може бити учинио Стефан Остојић или још отац његов, а потврдио Твртко. Још се године 1419, Јануара 5, записујући се за грађанима млетачкога, називаше: *Gran vojvoda del Regno di Bossina e delle terre maritime.*² У то пријеме Хрвоје већ бјеше умрљ. По смрти Остојићевој Сандиљ живијаше мирно називајући се велики војвода и имајући силу земаља. О приходници се његовијем може судити по благу, које даде у Дубровнику на оставу за своју родбину. Од године 1429

¹ I, стр. 302.

² Arkiv za povijestnu Jugoslav. I. 1851, стр. 59.

до 1431 даде на оставу 23.620 дуката, 4206 перпера дубровачких и 154 линте, 4 унче сребра, тако да овај поклад могуузети синова његови, ако ли не буде њих, онда кћери, ако ли не буде ип-кћери, онда половина од свега да припадне брату његову Вукуцу и сину му и њиховом потомству по мушким колјену, а другу половину да раздјеле међу собом четири куће које су му род, и то 1) кнезови Радivoје, Радослав и Радич Стјепковићи с потомством по мушким колјену, 2) кнезови Иванни Остојић и Влатко Обрадовић с таквим потомством: 3) кнезови Иван и Сладоје Вуковићи с таквим потомством, и 4) кнез Драгиша Гојаславић с таквим потомством; ако у Вука и Стјепана не буде потомства по мушким колјену, онда и њихова пола да припадне посечним кућама; по томе изјла хиснати да је други брат Сандиљев Вук већ био умрљ, а године је 1422 још близин, јер те године поста грађани млетачки. Ако би од четири куће која год замрла по мушким колјену, онда би парећено да се дло њезин раздјели међу три остале (С. бр. 108, 112, 124, 125). Сврх тога године 1426 Сандиљ положи 6000 дуката по 5% на име жене своје (друге) Јелене, кћери кнеза Лазара (С. бр. 109, 121) и удовице Николе Гаре бана мачванског, и онет толико 1431 године (С. бр. 128). Највећије 1433 године даде још на оставу у новцу 8731 дукат и у посуђу 26 линтара, 8 унча и 3 аксаге злата, и 217 линтара, 7 унча сребра: и за ово пареди коме ће привести као и за преносне покладе, само постави друкчије колико ће коме допасти; по овоме пошљедњем запису Стефан са својим мушким потомством добија сви поклад, и само ако би замрло његово мушки колјено, сви поклад припада четири сродним кућама (С. бр. 115). Очевидно Сандиљ намјењиваše све благо своје синови Стефани на дајући се да ће у њега бити потомства. С тога доцније видимо где се једна између четири куће, синови Драгишини Стефан и Радослав, примајући свој двоју 1437—1438, држе само записа од године 1429 и 1431 (С. бр. 124, 125), а не добијају пишта по запису од године 1433. Жена је Сандиљева Јелена и сама на своје име давала на оставу 1429 године 1000 дуката и године 1436; први је патраг узела године 1436 (С. бр. 109, 110, 121). Сандиљ је умрљ између 1434 и 1435 године, као што се види из писама (С. бр. 119, 120).

ДиФрен вели да је умръ 1435 године.¹ Што времена бијаху непоуздана и још гора пастијаху, с тога не бјеше Сандаль сам, који оставља благо своје у Дубровнику, где се богатства и независности његове ради не бјеше чега бојати за благо ни од самих грађана ни од Турака. Име босанскога великога војводе, земље и благо Сандальево наслиједи синовац његов Стеван Вукчић Косача,² с педораслом дјецом Владиславом и Влатком. Још године 1435, Октобра 10, он се писа великим војводом и потврди Дубровнику све записе, које му бијаху дали Сандаль, Вукац и Вук и право да држи жуну копаваоску са Соколом, Виталином, Цавтатом и Ободом и са свима осталим међама (С. бр. 120). Године 1438, готово у једно вријеме с Драгашевица, прими већи дио поклада Сандальевих: оста само дио дјече његове, 11.051 дукат, 1266 перперера дубровачких и још нешто сребра, за које би наређено да сваки своје узме кад најрши 14 година, ако ли би један умръ, да други прими оба дијела: ако ли би обојица умрла, да прими отац, а по смрти очипој да дио њихов припадне браћи, ако буде браће, ако ли Стеван не узима више синова, онда његовој жени а њиховој матери Јелени и књерима: а послије свијех да се тај дио раздјели међу поженуте четири куће (С. бр. 126). На скоро, 1440 године, и тај дио узе Стеван и синови му; остајош само 12.000 дуката, што остави Сандаль на 5% за жену своју Јелену, која већ бјеше умрла (С. бр. 128). Радња Стевана Косаче пајвиш пада у времена пошљедњих краљева, али је још и за Твртка II почeo самостално и слободно радити. Године 1439 Радослав Павловић помиње записе, који се изгубише кад Требиње узе војвода Стеван Вукчић; како управо за дније године дана видимо већ Владислава где чини уговор с Дубровником против оца, може се мислiti да су ова два догађаја у некој свези. Године 1441 Августа 15 Владислав Стевановић, старији син Косачин, уговарају пријатељство с Дубровником (С. бр. 132), вели да је Стеван отац његов не гледајући на прећашње клетве и записе завојштио па Дубровник, па потире градске

¹ Famili. Dalm. et Slavon., гл. XI, § 15.

² Писмо С. бр. 125 поклајује да се тај Стеван звао Косача а не Косачин или Косарин, како мисле други.

винограде, пали куће и отима имање и друга зла чини и узе жупу Конакље против Богу и правди, и по том он, Владислав опоменуши се старога пријатељства дубровачкога обећава да ће сестарати из све спаге да поврати Дубровнику жуну конаваоску и још јој додати околнину, ако дође до господства, и да не ће учинити мира с оцем, и да ће бити у пријатељству с Дубровником до вијска итд. Али писмо од 1443 године 1 Априла (С. бр. 134), у којем Стеван, Јелена и Владислав (Влатко бјеше још нејак) свједоче да су примили од Дубровника потпуну сав поклад који им остави покojна Јелена, жена Сандальева. Дакле се Стеван помирио са сином и с Дубровником још за живота Твртка II. За владе Tome Остојића Христића Стеван је Вукчић, прије него се прогласи херцегом или војводом св. Саве, свједочио као војвода на једном краљевском писму, — и то је било 1443 године (З. А.), а друге године већ га нема међу свједочима на другом краљевском писму (С. бр. 136): а то показује да се те године већ бјеше одвојио од Босне са својом хумском облашћу, коју рад бијаште учинити независним војводством. Кад Турци узеше већи дио Босне и пошљедњи краљ Томашевић погибе, онда оста непокорена само горња Босна или војводство св. Саве, са својим господаром Косачом. Она дуже сачува своју независност од турских султана.

Видјели смо да се на свршетку владе Твртка II Стеван помирио са сином и с Дубровником. Да није кварио тога мира, показују писма од 3 Фебруара 1445, и 5 Јулија 1450, којима је потврђивао Дубровнику да је примио различне покладе (С. бр. 139 и стр. 252). Доиста је за све вријеме глађао да се утврди у Босни те је као што видјесмо изједно у цара херцеговско име и привукао на своју страну манихејне и православне. Али 1451 Декембра 18 видимо где се Дубровчани жале Tome Остојићу на Косачу, који им преко правде опусти и узе земље. Краљ се прима да их одбаци и обећава објавити рат Стевану и не учинити с њим мира не јавивши напријед Дубровчанима (С. бр. 140). Године 1452 марта 25 подиже се на Стевана властосла родбина покојнога Влатка, и то: Ивануш Влатковић војвода хумски с браћом Марком, Жарком, Радивојем, Андријом, Бартуломијем и Тадијом Влатковићима и са синовиц има, дјецом по

којних Влатковића, Током Николићем и Пајлом Петровићем.¹ Уговарајући дружбу с Дубровником на Вратару (С. бр. 141) Иваниш и редбина му обећаше бранити Дубровник и помагати му против херцега Стефана Вукчића и не учинити мира са Стефаном без његова знања и договора. Против Стефана бијаше и жена му Јелена и старији син Владислав (С. бр. 142). Ево за што се и они подигоше на Стефана по ријечима Халкокондиловим. У земље Стеванове, које граниче с дубровачким, дође једна Флорентинка, трговачка кћи. Занесавши се за њеном љепотом узе је Стефан к себи и тијем увиједи жену (имена јој и рода не помиње љетописац), која са сином својим побјегне у Дубровник. Стефан слаше к њој посланике молећи је да се врати, али зајду, јер не хтје прастати на оно што она искаше — да отпustи Флорентинку. У томе син његов управљајући војском дубровачком удари у његове земље, и разбије га да би осветио зла која бјеше учинио дубровачким земљама.² А још како говори Шимак³ о том рату. Стефан Вукчић са својим патаренима видећи да му краљ не смије од Турака ишта учинити, поста немаран, преда се иницији и певаљству; за то жена његова Ана Кантакузина и син побјегоше у Дубровник. Стефан запаса од Дубровчана да му их врати, а кад они то не хтјеше, удари на дубровачке земље, узе Конавље и повини данак на со. Дубровчани завојиштише на њ., и како бјеше њихов грађанин, ставише му као издајника цијену за главу. Владислав с дубровачком војском освоји многе очине градове; пана стаде пријетити Стефану крстоносним ратом а султан одсуди да Дубровчани имају право: све то нагна Стефана те се умири. Ни Шимак ни Енгел не знају за прећашње непријатељство Стефаново са сином и Дубровником, за које споменујмо. Обожица као и Дијрен називају жену његову Аном Кантакузином.

¹ За њих зва Лукари. *Annali di Rausa*, стр. 98.

² Али се у Халкокондилу Стефан Косача једнако зове Сандаль и сам је догађај препесен у доцније vrijeme, 1463 год., а догодио се 10 прије. Corp. Script. Hist. Byz. Iaonius Chalcocondylas, I. X, p. 540. — Stritter, II, 436. Тубер (Schwandtner. Script. rer. Hung., II, 199) и Лукари (*Annali di Rausa*, стр. 99) казују онако као што во њима казује Шимак и Енгел.

³ Polit. Gesch. d. K. Bosn. u Kama, стр. 123.

А Енгел и против себе говори називајући је на другом јесту¹ Јеленом кћерју Момчила, унуку краља Вукашина од сина његова Андријаша (по казивању дубровачких и западних писаца)². Али је она у нашим писмима Јелена, кћи Балшића, који године 1443 већ не бјеше жив (в. С. бр. 134). Да није то зетски Балша Балшић? Шимак и Енгел не помињу од када им је оно што кажу; али није тешко погодити: Дијрен је показао изворе³. Шимак је погријешио што није пазио; а Енгел му повјерова од ријечи до ријечи не погледавши у изворе на учини исту по-грешку. Ево шта о томе каже Лукари. „Стефан, по што му тједесна жеља надвлада сваки стид, учини што бјеше учинио Јован Палеолог, цар византијски, с кћерју цара трапезунтског ајженом свога сина Малуила, и Владиславу на силу оте лијепу жену, која бијаше кћи Марина Мартијана, русалског кнеза“.⁴ Лукари са свијем добро чини што пореди Стефана с Јованом (I) Палеологом, којега неваљали живот помиње и Дука и Халкокондил.⁵ Али Дијрен а за њим и Шимак не пазећи узеше Јо-

¹ Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 323.

² Орбини, стр. 240.

³ *Familiae Dalm. et Slavor. gl. XI, § V.*

⁴ Stefan intanto riconoscendo l'esempio di Gioanni Paleologo Imperadore di Constantinopoli, usato alla figliuola dell' Imperadore di Trabissonda moglie di Emanuele suo figlinolo, essendo menata per moglie a Vladislau la figliuola di Marino Principe bi Rusano, perciòche era bella, vincendo la lussuria ogni vergogna, la tolse per forza. *Annali di Rausa*, стр. 97.

⁵ Прва каже овако: ἵν γὰρ ὡς ἐπιπολὴ καὶ φόρος καὶ μὴ πολυπλημορῶν δὲ ἄλλοις τὰ πράγματα πλέον ἐν γεναισθν ὑφαίστας καὶ καίσται, τῷ εἰδεῖ, καὶ τέρος καὶ τὸς παριδεύσα οὐτέγν. Каже да је умро од подагре: ἵν γὰρ κατὰ κοτος καὶ ἀλγῶν τοὺς πόδας, ἥμερας ὡς εἰλεῖν υπὸ πολλῆς ἀδημαργίας καὶ πολυπόνιας καὶ τοῦ ἤδη παθισθέντος. Други управо напомиње шта је радио са својом снахом, женом сина својега Мануила, кћерју трапезунтског цара, удовицом, која највише бијаше за некаквим турским пашом: ταύτην γὰρ ὡς ἦγατο (Ἐμμαγονῆλος) ἀπὸ Κολχίδος ἐς Βεζάντιον, θεασάμενος ὁ πατήρ τούτου βασιλεύειν, ὡς ἔδοκει αὐτῷ ἄλλει τε γεναικῶν πολλῶν εἶναι καλλιστῇ καὶ τοὺς ἄλλοις ἡ ἔλεγετο υπερφέροντα, ταῦτα τε ταύτην ἦγατο, ἀφελόμενος τοῦ παιδός ἦν δὲ καὶ ἐν νόσῳ τῇ ποδαλγίᾳ διεψθαρμένος ὥστε μηδ' ὅρθοιμενος στῆγαι οἰοντ' εἴναι. Corp. Script. Hist. Byz. Ducas, c. XII, p. 44; c. XIII, p. 48. Cf. Balljadi Notae ib., p. 556. Iaon. Chalcocondylas, ib., I, II, p. 81.

вана за Стефана и жену првога Јелену Кантакузину називаше женом пошљедњега учинивши сврх тога још погрјешку у имену њезину: у њих јој је име Ана. Кантакузин је имао три кћери, и свакој се зна срећа; али није имао кћери Ане, нити је која од његовијех кћери била за Стефаном Косачом. Што се тиче Мануила, сина Јована I, он је доиста био ожењен кћерју трапезунтског цара Алексија Комнина.¹ По Шимку каже и Енгел да је за Стефаном Косачом била Ана — управо Јелена — Кантакузина, која је најверје била за Јованом Палеологом.² Дајфрен да би сложно ова два имена, вели да је Ана Кантакузина била прва жена Косачина, а Јелена, или по другим Барвара, кћи Момчилова, друга, а Цецилија трећа. У писму своме од 19 Јула 1453 (С. бр. 142) Стефан опрости жени, сину и сјема Хумљанима, који се бијаху подигли на њ., уредивши да ип он ип Јелена ип синови њихови Владислав и Влатко не слушају ип сакривају једно од другога ип једнога зла човјека и опадника, да не би било на ново свађе у породици; ако ли се на ново заметне каква распра, онда он да не може чинити никаква зла ип жени ип дјеци, докле год не би пашао цијelu истинu с „дједом“ босанске цркве и 12 „стројника“, међу којима ће бити „гост“ Радин за свога живота и 12 „поглавитијех“ властела босанских; и најпослије сви хумски властели и људи да стоје по пређашњему у својим правима и записима. У једно пријеме с тијем писмом би начињено и друго (С. бр. 143) султану, везирима и крајишничима, који би били на босанском крајишту (турској земљи на граници): у томе се писму вели да „по милости цара емир-султана Махмет-бега“ Стефан херцег св. Саве, господар хумски и приморски, велики војвода „русага босанског“, кнез дрински итд., са сином Влатком прима сина својега Владислава, који се умири и обећа вратити му све властеле и друге људе, градове и дохотке, с којима се бјеше одметнуо; и да за то он, Стефан, заборавља сву пређашњу омразу, и обећава својој дјеци све своје имање да њим владају заједнички или да га раздијеле на поле, и да служе вјерно султану; а нешто имања да може Стефан оставити својој жени а

¹ Lebeau, *Histoire du Bas Empire*. Paris 1836. T. XX, стр. 480.

² Gesch. v. Serv. u. Bosn., стр. 402.

њиховој матери и сроднијем кућама; ако ли који од њих устане на она, онда отац да му може узети сви његови дво и дати га коме хоће; ако ли по смрти очијој један брат захвати дво другога, онда султан да је волјан узети му дио и дати другоме брату; и да уговор овај стоји тврд докле год синови буду послушили оцу и вјерни султану. Лукари је нашао у књизи Прегата под 5 Априла 1454 да је порта била послала к Стефану човјека са заповијешћу да положи оружје, да врати Конавље, да плати ратни трошак и да узима обичну царину па се.¹ Одатле се може видјети да је султан био на страни Дубровника и Владислава. По чеку се султан тако увијешао у ову ствар, то се може разумјети отуда што је Владислав био у великому пријатељству с портом на штету независности босанској. „Јер син Стефанов — вели Тубер — с таким непријатељством удружиши се с Турцима очине земље опустошаваше, да највише овај рат отвори Турцима Далмацију и Косачино племе затр, и не само данак навуче на Дубровник него га још готово у турско ројство ували“.² Али ондје Косача у своме писму (С. бр. 143) каза за Владислава да је скривио и оцу и султану. Али то није противно ријечима Туберовим и Лукаријевим: јер у оно вријеме како порта бијаше пај јача, оба се сунарника надметаше који ће боље угодити султану и добити га на своју страну, по чemu обојица говорише један за другога да су скривали султану. Тако и Халкокондил, говорећи о сваћи његовој са женом и сином, помиње да се он у то вријеме често договарао с Турцима.³ Тако је свакда бивало кад би се увијешали Турци, које тако радо тражише српски владаоци. Године 1454. Априла 10 дубровачки посланици измолише и за свој град писмо о миру (С. бр. 144). Видјећи да је рат ода зла и једној

¹ Annali di Rausa, стр. 9

² Nam filius Stephani ita inimico animo regiones ad patris imperium spectantes, Turcica manu sibi adiuncta, devastando pervaegatus est, ut hoc in primis certamen Turcis aditum in Dalmatiam aperuit et Cosaciam familiam extinxerit Ragusamque civitatem non modo tributariam fecerit, sed etiam in Turcicam servitutem paene redegerit. Comment. de tempor. suis. Schwandtn. Script. rer. Hungar. t. II, p. 199.

³ Corp. Script. Hist. Byz. L. Chalcocond., I. X, p. 540. — Stritter, II, 436.

и другој страни, Стефан с Владиславом и Влатком потврди Дубровнику све прећашње записе и метину у заборав све увреде и убиства која се чинише у рату с обје стране; права за трговину и за суд биште повраћена, и Стефан обрече, ако се зарати с Дубровником, да ће му јавити на три мјесеца напријед. Стефан се Косача, као и стриц му, свакда ослањао на турску помоћ. Сандаљ се у писмима својим писао војвода и владалац по милости краља угарског и босанског и пара турског (С. бр. 96, 98); тако је и Стефан Косача изрицао не једанпут вјерност своју султану. Тражећи самосталност и налазећи се међу два огња, Стефан није могао друго него тражити потпоре у својој земљи у православијех а са стране у Турака. Године 1459 није хтио подићи војске за Стефана Томашевића на Турке. Преж да султан, жељећи га ослабити, ствар престуди краљу па добро, опет се 1463 године Стефан изаде дашком и оружјем опростили војске Мухамеда II, и сачува из некој вријеме сјенику самосталности. „Султан скупивши сву војску на једно мјесто удари у Сандаљеву земљу и страшио је опусти... Опкодивши Сандаљев град улараше на ње неколико дана; и не могавши га узети врати се!...“¹ Видели смо да је и дјеци својој оставио завјет да буду вјерни султану. Између године 1464 и 1466 узе патраг из Дубровника у четири пута 1200 дуката (С. стр. 252). Понисје његове смрти оста у Дубровнику тројици синова осим Лрагојенијех ствари големо благо: чистога злата 70.000 дуката, 33 литре, 11 унача, и сребра 1570 литара и 4 унче (С. бр. 157). ИзА Стефана остале три сина, Владислав, којему од оца оста и име великог војводе босанскога, Влатко и Стефан, и друга жена Цепилија. Сва се три сина зване херцези св. Саве. Од Влатка и Стефана имамо писма, којима потирћују да су примили од Дубровчана различне очине покладе; писма су од године 1466 до 1470 (С. бр. 158, 163). Тако је писмо писала и Цепилија 1467 године са знањем синова својих Влатка и Стефана (С. бр. 159). Два млађа брата у својим писмима не спомињу старијега брата Владислава; тако и Цепилија пише са знањем само два млађа брата: по томе се може мислiti да је

¹ Corp. Script. Hist. Byz. I. Chalcocond., L. X, p. 543. — Stritter, II, 438.

у породици био раздор, који се може разумјети из прећашњега непријатељства, у којем Влатко бијаше на очној страни. Није прилике мислити да су се само за увреду могли завадити отац и син; прије се може мислити да је син тешко за незадовољшћу и да сам влада. Владислав је године 1469 сам за себе дао Дубровчанима писмо (С. бр. 161) како је примио од њих свој дио очина поклада. Добијао је од Дубровника некакав доход, као што сведочи писмо његово од 1487 године (С. бр. 162), којим потврђује да је приимио 766 першера — по свој прилици годишњега прихода (у оригиналу стоји *пропажијуња*). Таки су доход добијали и други чланови Стефанове породице а и властели, као што се види из признаписа сина Влаткова, војводе Августиза Влатковића од године 1488 (С. бр. 169), и Жарба из Хума од 1496 (С. бр. 170). Владислав је имао сина Балшу, од којега имамо само један запис 10 Октобра 1497 (С. бр. 171), где се пијелијем дохотком својим, који му припадаše од Дубровчана за другу годину 1498, је мчи за 166 першера и 50 динара, што му дадоше у зајам Дубровчани. Запис је писан у Дубровнику. Јесу ли Владислав и Влатко дуго владали по смрти очине у својим земљама — незна се поуздано из наших писама. Зна се да је Косача умирући у Драчевици оставил Дубровчанима да му изврше завјет, по којему Владислав доби горњу Херцеговицу в Влатко довољу. На скоро по смрти његовој, 1466 године, удари турска војска у Херцеговину; али је се браћа оправши обећавши платити султану давак. Али опет око године 1470 видимо из турских писама (С. бр. 164) да је санџак-бег у Босни био Ајаз-бег а у Херцеговини Хамза-бег: дакле браћа бијаху под тијем војводством. Влатко је с братом Стефаном много радио с портом, и видимо где султан Мухамед заповједи преко својих војвода вратити му очине градове и сви поклад који бијаше у Дубровнику¹ (С. бр. 164, Г). Око тога времена султан заповједи војводи Хамза-бегу да поквари градић, који бијаху Дубровчани начинили од дрваста на Неретви и да испите од Дубровчана писма из којих би се видјело да су вратили херцегу Влатку свакочин поклад 19.000 дуката,

¹ Око године 1460. У писму је назначена мухамеданска година 575, али врло рјаво.

која Дубровчани је показаше 1472 године (С. бр. 164, II, IV). Још године 1475 Владислав се спремаше да изгуби своје земље, али истом 1482 Херцеговину са свијем освоише Турци. Владислав побеже у Угарску и по том се још зваше Duca Primorski, Signor di Hum e Guardiano del beato Sava. Влатко побеже у Дубровник и умире на острву Рабу. А Стефан се потурчи. Тако песта пошљедица остатка од босанског краљевства, које се још 20 година држаше послије буре 1463 године. То је био пошљедни потрес, од кога не оста ни трага словенској независности од Саве и Дунава на југ. Што је год долас и најмање личило на самосталност, све погибе у таласима турскога потока. Задуд бише сви велики труди Матије Корвина и његовијех храбријех помоћника, од којих се један, Никола Ујдак, зваше и босански краљ; задуд би и мир 1503 године послије сјајног напретка Јована Корвина; задуд бише славна дјела бана Берислава: једнако бивши Босна крваво бојно поље, 1526 послије несрћнога боја на Мухачу, за свагда припаде Турској. Ево штаписа Дубровчанима 1566 године, 18. Јунија, Александар војвода молдавски: *з садъ да ѳиље кнїже поутокано, како пыши, кон сесе икес славе и сироте три крленице из иле Георгија и Иларија и Стефана и дике сестре иклю из иле Катарина и Јарніја, фес са русене сироте празници херцега Стефана ико и криице чините господар ћемас херцеговине а каш сег града Дубровника сисед и пристате, а садъ в џео крисане ове русене сироте халие се кодъ господства ии ћи ћогоднаго ии илизиа, теръ ии каздише ћи икес обиузи кашега господства икко сте иклизи скрху русену сирота икес иклю и скрху стариха иих да ии сте дикели икло-стини по кашон добрим коли, тога ради послаю русене сироте Георгије и Иларија и Стефана и сестре иклю Катарина и Јарніја послаю уокса из иле Алхада Секиншанија... просес да ии властеле дубровију с пошлију икаков иклоствију* (С. бр. 160).

Четверто је племе Хрвојево, које спомињу наша писма. Самога Хрвоја већ знамо, од којега се већ позе и у којему се највећима показа племе његово: сад ћемо споменути његова синовија Ђурђа (Јурја) Војиславића, за којега знамо из писма његова од године 1434 Августа 12 (С. бр. 118) да је био војвода доњих крајева. У своме писму Ђурађ са синовима својим, испозивши Петром и Јурјем, даде „својој браћи“ војводи Павлу и

кнезовима Николи и Влатку Јурјевићима и кнезу Вуку Вукчићевићу и потомству њихову све градове, села и земље, у којима их заста, а на име градове Вратар, Нови и Крушевац, и њихову племенску државу, коју им бјеше узео Сандак, људе и неколико села, — све с прашјем међама и котарима. А саме нове господаре препоручи у заклон викару франшишканском и свој браћи фратрија. Свједоци су из Хума, Земаљника, Сане и Плиње. Писмо јеписано под Крешевом.

Осми овијех племена било је у Босни и других знатнијех племена, која стоје на часнијем мјестима у босанским писмима: али ћемо о њима ћутати, јер из писама не знамо ништа поуздано о њима. С друге стране што су у географији и историји много значиле босанске области Травунија и Хум, што су Јаблановићи и Хранићи, који у њима владаше, били с краљевима род и у свези, и што се поглавари тијех области заједно с Хрвојем свакда помињу први међу свједочима на писмима и само с њима. Дубровчани чинише дуге своје преговоре, по свemu томе вала мислити да су Сајковићи, Јаблановићи и Хранићи били најзначнија племена у Босни. Њихово се значење подударало са значењем онијех области у којима живјеше. Према овијем старијем, домаћим племенима Хрвоје је дошаљак, вјешт бунтовник, који се подиже издајством и изгуби издајством сву величину, који собом поче и собом сврши силу својега племена.

Кад се напомене државни живот у Босни, пун бура и преврата, за чудо је како бразд прелази из једнога стања у друго, из зависности у независност и по том у процват; за чудо је како је празан тај живот, без тврдијех начела и самосталности. Сјетимо се Босне из почетка, како бијаше жупа или област српска, која се углавноме не разликоваše од Србије, и у којој бијаше исти народ који и у Србији, и која наста у једној вријеме с њом, кад се Срби доселише у земље преко Дунава, у којој бијаху једни обичаји и једна старина као и у Србији, ријечју — сјетимо се Босне, како бјеше двоје праве Србије, с њом јаче састављен него Хум, Травунија, Неретва, Дукља, тако да Константип Багренородни набрајајући Србији области не спомену ње разумијевајући је под општим именом Србија као и

Мачву и Сејберију.¹ Сјетимо се иза тога Босне како неколико пута бијаше под Угарском, сад прелазећи к њој у мираз, сад јој се са својим банима од своје воље подвргавајући, сад бивши силох покорена, и по том опет се неколико пута враћајући к Србији: даље сјетимо се како би независно или слабо уређено краљевство, и најбољије како поста плијен турски, који се лако могаше добити. И то све биваше тако лако, тако с драге воље, да ћеш нехотице заштитити себе по чему се бани подвргоше Угарској, за што Угарска ћуташе кад Босна прелазаше од ње в Србији, и за што је опет Србија не држаше тврдо уз се? Како угарски краљеви допустише да поред њих настану нови краљеви, дасе поред Угарске начини ново краљевство, које јавио ићаше за независношћу? За што Босна, не могавши се подигнути за Твртка I и Твртка II, за које се не може казати да ињесу умјели радите, брзо пође к пронасто и тако се слабо оприје Турцима, кад јој и сама земља могаше много помоћи да се брани? Оставивши на страну неке многе узгредне узроке, који нешто просвјетљују ту тудну ствар, као и, пр. што Угарска и Србија имаху својих послова, што се друге области, Хум и Неретва, отеше испод власти праве Србије итд., који су много учинили у животу државе босанске, показаћемо само најглавнија узрок, који је Босни у самом животу, а то је — што се по несрћи стекоше у њој супротна најчела. У најважнијим основама народног живота налазимо два а и три начела, која се једнако сусретају, ослабљавају и устављају једно друго и највише јенку — неко мртвило на све што год бива у животу босанском. С тога је што видимо у Босни тако слабо, без живота, без боје, прије временом зрело. Што је год Босна износила различијех преврата, што је год добијала кад јој се срећа мијењала, свега је за час нестајало и све се замјењивало свагдашњом празнином. Где јој је законик? где су знаци унутрашњега самосталног реда? Нема ништа. Живот је свагда једнак; није га понављала, није напредовала у државном и грађанској животу свом, нити је себи стварала нове мисли. Стари јој живот сазре, а она оста спора, и најпо-

¹ Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III. De Adm. Imp., cc. 29 — 36.

слије истрошивши све што је добро, могаше давати само зло. К овој унутрашњој несгоди још дође с поља државни квар у Грчкој, који у то вријесме бијаше највећи. Што је Босни била пред очима Грчка, и с тога се може рећи да су Босну онако сильно потресале унутрашње буне и онако ослабила права за пријестолно нашљедство, кад не би законитијех нашљедника те на пријесто дојазише незаконити синони или властели. У Босни није било краља, који би у својој радњи у унутрашњем управљању земљом био најлијепши на цара српскога Душана. Истини било је банова и краљева, који су се добро знали користовати околностима и вјешто водили Босну путем државне самосталности; али су они слабо пазили на унутрашњи живот народни, ијесују га се дохватали да га преобразе, и за то Босна, код свега што се чини као да је било напредак у државнијем пословима, показиваше само спољашњу добру страну, коју је опет имала од срећних спољашњих околности; а у себи самој имаше сјеме унутрашње немоћи, које долажаше од неслоге између врховне власти и осталога народа. Да речемо да се у њесином животу сачувало много старије, као што је од искона живјела једнако не преображавајући живота; али та старијина, дошајући до краја, би на штету самом државном животу, јер сметајући кориснијем промјенама, сметаше и њему самом све већма. Као што Србију доведе у пронаст крајност у новини, тако Босна пропаде од крајности у стариини.

Најзначније је у управи босанској што се често мијењаше владаоци. Босном управљаше и домаћи и угарски и хрватски бани. Њезини жупани, док бијаше жула, бијаху домаћи властели, али бани и краљеви њезини бијаху или домаћи властели, или потомци Угрине Котромана или владаоци праве Србије. Што се тако прелазило од једне народности к другој, што ни мало вије било нашљедства у племену, то учини те власт ослаби а дружина властеоска осили. Што су још за Милутина власти биле врло смијешане и права државна неодређена, и што је Босна уз рат Душанов с Угарском прелазила из једијијех руку у друге, то много помоге уништити правила између владе и народа.

Исто видимо Босни и у спољашњим пословима с другим државама. Као жупа бијаше Босна састављена са Србијом; као

банство час припадаше са свијех Угарској, час се одвајаше од ње постајући готово са свијем независна, час се подвргаваше Србији; као краљевство дође до самосталности, или опет признаваше над собом Угарској врховну власт. Најпослије од ње се саме одвоји нова независна област — Хум, који називаши се војводство св. Саве отпаде од ње исто онако као што сама отпаде од Угарске поставши краљевство. Чудно је у Босни што су тако различне власти, што је независно краљевство, и опет стоји под другом државом. У томје Босна може бити једина у историји. Све је то морало бити од штете њој самој и доносити јој само слабост. Како је Босна лако постала краљевство и у државнијем се пословима испоредила с Угарском, прем да јој је припадала као област, и како јој угарски краљеви не сметаше, по томе би човјек рекао даје у њој било много унутрашње снле и јединства; али што је поставши краљевство и јавно тежеши за самосталношћу, опет једнако остајала под врховном влашћу угарскога краљевства, то једино доказује најбоље да јој није у томе помагала снага њезина унутрашња него околности саме Угарске и лична врсноћа Твртка I. Још једном кажем, што јој је државни живот без боје и што се у свима спољашњим пословима показивала слаба, то сједочи да јој је било на погибао што се различна начела увукоше у њезину владу.

С друге стране, што није било државне самосталности, с тога се босански владаоци колебаше у пословима за вјеру. И ту се сукобише три различна начела, која раздјелише народ на три стране и тако узеше Босни једну између најјачих духовнијех свеза, а тај се недостатак показиваше и у грађанској јединству. Најстарија и најјача вјера бијаше православна; за њом по броју својих вјеријеих стајаше патаренска јерес; по том римокатолицизам. Православна вјера и патаренска јерес представљаше собом народну страну и једнако их потпомагаше владаоци. Они у њима виђају потпору самосталности и с љубављу пристајају за једном или за другом. Први домаћи бани, Кулин и Нинослав држаше се особито јереси; српски владаоци подизаше православну вјеру; а пошљедњи краљеви јавно показиваше да им је малији римокатолицизам. Владели пак управо највише њих једнако се држаше јереси, чега ради често

подиза на њих тужбу латинско свештенство. Што Угарска једнако имаше врховну власт, што Босна сама бијаше слаба, што јој у сусједству бијаше римокатолички народ у Далмацији и Хрватској, и најпослије што се требаше бојати од Турака, с тога Босна не могаше бити без свезе с Римом, и Рим преко Угарске показиваше много заповједања у својим пословима с Босном. Стога владаоци босански почевши од Кулина дужни бијају претварати се да су добре слуге римокатолицизму и кад што јаким наредбама потпомагати му. Али како су се таке наредбе за римокатолицизам чиниле без воље и силом, зато нијесу могле врло стезати народ, и за то се у Босни римокатолицизам развијао много слабије него што би се могло надати по важности нашим заповједи и по жестини његовијех легата, који их извршиваху; још се много спорије распрострањавао него патаренска јерес. Али опет што не бјеше једна вјера него више, за које се може казати да субиле једнако јаке, јер свака имаше подоста народа и свакој се чињаше помоћ или доброљпо али тајно, или јавно али на силу, то бијаше од велике штете јединству босанске државе и подржаваше у народу раздор, у коме стране једна другој на супрот радише и једна другу слабиште.

Али највећу неслогу видимо Босни у унутрашњем животу. Ту се најјаче показа недостатак што мисао о власти не бјеше одређена. Докле Босна бијаше банство и стајаше под врховном влашћу сад ове сад оне државе, дотле власт њезину подунираше и заклањаше врховна власт стране државе; али кад јо се бија Твртко закраљи и у својим писмима јавно показа да је рад владати самостално, од тога се часа Босна нађе са својим правијем владаоцима и у радњи њиховој чекаше нов и самостални државни живот. Њојзи владаоци већ не бише под другима, који би их могли постављати и мијењати по својој вољи, него вјенчане и независне главе државне. Кад се бија закраљи и вјенча, онда народ бијаше дужан друкчије мислити о својим владаоцима: нови се краљ подиже пред очима својега народа према пређашњему балу; тако и дружила властеоска остале од њега много даље него што бјеше прије стајала. На тај начин врховна власт уклони од себе у први мах сваку сметњу и поста слободна у својој радњи. Али за мало бјеше таки ред,

од кога се могаше Босна надати љевићем напредку. Што не бјеше законитијех нашљедника, с тога насташе у Босни стражни унутрашњи раздори. Властеоство, од старине силна дружина, на ново се подиже у свом значењу и поста не мала смртица власти. Незаконити синови или властели ступајући на пријесто и видећи на својој страни само један дио народа и властела а други са својим супарником, не могаху него тек у пола радити што би радити требало а у спољашњим пословима по староме подвргавати се Угарској и умиљавати се Дубровнику; јер Босни не бјеше још ни једна страна држава признала независности, које јасно показа цар Сигисмундо, а с друге стране ћешти богати Дубровчани могаху им сваки час наћи противника међу властелима као што видимо па Остоји, којему на супрот оставише Дубровчани Павла Радиновића. Све им је то везало руке у спољашњим пословима а још већма у самој земљи њиховој, гдје не могаху почети ништа важно знајући како су им слаба права. С тога радња најбољега и највиштијега краља оста без плода за унутрашњи државни живот. Тражећи потпоре, дужни бијаху владаоци босански угађати свима и свакоме у својој држави и изван ње. Та им је несреща долазила отуда што није било doveљно права за пријестолно наследство. Незаконити син владаше послије такога оца, и треће — четврто кољено незаконито долажање на пријесто. У том је Босна жалостан и готово једини примјер у историји. Истина било је таких примјера у сусједству, у Грчкој и у Србији, али су били рећи, а не тако један из другога. Али опет налазије да јетај морални квар дошао Босни из оне двије државе, аособ = то из прве, из које је дошао и другој.

Потпору, која бјеше само на очи а од слабе помоћи, налазише босански владаоци у томе, што говорише да су од дома Немањина, који бјеше замръо. Знајући како су Срби поштовали племе Немањино, које им државу утврди, и с народом заједно признајући многе из њега за свеце, краљеви босански у писмима својим казиваше за себе да су првих потомци Немањини и законити нашљедници његова достојања, српске земље. Први к тој мисли притече Твртко Владиславић и вјенча се у Милешеви, где почиваху кости св. Саве, првог архиепископа српског, који и првога краља српског Стефана, својега брата, вјенча

на краљевство. Ово је назови сродство с Немањићима требало и за државне послове Твртку и онима који послије њега владаше: јер кад Србија паде од мача турског, Босна оста једини представница српске независности, која присвајаше српске земље, које бијаху потпаље под турску власт. Пајнослије то је било корисно и по томе, што православноме народу у Србији и у Босни показиваши владаоце да су православни и чињаше да је законито што присвајаху Србију, прем да њом одавно владаше Турци. По томе није чудо што се не зна управо које су вјере били босански краљеви и што се то може дознати отуда што су коју вјеру јавно потномагали. Што су па њих често подизали тужбе папински легати, а с друге стране што је народ босански био миран у њери па се на један пут у сколеба кад пошљедњи краљ превећ јавно а може бити и од срца показа вјерност своју латинској вјери, то показује да су краљеви настајавали да се вјере трпе и сами веома крили своју вјеру, да би могли привлачiti к себи једнако све три вјере.

Властеоство је било у Босни врло важна дружина. Расло је од искона на домаћој земљи, није примају у се никаквих преврата који би га разметнули, него је понакљало силу своју брзо мијењајући владаоце и све јаче утврђујући своје дружинске свезе. Јако се мијешало у све државне догађаје и њима докучивало своје користи и намјере. Помагало је онима који тражише пријесто; и њима је супарнике па супрот стављало; у њему самоме бијаху супарници. С временом и са згодом тако се утврди да из њега изиђе неколико племена полу независнијих. Старосједиство, чим се словенски живот од старине врло разликује, учинише насташе онако силна племена као п. пр. Санковићи, Јаблапољи, Хранићи, који држаше цијеле области и њима наређиваши по својој вољи, тако да краљевима остајаше само потврдити врховног властелина својом њихове наредбе. Што се старе области Хум и Травунија нешто одвојише од Босне, то много поможе неким племенима по областима те ослиши. У самој Босни не видимо ни једнога синијега властеоскога племена, које би се знатно подизало над другима; него у Травунији и у Хуму налазимо така племена, под којима стоје друга кнезовска и знатна властеоска. У Травунији се из почетка појави Сандо са својим синовима, послије којих настаје овога пле-

мена, и на његово мјесто долазе Јаблановићи. Павао је Ради-
новић Јаблановић био негда супарник Остоја. Радослав Пав-
ловић и Иваниш Радославић подржаваше славу и прво мјесто
својему племену. На птиховијем се писима потписиваше сје-
доци властели из њихова подручја и око њих се сабираше го-
милама властели њихова племена и друга властеоска племена.
Још се силније развило властеоство у Хуму, који никда не
bjеше са свијетом сједињен ни с којом државом, и прем да
свакда стајаше само на другом мјесту, онет сачува у себи
нешто самосталности. У њему је сједјело знаменито племе Хра-
нића са многим сроднијем кућама и властелима у свом подру-
чју. Најзнатнији у њему бијаше Стефан Косача. Тај властелин
најјасније показа мисао своје области, и као што се Босна од-
двоји од Угарске, тако се и он са својом облашћу одвоји од
Босне. Како је Босна стајала према Угарској по што се закраљи
Твртко I, са свијетом је тако стајао Хум према Босни кад Косача
доби својој области име војводство св. Саве, а себи достојан-
ство њемачкога војводе или херцега, чувара гроба св. Саве.
Прем да се Хум дуже него Босна држао против Турака, онет
каља признати да је с тога, што властели осилише па се за
њима и области раздијелише, ослабила Босни државна сила и
да је то било један од најглавнијих узрока те Босна онако
лако потиаде под Турке. У оните, прем да јешијелости и сили
властеоске дружине Босна дужна захвалити што је боље сачу-
вала старијски живот, онет како краљевска власт бјеше слаба
што не бјеше законитијех нашљедника, сила властеоска поре-
мети уредна и добра правила међу поданицима и врховном
влашћу и ствари тако замрси да се унутрашњи и спољашњи
послови покварише, и најислије Босна пропаде.

III

ДУБРОВНИК

Ево како Сандовићи уступајуни Дубровнику Конавље и Виталјину 1391 године пишу у својем писму (С. бр. 78) да је постао Дубровник: **тъ жицьи Белькъ и косводъ Раднъ братъ ии Сандокићи подъзмо из истинъ по старѣхъ писмехъ и по старѣхъ изъстарѣхъ добрѣхъ лѣдехъ кои съ узли ѿдь єдногъ колена до другога и по кедицехъ келдѣхъ и ѹдлицынъ на Цавтатѣ при мори есть бывъ градъ стари Дубровникъ подъ же жице конавльске косиз градъ пристоене жице конавльске и каси съ пасменито та жице и друге ѹе-
мъле и шеста и када се оиъ стари градъ расе и описте тъдъ господа
римскага и хришћска и тен дни крикнионъ посѣдоши и по сили аžеше
конавльски жице и друга шеста тогли градъ и тада градъ посѣдоши и
тердо шесто и ѹидаше градъ Дубровникъ кои есть и дались божјомъ
шестину поустынъ и слободанъ, ѿдь кончъ лади старога града съ се-
родили и наследили властес града Дубровника. Биљеге, који се спо-
мињу овде, потврђују учени њуди казујући да се у долини
Ободу, која као што се види из писама припадаше к жупи ко-
нављској, налазе зидине од Епидавра с гробом Долабелиним.¹
И Цавтат се подигао на зидинама старога Епидавра и по том
признао ка Конављу. Бандури² доводи свједочанство Туберово,
који вели да је у његово пријеме био велики канал у Конављу,
olim ager Epidaurius. Дакле је у Епидавру био Обод и Цавтат.
У писму се зове стари Дубровник (Ragusa vecchia), и припада
му Конавље и Виталјина. Даље више писмо да се тај град
расуо и опустио. Тијем писмо напомиње да се град мало по
мало расуо и опустио, а то се доиста почело од половине III
вијека а довршише га VII вијека Словени. Прије Словена**

¹ Appellini, лио I, стр. 44, 49.

² Animadv. in I. Const. Porphyrog., de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 356.

удараše Авари;¹ или по свједочанству Константина Порфириогенита Словени с помоћу сарацинском дозршише граду пропаст освојивши га.² То потврђује и писмо говорећи да су узели Конавље и Виталјину владаоци рашки и хумски. Тада грађани, који утекоше, насељише на мору на згодном мјесту други нови Дубровник, који стоји и данас. Тако најују сини љетоницци. Само се не зна поуздано година кад се насељио нови Дубровник. Бандури право каже³ да је у годинама погријешко Константина Порфириогенита. Апендини⁴ обарајући мисли других људи мисли да се Дубровник насељио 656 године. Енгел се слаже с њим.⁵ Сам Епидавар негда сазидаше Грци, по том га узеше Римљани око времена Јулија Цесара. Архава му је преће била знатна: припадају му земље крај мора вишке и нижег њега, и неколико градова, међу којима бијаше и Требиње и Модунат; али Дубровник већ није имао околине под собом: све то узеше Словени. За то и Константина Порфириогенита важе да Дубровник лежи између Травуније и Хума и у обје земље има грађана и винограда својих.⁶ Дубровник поста знатнији кад нађе Солине 692 године и Дукља 980: из оба се града доселише у Дубровник многи грађани и знатно светитељство, и дубровачка припа поста архиепископство.⁷ Али је приличније што се узика

¹ Апендини, дио I, разд. I, кн. II, гл. VIII и IX.

² Οἱ δὲ πέτραι Ῥαογάπαιοι τὸ λαζαῖον ἔχοντο τὸ καθεδρον τὸ ἐπίκλετον εἰρηνής Πατραῖς καὶ ἐπειδὴ, ἐντα τὰ λοιπὰ ἔχουσαι ζεῖσθαι παρὰ τῶν Σελλάβων τῷ δυτικῷ ἐν τῷ Θέραιτι. Corp. Script. Hist. Byzant., Const. Porphyrog., de Adm. Imp., v. III, c. 29, p. 137. — Stritter, II, 17. — Engel, Geschichte des Freistaates Ragusa, Wien 1807, стр. 45.

³ Анимадв. in libr. Const. Porphyrog., de Adm. Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 344.

⁴ Д. I, стр. 84 и 238.

⁵ Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 48.

⁶ Τὸ δὲ κάστρον τὸ Ῥαοίσιον μέσον τῶν δύών χωρῶν πρόστειται, τῶν τε Σελλάρων καὶ τῆς Τερφονυτας, ἔχοντι δὲ καὶ τοὺς ἀρπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀρροτέρας τὰς χώρας. Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter, II, 407, 409.

⁷ Апендини (д. I, разд. I, кн. III, гл. I—III) вели да се дубровачко архиепископство почело кад је пао Солин, а Бандури по

да је дубровачко архиепископство постало између године 1076 и 1121.¹ Што се тиче земље дубровачке, свједочанство Константина Порфириогенита, писца X вијека, потврђује да је била мала. Али се онест по времену Дубровчани пружили подобро на сјевер, кад их с југа притијесни Травунија. За Уроша I уговору с Михаилом Асеном царем бугарским (С. бр. 16, III, бр. XVI) казују границу која је ишла до Затона: а како се у том уговору и у другим истога времена описују на старе пра-зице, које су биле између Дубровника и Србије за Немање и Стефана Првојенчанога, може се мислiti да је још за Немање област њихова доширила до Затона (близу стонске превлаке). Ради иноштва грађана и велике трговине требаше и више хране. Жито је било па цијени у цијелој Далмацији. Што је Дубровник имао мало земље и што је оно мало било каменито и сухо, с тога Дубровчани па својој земљи нијесу могли имати жита колико им је требало, и за то је у законима различијих далматинских градова било забрањено извозити жито. По свједочанству Лукаријеву² на свој земљи од Кумана крај мора до заливки рисанскога, које има заједно с островима око 34 кв. км., не роди жита више него па 4 мјесеца, те град изаза да добавља себи жито са стране. Врло је важно тако свједочанство писца из друге половине XVI вијека. За то се Дубровчани једнако стараше да имају више градске земље. Двојако је Дубровник текао земље: или је јасно преко својих посманика малио да му се продаду за новце сусједне земље, или је кри-шом садио оближње винограде и сијао по оближњим пољима надајући се да ће их присвојити по времену. Што су српски владаоци често опомињали Дубровчане да не предаје преко својих зијела и што се често судило за земље и за људе које држаше Дубровчани, то показује да Дубровчани нијесу мрзили

Радоју кад је пао Дукља. Ево шта каже: Dioeclea autem urbe a Bulgariis eversa, Ioannes archiepiscopus Diocleensis Ragusium archiepiscopalem dignitatem accepit a Benedicto V. Pontifice Maximo, ut scribit Seraphinus Razzius in Historia archiepiscoporum Ragusinorum. Анимадв. in I. Const. Porphyr. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyr., v. III, p. 357.

¹ Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 90.

² Annali di Rausa, I, 4, p. 143.

и други начин којим се текоше земље. Још Константина Порфирогенита каже да је Дубровник IX вијека плаћао данак за земљу хумским и травунским владаоцима.¹ Немања учинивши с Дубровником уговор за мир оправти им данак, који даване за винограде и паше на стонском полуострву (Punta).² Радослав у тјескоби од околности оправти Дубровнику све данке, које је давао за Ријеку, за затонске, пољичке и жрновничке винограде³ и за све земље засађене лозом, али тако да у напредак Дубровчани ниједне педи краљеве земље не покрају ни лозом ни житом ни воћем којим (1234 године, Фебр. 4, С. бр. 2, Шаф. бр. IX). Владислав утврђујући с њима да стоје у пређашњим међама (С. бр. 3, III. бр. X) оправти им жрновничке, монгорише⁴ и данке (С. бр. 6, III. бр. 11). На тај начин одричући се краљеви данка даваху дубровчанима право да опишући се на писма држе да су поменуте земље њихове. Вриједно је видети колико је имао земље Дубровник у половини XIII вијека и како су му се земље по мало умножавале. На истоку је с њим граничила поповска општина. Зовући Дубровчане на састанак у Затону, где бијаше „властеоска потреба“, и јављајући да не ће ићи преко ријеке на другу страну, поповска општина као да показа тијек да је Затон и Ријека⁵ била међа између

¹ Καὶ τελοῦσι πρὸς μὲν τὸν ἄρχοντα τὸν Ζαχλούτιον γοργόπατα λέγει πρὸς δὲ τὸν ἄρχοντα Τερζούντας γοργόπατα λέγει. Согр. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 147. — Stritter II, 407, 409.

² Appendini, d. I, разд. II, к. II, стр. 270. — Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

³ Пољница има много у Далмацији: једно је на истоку иза Требиње, друго у Конаваљу на југ од Цавтата: треће у Боди Которској у Кривошијама православној парохији (в. Серб.-Далм. Mag., 1850, стр. 32), четврто, које прије бијаше слободна општина, лежаше између Петнице и Жрновнице (в. Срб.-Далм. Mag., 1847, стр. 57), пето за Крци итд. Овде се разумије најближе Дубровнику Пољице и Жрновница, јер га јеста с још другим јестаопштинама, као што ћемо одмах видети, бијашу на међи дубровачкој.

⁴ Каква је то ријека? Не могу казати је ли Требињштица а по другима Захума, која је текла преко поповске долине, или друга каква под Затоном. Ријека се као граница налази у писму С. бр. 16. Што писмо Стефана Првојевића (С. бр. 51)

и дубровачких земаља (С. бр. 11, III. I). На југ су земље дубровачке ишли до Цавтата, као што се види из ријечи кнеза Црномира (С. бр. 18) да иза Цавтата не сједе дубровачки људи. Потанко је описао своје међе сам Дубровник у уговору с царем бугарским Михаилом Асеном 1253 године (С. бр. 16, III. XVI). Ево како су онда казане међе: *α πρωτησης δεδικτης επισης ζητησε και σει α δρυμεις ιαυνινιον οδην πρκες εκστοτο Γεοργικης κρης σταρι γραδι Σιντακηρης ιακε ιατητη δο πρκες εκστοτο Πετρα¹ α οδην πρκες εκστοτο Πετρα ιατητη δο πρκες εκστοτο Ποκρατα² α οδην πρκες εκστοτο Ποκρατα ελκο δρυμες γοργρες κρης Κελουνης και ελεγχητη δο Μιλινεχη³ α οδην Μιλινεχη ελκο δρυμες γοργρες κρης γρεδητη κρης Ζιρηνοκνης δερι δο Κλαρινης α οδην Κλαρινης ελκο δρυμες γοργρες κρης εκτη κρης Ζαζετη⁴ περεγρετη δο Φικλα⁵ α οδην οινες στρατης Φικλα ελκο δρυμες γοργρες κρης εκτη κρης Κοριλα⁶ α οδην Κοριλα ελκο δρυμες γοργρες κρης εκτη κρης Ζατονη⁷ α οδην Πολινης και κρης Οφριανη⁸ ει πετεγρετη δο πρκες εκστοτο Τικλη-*

каже да се у Ријеци и Жрновници налазе цркве, но томе виља мислити да је у околини дубровачкој било мало јесто Ријека и за њега је по свој прилици Радослав оправти данак Дубровчанима. Сад се то јесто зове Ombla: туда тече поток истог имени (Arion, Ombla), који се састаје с Требињштицом испод земље.

¹ Мошти св. Петра убијенога у Котору пренесене у Дубровник године 1026, како свједочи Мелетије најстарији дубровачки појета и историк. B. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 89.

² Мошти су св. Павкратија биле у Дубровнику: *εγ δι τον αγιον καπτερων κειται ο Αγιος Παυκρατιος ηγ τον γαρ τον αγιον Σιεφαγον* — писе Порфирогенит (de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., v. III, p. 137). За њих међу другим моштима спомиње и Тубер у Schwandtneri Script. Rer. Hungar., t. II, p. 191. Испореди Бандурија, Animadv. in l. Const. P. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. P., v. III, p. 345. Обје ове цркве показују да су границе биле близу града.

³ Сада Gioncheta, близу Ријеке.

⁴ Сада Ombla.

⁵ Или Курила, сада Рожато, село и парохија у Ријеци.

⁶ Сада Malbi, између Орамица и Ријеке. Други је Затон на стонској превлаци.

⁷ Сада Valdinose. Као што сада зову сва та јеста јавно нам је гроф Орасат Потиј Загорски, који је оданде, и познаје свој за-

ас. и кље седе једи првописиха земља и села и државе једи првих висок првописних горње следећу до мора кље су између дедине. Одатле видимо да су сви данци, које им оправдише Радослав и Владислав били од земља из граница. Тако је Дубровник ширio своју окolinu. Од овијех места на граници нека добише Дубровчани од српских владаоца не много прије Немање. О томе говоре многи дубровачки љетописци, као: Черва (Тубер), Рањина, Рапи, Лукари, Дануд и Рести; али су у њих године и имена искварена. Апендини вели да је то било 1050 године.¹ Енгел пристајући на ту годину вели да је земље дао Војислав и син му Михаило (1040—1080). Дубровчани добише од првога Жуна (Брено), Ријеку (Омбру), Гуж (Гравозу), Затов (Малфи), и сву обалу до Орашца (Valdinoce); а од другога добише острва Колочен (Каламоту), Лопуд (Месо) и Жупану (Шипан).² Оснивајући се на старицу и поштујући спомен својих старијех, српски владаоци остављаше дубровчку земљу, које у њега бијају за илховијех родитеља и дједова. Тако Урош I пише у писму (С. бр. 21): *моје земље и книнграде про сте држали до запртих господина ив отца, да си јо држити; али додаје: и потола уто се владе послује книнградин или земље присијаше, да се сидомъ исјајши.* Тако и Милутин потврђује дубровчанима *про се држали земље и книнградъ и орбинъ и господинъ ии склонотвркшти отца ии* (С. бр. 33), које потврди и мати краљева Јелена (С. бр. 32). Године 1333 писмом од 22 Јануара (С. бр. 37) Стеван Дечански прода Дубровчанима Ријеку стонски са касни месецим сконци и са заселци и слободи и да се областима дидат га из Превлаки³ и из другога штетише где ико

вичај. Испореда Срб.-Далм. Магазин, 1839, стр. 121; 1851, стр. 14. — Јукић Zemljopis i povijestnica Bosne, стр. 86. Готово су сва ова мјеста на добро харти приложеној путовању Вилкиновову (Dalmatien und Montenegro mit einem Ausfluge nach der Herzegogvinia und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's nach Sir J. Gardner Wilkinson bearbeitet v. Wilh. Ad. Lindau. Leipzig 1849, 2. B.).

¹ Дло I, разд. II, к. II, стр. 252.
² Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 9.

³ Премда Превлака има врло много у српском приморју тако да их само по каторском заливу има неколико, онег се овде не мисли друга него она међу Пељешцем (Sabioncello) и тврdom земљом. То је уска земља којој је с обје стране море.

Езде хтенис, и када ти придаљ једи Превлаке испред море до дубровачке пећи и селица кога су тинџи киза и Покрсјаник како онтесе Ивертила до мора. Шта је био тај ратъ стонски, који се зове у другом писму (С. бр. 39) редъ и р'ти? Милошић¹ каже: „punta di Stagno, арх., collis² и пореди са српским ријечима *ртак*, *ртеница*, *ртенача*. У писму је Милутинову, које он напишама, ријеч *рт* то наистири богородицу вже *есть ртеська*, по чему се и зове манастир *богородице ртеським*.³ В. С. Карадић у своме речнику преводи ријечи *ртеница*, *ртенача*, — der Rückgrat, spina dorsi a *Ртак* је по његовијем ријечима „grosser kegelförmiger Berg (saltus) in der Прија ријека.“ Саставивши се ово јаља мислити да ријеч *рт* значи узвиши висина, али да је у писму употребљена у пренесеном смислу. Као што је саскоко број преграда, тако и каква год трговачка или политичка уредба може бити такова преграда. По свој прилици Стонски Рт није био ништа друго него насеље одређено да узима парцну. Само се тако може разумјети што писмо вели да Дубровчани могу видати рт на превлаци или на другом мјесту и што каже друго писмо С. бр. 39 да у Рту имају цркве и да ондје живе краљеви људи. Али у правом смислу као висина, Рт се звало полуостров Пељешац, које се стонском Превлаком саставља с тврdom земљом. Апендини⁴ каже: ora paci Ragusei e Dalmatini dicesi Peljasaz o Peljasaz, Rat e Art, che significa punta, acume e dagli Italijani Sabioncello o Punta di Stagno. Тако се име добро подударало с ијесковитом земљом која се дизала изнад мора. Апендини вели да је Пељешац дан за то што Дечанском помоћије Дубровчани давши му најамнике у рату његову с Михаилом бугарским и што наста око тога један Дубровчанин, који бијаše на двору Стефана Котромановића.⁴ На скоро

¹ Nomilia, praeftatio.

² Он је у Зети и видала га је краљица Јелена мати Милутинова (Фарлати, Штјепановић VII, 43). На карти од Црне Горе грофа Каракаја (de Kharacay) пише S. Maria de Rotaz; а у Фарлати се (II, S., VII, 13, 58) види да је манастир био на високом бруду близу Бара. У Врбничком се статуту 1443 године на Крку спомиње Рт св. Петра (v. Arkiv. za povijestn. Jugosl. II, стр. 295).

³ I, стр. 288.

⁴ I, разд. II, к. II, стр. 288, 289, 230. Исп. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 122.

се између Дубровника и краља заметну распра за Стон; по свој прилици многи краљеви људи неправедно бијаху приброжени к Стону те почеше припадати Дубровнику. Видећи гњев краљев Дубровник послал посланике и доби од краља писмо 1334 године 19. Маја (С. бр. 39), у ком би речено да они не могу присвајати краљевијех људи осим онцијех које засташе у Стону и Рту; ако ли се паћу људи који су послане дошли, они да се врате краљу. Тако је писао и цар Душан у писму свом од 1349 године 20. Септембра, додајући да врате све земље, које бијаху заузели или засадили лозом преко међе постављене за његова родитеља и прародитеља (С. бр. 43). Види се да Дубровчани нијесу престајали присвајати сусједне земље мирно и кришом; али и српски краљеви добро пазише. Дубровчанима не бјеше мило што близу њихова града неки господари узимају различне данке од трговца и тијем сметају њиховој трговини; то опет бијаше други узрок прибављању земље. Још Стефан Душан у писму 1349 године 20. Септембра (С. бр. 43) писа: и да **Мљет** да ис
нападају **исузли** ни да про, тјако да ће се **царство** ми како је и ѡи
нападе сило. Раић¹ по Орбину свједочи да је Душан даровао Дубровнику полуострво Ратани, којему припадају острва Мљет, Корчула и Хвар (Лијезина). Што се тиче Мљета, не ће бити тако, јер 1357 године 10. Априла цар Урош V даде Мљет својим милим властелима Басету Барничелу Биволичију и Трипету Михо-вићу Буђићу, које назива „вјеријем, угоднијем, љубазнијем и кућнијем властелима и кнезовима својега царства“ (С. бр. 46, 48; С. д. М. 1851). А послије двије недјеље Дубровчани се тужише како им се чине сметње, јамачно што им се узимаше царина кад плаху из Мљета, говорећи: **господине цара Мљет је је цар-ство ти а ни изимо здраки из истог**, чега ради цар нареди да за Мљет нико нема послана с Дубровником, ни цар ни његови властели, него само два поменута господара (С. бр. 48). Не знам по чemu Миклошић² каже да је онцијем писмом Урош даровао Мљет Дубровнику. Ако ће се у ријечима „одъ дъньсь на предъ посто
да ис из послъ да властеле и да градъ Дубровникъ ресише да **Цистъ**“ пошљедње ријечи саставити са градом и с властелима, онда

нема смисла: за Дубровник се не може казати да је Мљет: него их ваља саставити с ријечима: да не виза посл — с Дубровником то јест за Мљет. И тако знамо да је Стефан Првојевићани владао Мљетом (С. бр. 51), да је њим владао Урош V, прем да га обожијца устављајући себи врховну власт над њим даваше на ужитак и то први Бенедиктинцима, које потврди Милутин (С. бр. 52), а други двојици властела; потоме не вјерујемо што каже Апендини да је још Тјехомил отац Немањин дао Мљет на ужитак докрумским Бенедиктинцима а само острво подвргао Дубровнику под врховну власт¹. Али послије 5 година, 1362. године, 22 Августа (С. бр. 55), Урош V помиње старе дохотке и међу њима и мљетски: а чио се доходци царства нији стари и законити да их даско царство нијако их са даско и родитељу царства ни, а да **Мљетъ за доходьки царства ни . . . како юсть по старии законъ таюди и напрѣдъ да юсть, а за ќемлю ѡрънокинукихъ како нији юсть даско и дасиско царство ни таюди да ишило и држье а да нихъ да таџи ѡсмисло да вс виза посланикъ одъ властель царства ни до кени. У тоје пријеме Мљет по свој прилпци већ припадао Дубровнику. Орбани није добро разумно ријечи Туберовијех, по којима говори о Ратану. Ево шта каже Тубер: qui (Stephanus Nemagna) non mediocrem his (Ragusaniis) Stali agri partem dono dederit cum tota Chersoneso a Rhataneo castello denominata . . . latere septentrioni obiecto Naresium efficit (Rhatana Chersonesus) sinum, cuius os Phariam excipit insulam, seu, ut nunc dicitur, Lesinam; qua austrum spectat, et Melite et Corcyra nigra adiacent.²** Прво, из овијех се ријечи не види да је Стефан Немањић дониста дао Ратану с оближњим острвима; а друго, сваки се краљ и цар српски може звати Стефан Немања. По Туберу је у његовој пријеме живио Лудовик велики, Ludovicus Hungarorum rex, Caroli filius, који је „у тоје пријеме иззагнао **Млечиће из Далматије**;“ а то је било године 1358: даско под Немањом Тубер није мислио Душана него сина његова Уроша, које се и с нашим писмима подудара. Енгел држани се Пејачевића³ вели да

¹ II, str. 769.

² Homilia, praefatio.

¹ I, разд. II, кн. II, стр. 262. Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 80.

² Ludov. Tuber., Commentar. de temporib. suis. Schwandtneri Scriptor, rer. Hungar., t. II, p. 196. Patana je Pt.

² Жао је што пишући ово не могао добити важне књиге Пејачевље: Historia Serviae.

је Ратану дао Дубровнику Душан а не други ко.¹ Али како ће се ријечти што рекоше Дубровчани Урошу V: **господине цару Мљету је стицја ти, сложити с неким чланцима мљетскога статута, који доказују да је Мљет припадао Дубровнику још 1345 године кад је писан тај статут?** Ево шта кажу ти чланци: послије пресуде мљетских судија може се правда тражити у кнеза дубровачкога; за продају племенскога непокретног имања рок од три мјесеца, за који родбина продавачева има право прекупити имање од стразога купца, ве тиче се онијех, који су у државној служби у Дубровнику, ипак се вријеме докле су у служби броји у поменути рок; ко би на мору или у окolini мљетскога (Бенедиктинског) манастира нашао што па затојио, плаћа Дубровнику глобе 25 пернера; за продају спра изван острва Мљетa половина глобе од 5 пернера припада опоме којави а друга половина Дубровнику.² К овоме још плаћа додати да статут не помиње ни какву врховну власт на Мљету, које се истом онда може разумјети кад се узме да Мљет није имао својега кнеза ипак био под царевима српским него над себом признавао власт кнеза дубровачкога. Све ово стједочи да је Мљет доиста припадао Дубровнику, али стоји на супрот свemu опоме што казасмо напријед по свједочанствима исто тако вјернијем. Како ће се то расправити? Да кажемо да је у статуту у години погрјешка, па то немамо права. Остаје нам изгађати и допустити да сад не разумијемо добро како су у старо вријеме мањи далматински градови и острва стајала под својим главнијем градом. Дати коме земљу да је ужива, то још не значи одрећи се врховнога права над њом. Стеван се Првојенчани дајући Мљет Бенедиктинцима није одрекао врховнога права на њу. Управо тако и Душан и Урош без икакве сумње држаше себе за врховне господаре од тога острва. А Дубровчани уживање то острво или управо храните се с њега, па по свој прилици и плаћаште за то данак српским владаоцима. С тога је онако замршено што љетописци говоре кад су Дубровчани за-

¹ Gesch. v. Serv. u. Bosn., str. 282.

² Dubrovnik evđ narodnoga knjižtva, za godinu MDCCCLII. Urednik Matija Ban. U Zagrebu 1852. Statut ozi Zakoni od universitati Otoka od Mljeta, Gl. 19, 32, 55, 68.

добили Мљет. Дубровчани нијесу могли бити без њега, који им бијаше најближе острво, даваше им жито и могаши им трговину и помагати и сметати. И за то им врло важно бијаше имати га у својим рукама. А како је на њему био онаки народ какав у Дубровнику и онака управа, могао је припадајући Дубровнику лако у главнијем стварима бити под његовим кнезом и владом. Још једном кажем, до смрти Урона V нијесу могли Дубровчани владати Мљетom, него су га сажо уживали узимајући с њега корист и управљајући њим; а врховна власт свакда је била у царева српских, ако ће бити и само по имену. Није не би било смисла у ријечима дубровачких посланика: **господине цару Мљету је стицја ти з ми иммо џелез из њега.** А оне се разуђују са свијем кад се у нашем смислу овако изречу: „Господине царе! Мљет је твојега царства, и ти си нам га уступио, а мы имамо неприлике кад излазимо из њега“ (ради царине). Сврх тога Урош V године 1357. Априла 25. дароза Дубровчанима **џените** како се кади вали дола к џиноградицу дубровчану и к мора ѡдь **Луте**³ до **Кериле** (С. бр. 49). Године 1391 дадоше Санковићи Дубровнику сву жуну Конавље с Доњом Гором и сградом Соколом и жуну Ваталину с острвом Молујтом. Границе су именоване ове: Требиње, Врсиње, Драчевина, предграђе дубровачко, морска обала, на којој бијаше Цантат, и **молујатско**⁴ пристаниште (С. бр. 79). Године 1399. Остоја по-

¹ Та је вода текла испод Епидавра мало даље на југ од њега. Говорише да се састаје с Требињом. Она је текла у море под именом Добра Вода⁵ (Appendix, I str. 50). Издајех се ријечи види да Апеналији није добро зна мјесто које је описано. Лута се није могла састајати с Требињом ни с Добрим Водом. Помијешао је двије Луте. За једну добро каже да је близу Епидавра, где је и по ријечима нашега писма треба тражити; за другу називајући јој доњи крај Добрим Водом мисли да је у Доброти (у Боди Которској), којој сјевјерном границом доиста дипас тече. Ту има и вјесташе истога имена, које припада иправославној парохији ораховачкој (Срб.-Дал. Mag., 1851, str. 33). Али таљута нијешто је Добра Вода, која тече из Жуну (Грабљ), и наше се писмо ни може ве тицати.

² Градић је Молујат лежао под пристаништа истога имена и био пај јужнији прај области епидаварске. То је био дубровачки градић на југу близу Котора.⁶ Тако каже Апеналији (I, str. 52, 53). Дакле су била два Молујата: један градић с пристаништем

маче Дубровнику границе даље на сјевер. Видјели смо да су донирале до Курила¹ (С. бр. 16, 49). Остоја даде Дубровнику цијело Приморје од Курила до Стона, гдје бијаху ова села: Курило, Осалник, Љубач, Громача, Орашац, Трстево, Мрчево, Бресечево, Мравинци, Дулго, два Малкова, Слано, Триоза, Подгора, Чепикуће, Подимоч, Котези, Затон, Височани, Точилник, Смоковљани, Оишће и Топола (С. бр. 84).² Апендинија каже да је тога приморја, и то од Орашаца до Стона и Имотице било у дужину 30 италијанских миља, а у ширину 6.³ Стон су већ имали Дубровчани. Радич Санковић, који је у том послу радио за Дубровчане, даде им село Лисац, које бијаше у том приморју; по његовијем ријечима приморје се простираше од Курила преко Имотице до села Дужи (С. бр. 86).⁴ Године 1405 казаше Дубровчани Твртку Твртковићу да им је у запису краља Остоје дано цијело приморје од Курила до Стона са свима селима и засеоцима и међама, али да су у запису изостављена села: Лисац, Имотица и Триовица, и за то га молише да им потврди и та села. Твртко договоривши се с херцегом Хројем, војводом Сандаљем и другим властелима потврди

на тврдој земљи, а други острво према првоме или оном мјесту где Виталјна граничи с Конављем. На старој карти каторскога залива, коју је начинио отац Коронели 1685 године, стоји на тврдој земљи punto Melonte picolo. Сада на бријегу лежи село Molonti.

¹ Апендинија (I, стр. 270) ујерава да је Курило што и Петрово Село, које је Немања у уговору с Дубровником уставио себи. Енгел исто каже разликујући Курило од Рожата (Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86). Али и волимо вјеровати доморочу и држимо да је Курило садашње Рожато.

² Готово се сва ова села налазе и данас на границе дубровачкој и стонској. В. Срб.-Далм. Магаз. 1851, стр. 14, 15.

³ Д. I, разд. II, кн. II, стр. 297. В. Енгел, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 150.

⁴ Кад се узму ријечи у писму од слова до слова, онда излази да је Имотица лежала даље на југ него на Стон, т. ј. ближе Дубровнику; али она лежи, као што се зви, даље на сјевер него на Стон на тврдој земљи, а Стон је на полуострву. Ево за што исту међу једно писмо доводи до Стона а друго до села Дужи: прво води међу на полуострво Пељешац а друго тврdom земљом мимо Пељешац преко Имотице до Дужи.

Дубровнику све приморје с три поменута села (С. бр. 89). Не знамо па који је начин дошла Сандаљу и Павлу Јаблановићу жупа конаваоска, која припадаше Санковићима и они је да- доше Дубровнику. У писмима својим (С. бр. 96, 98) Сандаљ јасно говори да су они владали у тој жупи. Али опет Дубровчани измолише у Сандаља најприје његов дио, половину конаваоске жупе с Витаљином и Доњом Гором (С. бр. 96), а послије и други дио, који бијаше додао Сандаљу послје Петра Павловића, којега убили Турци, половину Сокола (другу већ бијаше дао Сандаљ, само је не спомену у писму), половину конаваоске жупе с Ободом¹ и Цавтатом и половину Доње Горе и Виталјине (С. бр. 98). Прво је писмо писмо потврдио Стефан Остојић (С. 97), а друго Твртко (С. бр. 99). Тако Дубровчани од године 1419 до 1420 добише на ново сву жупу Конавље или боље да речемо цијело Конавље с Витаљином, Доњом Гором, Соколом, Ободом, Цавтатом и са свијем што је томе припадало (за Молунат се никадје не спомиње, али је он по свој прилици једнако припадао Дубровнику).² Радослав Павловић добивши право на очевину и на братинство и држећи половину Конавља за свој дио, потврди и њу и град Соко Дубровнику године 1411—1423, као што их већ бјеше дао Сандаљ (С. бр. 101, 104).³ Од године 1408 до 1413 добише Дубровчани од Хроја и цара Сигисмуда три прекрасна острва Корчулу, Хвар и Брач.⁴ Они нијесу пропуштали прилике молити краљеве и друге господаре да им потврде записи, којима им бијаху земље дане. Такове потврде налазимо у писмима: Твртка 1421 године (С. бр. 103) за приморје, Радослава Павловића 1423, 1427 и 1432 године (С. бр. 104, 107, 114) за његов дио половине Конавља, Стефана Вукчића 1435 године (С. бр. 120) за

¹ Градић је Обод лежао у долини истога име и с Цавтатом био дио старога Епидавра. Ту је био гроб Долабелић. Appendix, стр. 44, 49.

² По свједочалству Луцијеву (кн. V, гл. V) Дубровчани су кутили осим тога још од Сандаља године 1411 градић Острону за 5000 дуката.

³ Испореди у Енгела Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 159.

⁴ Engel Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 154 и даље.

другу половину Копавља. Али исти Стефан Вукчић Косача око године 1441 свадивши се с Дубровником тзе жупу Конавље, а за то син му Владислав држећи се с Дубровчанима, обећа употребити све сила да поврати жупу (С. бр. 132). Друге године епн Радосављев Иваниш на ново потврди Дубровнику своју половину конаваљске жупе (С. бр. 133). Помиривши се с Дубровником Стефан Косача даде му патраг Конавље. Године 1444 Тома Христић потврди записе за приморје и Конавље (С. бр. 136), а 1451 године још му даде све Врснице и сву жупу Драченицу¹ са Сутерницом², Морињем³, и градовима Новим и Рисном⁴ све до которске међе: — и то, по нашим писмима, би пошљедње што Дубровник задоби (С. бр. 140). Године 1454 Петар и Никола Радосављевићи дадоше му имено, у коме му између осталога потврдише Конавље (С. бр. 145), а године 1461 Стефан Темашевић потврди му Приморје и Конавље (С. бр. 150). А ни старога својега обичаја не заборавише Дубровчани, него кришом начинише на Неретви градић од дрвета. Султан Мухамед II, може бити на тужбу Влатка који владаше онијем крајем Херцеговине, одмах заповједи херцеговачком санџакбегу Хамзи да поквари тај градић, био начињен ту или на другом мјесту (С. бр. 164, II).⁵ Натај начин саставивши сва сједочанства из писама можемо судити да су се земље дубровачке простирадле по обали морској од Драчевице па которском заливу па сјевер преко Цавтата и самога Дубровника до Стона с њим заједно, и преко Имотице до села Дужи, а у тврду земљу до међе требињске. Сврх тога припадаше му неколико оближњих острва. Премда писма врло слабо говоре с каквим

¹ До то је доба ту била граница дубровачких земаља.

² Узак копад земље, на сјевер иза Конавља и Виталине између дубровачке земље и Боке Которске: дошире до обале которског залива и припадајући сад Турској саставља турске земље у Херцеговини са заливом. Величине је $\frac{1}{2}$ кв. м.; има 10 села с 558 душа. Срб.-Далм. Магаз., 1838, стр. 34.

³ Сад су мала мјesta, горњи и доњи Морињ између Новога и Рисна — православна парохија. Срб.-Далм. Магаз., 1850, стр. 3.

⁴ Нови и Рисан леже на которској заливи.

⁵ Испоред чланак: Сербско Общество у Дубровнику, у Срб.-Далм. Магазину, 1839 стр. 121.

су погодбама даване земље, и још кажу да су дароване, опет су Дубровчани плаћали зате земље годишњи давак, као што ћemo видјети ниже.

Земље се даваше Дубровнику са сијема селима, засеоцима и људма што бијаху на њима (С. бр. 37). У позијим се писмима још више на по се казивало шта се са земљом даје. Обично се давало све а и људи, који живјеше на земљи. У писмима се готово сјема каже о томе овако: са њесми селом и љаслицима и с људима и са њеским прљинама и каскеним прљинама и с људима, изнадима, дрвјадима, дебљадима, грјеницима, планинским, страдним, горјадима, лађадима, смокосима, поли, ликадима, ћемадима и про је на покрши и са њескима ивицама достотинијем и са њеским прљинама котари.¹

Не може се поуздано казати јесу ли прећашњи господари уступивши земље остајали на својим мјестима. Краљ као врховни господар од свијех српских земаља, био српски или босански краљ, даваше пешто својих земаља Дубровнику, који добијаше у тијем земљама власт какву преће имаше краљ: али поред тога као да су властели по прећашњему остајали на својим земљама, т. ј. власт дубровачка није им узимала имања. То се може мало видјети из писма Уроша V (С. бр. 48), у којем препоручује цар Дубровнику под окриље властеле своје Басета и Трипета, којима даде Мљет; и из писма (С. бр. 94), које показује да је под Стоном са стране дубровачке, dakле на дубровачкој земљи сједио некакав властелин Гртур Вукосалић који постави царину пред Стоном на путу у Дубровник, и послије је укиде кад га Дубровчани примише за свога грађанина.

Стечене земље бијаху Дубровчанима баштина и остајаше дјепи и унућадма (С. бр. 37). Урош V дарујући Дубровчанима земљу (С. бр. 49) писа: а да има ис најље по сима сего љаслити да тај је земље и властелин цркве ини ини кенадим ини никто кто ини сади и сиседстве ил њеско врлис. Често се у писмима говори да се земља даје „у државу, и у област, и у господство, у баштину и у племенито (да остаје у племену) оцевима и дјепи и унућадма и свему потомству, да буду обласни земљама до вијека“. Огледа ради своји ријечи из писма [које писаше Сан-

¹ С. бр. 37, 46, 84, 86, 96, 97, 98, 99, 107, 140 и др.

² С. бр. 78, 84, 86, 96, 97, 98, 99, 107, 140, 145 и др.

ковићи (С. бр. 78): **жесељемо се . . . постлати је з државе и з
област и з господство каконо з нихъ книнъши писменини опѣниши
и властели града Дубровника и внијъ изѣдати з нихъ рикс и з област
и стрзки града Сокола и късъ книнъши жупе Конављске и Вит
алињске да си волни властеле и опѣнила дубровачка жупини и
створити господствати градъ и жупа и шесту книнъ писана како свој
рикс и книнъ книнъ каконо могу зупини ѡдь свога старога изм
аша и државе.**

Важне су и друге неке погодбе, с којима се даваше за
мље. Тако Стеван Дечански дајући Стоју уговори да у Стону
и Рту остане по староме и службу божију служи „српски поп“,
и да људи из Стона и Рта не иду на краља кад би се отворио
рат. А краљ са своје стране обећа да не ће искати из Стона и
Рта људи, који му нијесу поданици; али за то да му Дубров
ник врати све оне људе, који би се насељили и сакрили у
Стону и Рту, по што му се далу та жеста (С. бр. 39). Године
1253 уговарајући с бугарским царем Михајлом Асеном уговор
ради заједничке обране и војевања (С. бр. 16) Дубровчани по
тако казаше своје међе да не би цар освојивши Србију захва
тио и њихове земље; а они се обећаше дати му све приморске
градове и цркве које узму, али тако да њихова црква, мати
свима њиховијем прквама, има и у напредак све што је имала
дотле по старим књигама: епископства, манастире, пркве, по
пове, итд. Санковићи дајући Дубровнику Конавље и Виталњину
писаше у својем писму (С. бр. 78): 1) да се проглавити људи и
властели од тијех жупа закуину вјером и душом да ће бити
вјерни општини и властелима дубровачким; 2) ако не би хтјелај
Конављани и Виталњани бити послушни Дубровнику, да их
Санковићи свом силом својом обрате и подију под власт дубро
вачку; 3) да Санковићи чувају и бране речене жупе од
сваке силе и краље; 4) да се људи могу слободно пресељавати
из тијех жупа у земље Санковића а из њиховијех земаља у по
менуте жупе под власт дубровачку. Сандаљ дајући Дубров
нику обје половине Конавља обећа да ће чувати и бранити
те земље од свакога зла и насиља и да их никад не ће себи
присвајати (С. бр. 96, 98). Исто обрече и Радослав Павловић
потврђујући што бјеше дао Сандаљ (С. бр. 107), а још прије
потврђујући запис за свој дло у Конављу, уговори да не прими

у своје земље ниједнога човјека с дубровачкога дијела у Конав
љу (С. бр. 104). Тома Остојић допусти Дубровчанима да могу
у секунд доба градити градове у жупи драчевичкој коју им да
рова, и ако би та сва жупа или дло од ње кад год дошао или
њему или његову поданику, да ће он вратити Дубровнику нај
даље за три мјесеца (С. бр. 140).

Али је главно у оваком давању била плаћа за дате земље.
За њу је говорио Дубровчанима још краљ Радослав (С. бр. 2)
да су оци и дједози њихови плаћали за земље које су држали.
По томе као да није без истине што каже Апендини а по њему
и Енгел¹ да су Дубровчани у уговору с Немањом уговорили
да буду слободни од данка, који плаћаше за винограде и пода
на српској земљи (Стону). Али како споменици не помињу,
тешко је казати за што је управо Дубровник плаћао српским
краљевима онолике новце. О томе ћу годишњем данку гово
рити послије; овде ћу споменути колико се плаћало за дате
земље. Тако Стеван Дечански продаде стонски Рт за 500 пер
перна па годину, које се даваше „на велик дан“ (на Ускре),
али тако да Дубровчани плате двојином, ако не даду пове
ни пријеме (С. бр. 37). Бан Твртко писа Дубровчанима да му
пошлију 500 перперна за Стон (С. бр. 59). За стонски доходак
помиње и Остоја говорећи да чини 500 перперна, који се пла
ћаше из дана св. Власија 3 Фебруара (по нашем календару 11
Фебруара. С. бр. 83). Сандаљ је добијао од Дубровника на го
дину по 500 перперна за сваку половину Конавља; и тај данак
1000 перперна припадаше свему потомству његову по мушким
кољену, а послије браћи му Вукцу са сином и Вуку и њихову
мушким потомству, само да се не даје за оно пријеме кад им
рат с босанским или с угарским краљем или с турским султа
ном не би дао држати ту жупу (С. бр. 96, 98). Једну половину
Конавља доби Радослав Павловић, али видићи да је већ даде
Дубровнику Сандаљ, потврди је и он Дубровнику; али уговори
за њу да му се даје по 600 перперна па годину, и то послије
њега да припадне сину му Иванишу и даљему потомству нај
прије по мушким кољену, послије по женском и на пошљедан
најближој родбини као кръст пода; али ако би се отпорио рат

¹ Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 86.

с којим год између сусједијех владалаца или са самим Јаблановићима, онда да се данак прекине док се не поврати мир (С. бр. 107). Доиста мирећи се с Дубровчанима Радослав Павловић у своме писму оправти им данак за пријеме колико трајаше рат (С. бр. 114).

Начином спољашње радње врло се Дубровник разликовао од сусједијех држава. Имао је велику трговину не само са земљама на тракијском полуострву него и с другим странама као с Италијом, Сицилијом, Швајцарском, Грчком, Александријом, Левантом итд.; сврх тога једнако је имао послас с Млечцима, који веома присвајаше Далмацију. Такова је трговина развила Дубровнику спољашњу радњу и изједначила је с радњом млетачке републике и других у том послу вјештих држава. Што се тиче сусједијех градова по Далмацији, Дубровник је стајао изнад њих и умно утврдити своју самосталност а они предашише час к Млечцима час к Угарској; а и од српских и босанских владалаца стајао је много више учинивши да га поштују и виде да је за њих саме здро потребан; тако га цијенише и угарски и турски владаоци нити се усудише држати у самосталност. Кад преговорима и новцима, а кад и оружјем, Дубровник се знао оправити босанских владалаца и још више турских наша кад долазише на њ. На тај начин остао до најновијих времена не зависећи ни од кога.

Знајући за своје достојанство Дубровник свакда се ствараше учинити уговоре, који ће му бити корисни и подударати се с његовијем значењем. Стари су уговори били по њега пробитачнији од новијих, јер у старо пријеме нијесу били у сусједијем државама развијени спољашњи послови и трговина, па стога сва корист припадаше њему. За то са сваким новијем владаопем Дубровник понављаше стари уговор, које му доношаše двојаку корист: прво потврђиваše се стари пробитачни уговори, а друго чува се мир, који му врло требаше за трговину. Што се у такм уговорима често спомиње „стари закон“, уговор „оца и дједа“ или „родитеља и прародитеља“, уредбе „пређашње господе српске и босанске“ итд., то све сиједочи да су Дубровчани понављали стари корисне уговоре, а чували се новијех. Доције видимо где само преписују старо писмо и дају га на потврду новом владаону. Тако и, пр. писмо Милу-

тијово 1281 године (С. бр. 31) понавља уговор, који бјеше учињен с Дубровником прије пет година (С. бр. 24); писмо Уроша V, 1357 године 25 Априла (С. бр. 50), није пишта друго него пријеци с писма Душанова 1349 године 20 Септембра (С. бр. 43). Тако у писмима Вука Бранковића 1387, 20 Јануара (С. бр. 73), деспота Стефана Лазаревића 1405 године 2 Декембра (С. бр. 90), Гргура, Ђурђа и Лазара Вуковића 1405 године 29 Декембра (С. бр. 91), Ђурђа Бранковића 1428, 13 Декембра (С. бр. 111) и 1445 године, 17 Септембра (С. бр. 137), готово су од ријечи до ријечи преписана иста правила за сушћење с Дубровчанима. Има писама, у којима владаоци не казујући никакве ногодбе кад што само помињући колики је данак и за које земље, потврђују само пређашње уговоре (**оузвите**), записе и права својих старијех. Знало се какви су били први уговори између српских владалаца и Дубровника тако се у оваквим потврдама није мисљало да их треба на ново казивати. У такм су пословима ово биле обичне ријечи, под којима се знало шта треба разумјети: **како да бисмо ми по окну земље господе инији потврдили и устанокли краљко првих нашних слободарине и законе и наете и поклоне и писмени**. Те ријечи показују какав је био обичај у свију српских владалаца у почетку владе. Таке су потврде писма великога кнеза хумског Андрије 1248 године (С. бр. 15), краља Вукашина 1370 г. 5 Апр. (С. бр. 62), Вука Бранковића (С. бр. 69), краљева: Дабише и жене му Јелене 1392 г. 17 Јулија (С. бр. 81), Остоје Христића 1399 г. 5 Фебруара (С. бр. 85) и 1409 г. 4 Дек. (С. бр. 92), Стефана Остојића 1419 г. 5 марта (С. бр. 95), Твртка Твртковића 1421 год. 18 Августа (С. бр. 103), Томе Остојића 1444 год. 3. Сент. (С. бр. 136), Стефана Томашевића 1461 г. 23 Новембра (С. бр. 150). У некима се између њих (С. бр. 81, 85, 95, 103) изријеком напомиње и потврђује повеља првога краља босанског Твртка од године 1378 Априла 10 (С. бр. 66). Особита политика босанских краљева, који се ради бијаху привезати к племену првацијех српских владалаца да би тако утврдили себи пријесто и неке српске земље, много помагаше Дубровнику одржати с Босном уговоре, које прије имаше са српским краљевима и парезима. Признајући босанске краљеве за законите напиједнике босанскога и српскога пријестола, Дубровник их задуја га на потврду новом владаону.

живаше да понове уредбе својих старијех а на име пређашњих српских владаљаца. С тога у повељама босанских краљева не налазимо ништа у главноме ново ни за трговину ни за суд. У највише њих говори се за посланике: и прислоние јакнини ро-
дитељ и прародитељ краљевства ми, или: заспонишаш да ѡаконе и
шкоте које су имали итд. Знатније су многе погодбе за државне послове о којима ћу говорити послије. Али и у особитијем уговорима ради каквога држavnога дотађаја и за неко вријеме, често између осталога долaze оваке ријечи: поткргију и подкре-
пљу сес повеси и слободи и ѡаконе и љубите које су биле съ првовољи
господаш юкоскоњи и српскоњи.¹ Како су Дубровчани ције-
нили старе пробитачне уговоре, види се из тога што су у уго-
вору с Михаилом Асеном уговорили да могу остати са Србијом
у пређашњим уговорима, ако би Србија и била освојена: да
стонио с земаљи и гради српске и поноњске къ ѿнехъ ѡаконехъ
које смо имали съ иницији прејде годињи ист из десете који съ исчињени
до сеса . . . и љубији ѡакони који суть ѡади кнезески соласки њеди
краљ српски и градъ дубровчукъ да држки свесто ти ѹдрство (С. бр.
16). Писмо босанскога бана Кулина 1189 године и друго Ни-
послава 1236 године, у ком се спомиње уговор с Кулпом, и
у писмима Владислава и Уроша I спомени о уговорима с пъ-
ховијем „оцем“ и „дједом“ (С. бр. 3, 7, 21, 26) и о „старом за-
кону“ (С. бр. 4, 15, 16, 19, 20) сједоче да су Дубровчани још за
великога жупана Немање чинили уговоре с различнијем сри-
пским владаоцима. А што се писма Уроша I држе само писма
она његова, одатле се може мислити да је највише уговора у-
чињено и да су јаснија правила за трговину и суд постављена
за Стећана Првојенчанога. Из других се извора зна да је још
IX вијека Дубровник почeo уговоре своје с жупанима травун-
ским и хумским. Кад узмемо на ум колико се до сад сачувало
писама и по томе помислимо колико је пропало онијех, која се
спомињу у првима колико ли онијех, за која ни спомена нема,
онда можемо ласно разумјети како су се Дубровчани старали
сачувати мир са сусједнијим владаоцима и турским султанима,
и како су често понављали с њима уговоре да би заклонили

¹ С. бр. 55, 57, 66, 71, 78, 89, 107, 114, 120, 132, 133, 140, 144,
145 и др.

своју трговину и независност. Дубровачка писма иду од нај-
старијих времена преко свега самосталнога живота Србије и
Босне све до процасти њихове. Нијесу само с вјентчанијем вла-
даоцима чинили Дубровчани уговоре, него и са знатнијим вла-
стелима и господарима од сусједних земаља. Међу тијем пи-
смима има и турских — у којима се почњу послови између
Дубровника и Турске; али по несрещи остале нам непозната

Послове са српским владаоцима радише Дубровчани као
једнаки с једнакима. Називају се „пријатељи, сродници и бра-
ћа, љубини, љубазни и поштовани“ итд. У својим писмима
српски владаоци једнако спомињу „љубав, пријатељство, љер-
пост, послугу, почасти и даре“, што бијаше између Дубровника
и њих и њиховијех старијех. Са своје стране Дубровчани свакда
обриџаје чинити владаоцу „господску почаст“, коју чинише
в његовијем старијем.

Као трговачко мјесто стараши се Дубровник свакда да је
умиру са сјема и да се не мијеша у послове другим државама.
С тога је у пословима својим са српским владаоцима уговорао
да има право примити њихове пејријатеље, али тако да им
они више не чине зла (С. бр. 3, 12, 26). Као сјилно, богато и
од свијех поштовано мјесто бијаше Дубровник отворен свјема и
уговараше са сјема: пити му то противници за зло примаху:
кога би год нашла несреща, он би у Дубровнику имао заклон.
Радослав, жена краља Владислава и Владислав син Косачин
живјеше у њему (С. бр. 2, 12, 132). Краљеви Владислав и Урош
I, босански бан Стеван, хумски жупан Радослав, краљ Твртко
I, Вук Бранковић и многи други бојећи се несреще за рана у-
говараше да могу доћи у Дубровник да живе (С. бр. 3, 14, 19,
26, 76, 77). Са своје стране обећаваше Дубровчани да ће их
примати с почастима које им пристоје и чувати не само њих
ниже и жене и дјецу и властеле и све имање, и непратити их
кад пођу (С. бр. 3, 76, 77).² У историји има много знатнијих из-
гнаница, који у Дубровнику нађоше миран заклон, али ма овде
спомињемо само оно, што се налази у нашим споменицима.³

² У том је особито знатно писмо С. бр. 76.

³ Двојином или тројином било би више овијех, који у Дубровнику
тражише и налазише заклон, кад би се к нашим писмима додали
и други извори.

Тако је било у Дубровнику правило за изгнанке. Али се кад кад томе правилу додавајојеш којешта на по се. Тако Урош I обећаше, ако дође с људима својим у њихов град, да му се не ће жито и вино прдавати скупље него што се продаје грађанима (С. бр. 26). Тако и Радослав Павловић уговори, ако би или он или син му Иваниш дошао у њихов град, онда, као што доноси право грађанско, да сада *и мит и востохи Радослав и синци* *Пелчиниз властелин и кнезъ и княгинъ и садъмъ како въ косъмъ годъ властъмъ дъвроязънъ драгомъ изъ десетъ* (С. бр. 197). Али као да се Дубровник кад кад мијешао и у туђе ствари. Тако у уговорима с Владиславом (С. бр. 3) и с Михаилом Асеном (С. бр. 16) обећава да ће имати заједничке пријатеље а поштедњему још обећава да не ће примити у се ни Уроша ни брата му Владислава ни родбине њихове ни пријатеља ни властела и да их не ће слушати. С краљем Твртком I учинише доста чудан уговор, који показује да њихово немијешање није свагда могло одолети државним бурама. У то вријеме признаваше врховну власт Угарској, и то краљици Марији, против које бијаше Твртко с балом Хорватом и другим пездовољницима: по томе у уговору с Твртком рекоше да Твртко може слободно доћи и на мир у једети у њихову граду с породицом, људима и имањем; али ако се Марија опрости ропству и стане га тонити а он се деси у Дубровнику, онда они да га не држе ни бране него да му даду рок докле може мирно изаћи из њихова града или ако се не деси у граду, онда да га не пусти к себи (С. бр. 77). Али поред свега тога онет обећаше да ће Твртка имати и држати „за свога срчанога и навлашиота пријатеља,* од кога „немају већега пријатеља,* и да не ће прекинути пријатељства с њим, „ни за какво благо овога свијета* нити „за какав страх или обриџање.* Примивши жеђу се Вука Бранковића с породицом, Дубровчани му дол стишне начинити у њихову граду православну цркву (С. бр. 76). За Дубровник је било од велике користи што долазише знатни бјегуци, који обично доносише с собом све своје имање, и много новца и ствари, и доносише своје људе: отуда се потребе умножаваше, а с њима се подизаше Дубровнику радња и богатство.

Од државних ствари обично су уговоране ове: обје стране да ће до вијека хранити мир, братство и пријатељство,

да ће бити у срдачију вјери и правди без сваке зле помисли и пријеваре до вијека (С. бр. 1, 9, 14, 27, 60, 64, 69, 77, 82, 89, 104, 107, 132, 166); да ће бити једне мисли и да ће бити једна кућа (С. бр. 3, 57, 58, 61, 79, 104); ни од страха, ни по наговору ни из молбу нити и за какво благо да не ће раскинути пријатељства (С. бр. 77). Дубровник је гледао да уговори више за себе него да обећа другоме: то долази отуда што је био врло на опалу и држао се мирне политике. Господарима се сусједијех земаља није било толико чувати од њега, колико се њему зајало бојати различијех унутрашњих потреса и ратова у сусједству, који често бијаху на штету његовој трговини. По томе чинећи уговоре с оба супарника у исто вријеме, стараше се уговорити с њима што му ни у каквом случају не би пореметило мира. Као град особито миран и трговачки није трпно преврата и уговори бијаху потребни њему а не другима. У уговорима Дубровник утврђиваše да му уговорници помажу и буду добру ради, да чувају и бране град, људе и земљу (С. бр. 1, 14, 20, 60, 64, 66, 77, 104, 107, 141, 168); особито дужни бијаху то чинити они које Дубровник узе за своје грађане: — ни људима ни војеци да не допуштају досађивати Дубровнику и његовијем људима који ходе по туђој земљи (С. бр. 20, 21); ни од страха ни за благо ни по наговору алијех људи да га не одустале нити чине њему, његовијем људима и земљама (С. бр. 2, 16, 57, 96, 98, 104, 107, 132); да слободно и без штете Дубровчани ходе с тргом и без трга и ради преговора како по њиховијем земљама тако и преко њиховијех земаља из Дубровника и у Дубровник (С. бр. 5, 14, 15, 20, 22, 72, 80, 100, 101, 102, 111, 132, 137); да се не удруже с непријатељем нити иду с њим из Дубровник (С. бр. 4, 15, 20, 60); да јављају ако се какво зло спрема одакле Дубровнику (С. бр. 20, 37, 60), и ако би се отворио рат, да му јаве напријед да би се људи његови могли симањем вратити из непријатељске земље у свој град (С. бр. 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). Рок је томе био различан: Мијутин је давао 3 мјесеца (С. бр. 24, 31), Стефан Душан, Урош V и деспоти 6 мјесеци (С. бр. 43, 50, 73, 91, 111, 137), толико и Јаблановићи (С. бр. 145), Стефан Вукчић Косача 3 мјесеца (С. бр. 144), Ђурађ Балшић само недјељу дана (С. бр. 72). Који с Дубровником имаху уговор, не

(С. бр. 75). Особито учесташе ти послови кад турске земље дошлијеше до дубровачких. Султан је слао своје паше да развале дрвени градић, што Дубровчани начинише на Неретви и да ишту од њих свједочаштва да су вратили Храпићима Влатку и Стефану поклад који бјеше оставио отац њихов Стеван Косача (С. бр. 164). Дубровчани су посланици ишли на Порту, као што се види из писама С. бр. 113, 114, и султани слаше писма своја у Дубровник за различне послове. У једном плему (С. бр. 113) Мурат обећа Дубровнику да ће га бранити од сусједа и допусти његовијем трговцима трговати по турским земљама 1430 године 6 Декембра; у другоме (С. бр. 168) султан Мухамед 1480 године 7 Маја потврди писмо Муратово и одреди годишњи данак који ће Дубровник плаћати: у трећем (С. д. М. 1851) замоли султан Бајазит Дубровчане да даду његову посланику посланом у Млетке зају да га превезе преко мора тамо и амо 1492 године 13 Декембра; у четвртом (С. бр. 173) исти султан препоручи Дубровнику да по староме шаље доходак српским манастирима у Светој Гори око године 1500. Царица Мара, кћи Ђурђа деспота, жена Мурата II, једнако имаше посласа с Дубровником, а то бијаше у пријеме Мухамеда II, који уклони Мару у Јежево (близу Атона). Имамо од тога времена четири писма Марина. У једноме јавља Дубровнику да су посланици његови били код ње и да је потврдила граду старо пријатељство својих старијех, а за остале послове да је поручила по посланицима (С. бр. 160); у другом се жали на дубровачке посланике што по обичају не свратише к њој идући на Порту. То је писмо с другим усменим порукама предала посланицима, који управо к њој дођоше тога ради с особитијем писмом, у комесе изговараше Дубровчани (С. бр. 167).

За земље које добишише од Храпића и од Јаблановића, Дубровчани дадоше тима племенима дворе у својем граду. Још прије имаше Сандољ Храпић у Дубровнику двор, како се види из његова писма (С. бр. 96), али давши Дубровнику своју половину у Конављу доби још један двор близу првога (С. бр. 96); најнослије кад даде Дубровнику и осталу половину конавлске жупе, онда му Дубровчани дадоше и трећи двор, који је прије био, као што говори Сандољ, *изнад хладне реке* Кексонића, а по тома *изнад реке* свете Марине јудајске, поред тога ма-

могаху учинити мира с његовијем непријатељем без његова знања и договора, и кад би се мирили, дужни бијаху и Дубровчани помирити с њим (С. бр. 16, 132, 140, 141); што би се узрат учинило крви, увреде и зла, све се праштало и у заборав метало (С. бр. 89, 100, 101, 102, 114, 144). Ријетко Дубровчани са своје стране што обриџаше, него се много разумије и од себе. Тако и, пр. обећаше да ће град њихов бити отворен кнезу и људима из Хума (С. бр. 19); али је таково обећање било свакда и за свакога осим особитијех догађаја, јер тијем јачаше њихова трговина. Исто тако по праву које иде трговини и немијешању а још већма по томе што жељеше да им се свак повјерава, Дубровчани назишише и брањише странце који долазиши у њихов град и на њихову земљу трговином или за што друго, прем да је то само један пут казано (С. бр. 19). Што се тиче ствари, које се не подударају с немијешањем, Дубровчани их не обриџаше ни једноме свом уговорнику нити се мијешаше у туђе распре; у томесу били веома на ошазу. Тако и, пр. уговорајући дружбу с Радославом хумским, не обећаше војевати за њега а он обећа војевати за њих с Урошем I (С. бр. 19, 20). Од тога се одступало онда кад би распра међу сусједима била њима од штете или кадсе њих самијех дохватала: тада они пристајаше на једну или на другу страну и објављијаше рат већ као увијеђени стојећи на првом мјесту и тражећи себи пријатеље. Тада се уговорао уговор за обрану и нападање, и Дубровчани обећаваше дати помоћ својим уговорницима на мору и на суху (С. бр. 3, 16, 88). Од себе се разумије да су обећавали бранити и оне владаоце, који бијаху грађани њихова града, као и, пр. Јаблановиће (С. бр. 107). Још се уговорало да Дубровчани уговорницима својим на зло нити уче непријатеља њиховијех нити посе непријатељских писама (С. бр. 8, 12).

Пије само са српским и босанским владаоцима имао Дубровник уговоре него и с другим сусједним владаоцима. Наша писма показују да је био у тијесној свези с Ђурђем Кастритом Скендербегом, који имаше у њих благо на остави (С. бр. 148) и јављаше им куда иде турска војска. „Цар иде на нас“ — писа им из Леша (С. бр. 149). Тако су и турске паше имале често посласа с Дубровником. Али-бег Павловић писа Дубровчанима: *за ћу к њима иржати а ки ки љити како њима с игодно гостопртку*

настрира С. (бр. 98). Те ријечи Сандаљеве сједоче између осталога да су у Дубровнику имали дворове хумски владетели. Дубровчани обећаше оправити лијепо сва три двора и оставити их Хранићима до вијека тако да се од тога племена не узму ни ради рата нити и за што друго на свијету. И Радич Павловић Јаблановић давши свој дво Конакља доби од Дубровчана двор, који прије бијаше протовицтијара Жорете, и то да се двор оправи и украси као што треба, да је *и се људиње ће је господар подузати*, и да га једнако држи племе Јаблановића, пај-прије по мушким војјену, па онда и по женском, а пајнослије да пријеђе најближој родбини, како крк ће подас. Ни рат ништа друго не може бити узрок да се тај двор узме од племена Јаблановића, који су од њега прави господари и могу га коме хоће даје продати или заложити или поклонити (С. бр. 107). С дворима добијше и Хранићи и Јаблановићи по нешто земље у дубровачкој области онако као и дворове. Сандаљ са својим племеном за сваки свој дво Конакља, који даде Дубровнику, доби у дубровачкој жупи баштине *кој се кини да тврти-ске перпери*, т. ј. дније баштине, обје за 6000 пернера. Што у писмима (С. бр. 96, 98) стоји: *данис и дуброваше вишь*, по томе би се могло мислiti да је Дубровник дониста поклонио Сандаљу речене баштине, које вриједе по 3000 пернера, али мислиј да те ријечи вала разумјети мало друкучије. Дубровник није поклонио него само допустио Сандаљу да може купити у градској жупи баштине, од којих ни једна не би могла вриједити више од 3000 пернера. Тако се разумију ријечи *кој се кини*. Пијена се дару не би могла тако одредити или не би била ни споменута као ни цијена дворовима: али ријечи *кој се кини* управо показују право да се може купити и то не за више него за 3000 пернера. Дубровник је имао за што не допуштати да ко у жупи његовој купи много земље: тако богати владетели као што бијаху Хранићи и Јаблановићи, лако би могли покупати све дубровачке земље да би имали куда ућећи од Турака, као што српски лесоти куповаше уточишта у Угарској; али би онда стража стихија била јача од дубровачке и градско би властеоство било стијешће на својему дому. Ето за што Дубролчани не могавши са свијем забранити да не купи земље Сандаљ, који бијаше њихов грађанин и који поклони

граду пајелу жупу конавацку, опет одредише да не може купити више него за 6000 пернера. Тако и Радославу Павловићу бише дане земље али не у жупи дубровачкој него у Конављу *девојес ћесле и истојога дела три тести* (С. бр. 107). Као што се зна, Радослав је дао Дубровнику исту половину Конавља, коју већ бјеше дао Дубровнику Сандаљ добивши је по смрти Радослављева брата Петра; али Радослав добивши је као племенско нашљедство моташе је и узети и не узети натраг од Дубровника. Дубровачки га посланици привољеше на пошљедње и он потирди и „благослови“ што бјеше Сандаљ учинио. Нрем да Сандаљ већ бијаше добио за ту земљу 500 пернера на годину и други двор и другу баштину, опет и Радослав имаше право искати да му се што за њу да, и доби 600 пернера на годину, двор и нешто земље у Конављу. Ово пошљедње у писму разумијем овако: Радослав није добио $\frac{1}{3}$ цијеле земље у Конављу него само трећи дијела од једне четвртине земље, које је много мање према цијеломе. И Хранићи и Јаблановићи добијше земљу с тијем правом с којим и дворове. Баштине бијаху вјечно имање племенско, којим могаху нарећивати по вољи, продати га, заложити, поклонити итд.

Радослав Павловић и Сандаљ држаше дворе и земље као дубровачки грађани. Нијесу само у Млетцима били уписанi за грађане многи српски и босански владаоци и владетели¹ него и у Дубровнику тражише грађанство. Част бијаше знати се грађани млетачке или дубровачке републике. Цар је Душан, кад бијаше на врху своје сile, тражио грађанство у Млетцима.

¹ У Arkiuu za povijest, jugosl. kn. I има паштампак на италијанској језику рукопис, у коме су имена странијех владаца, који су били млетачки грађани: Tutte le casate dei Signori e Forestieri aggiunti nel numero del Maggior consiglio doppo il serrarsi di quello con tempo e coi Dogi sotto de quieli furono creati. Међу њима налазимо имена краљева босанских: Стефана Твртка (1386), Дабише (1391), Твртка Твртковића (1404), војводе Сандала Хранића (1410), Вука и Вука браће његове и Стефана Вукчића (1422), деснота Ђурђа (1425), Томе краља босанскога, и Иванаша сина Радослава Павловића (1444), Стефана војводе св. Саве и сина му Владислава (1455), Стефана Томашевића (1461), Ивана Кастрота Скендербега (1463), Ивана Пиројенића господара од горње Зете (1470), и др.

Александар господар од Канине и Авлона молио је дубровачку општину да јој буде грађанин и слао тијем послом свога властелина. И би инх хотелис и люсок, и смишенис или моје питанје чо поисках и утврдихши книгу књига књига и џамсултише искуствима коишњескоми и даши ју мојему властелину Дниз и досад ми ју и јо томе благодарих Бога и џакупиних. И тогај ради се зголовим с мојим властели и пристојим из секте и божјественој иселености и и спомени властели како ће поиска **Никола Клејзини**, кадо да буде и кефни дубровчанин и пријатељ и с мојим властели и да сми држави дубровчанин искаконија када буде мој владар и када буде и (С. бр. 61). У таквој се форми давало и примало грађанство. У грађанству је требала обрана и помоћ узајамице. Тако се Сашко (С. бр. 79) жали што му Дубровчани чине криво кад купују код њега: **тогај докртките да смије вијама к љама кеје г. пати љама гозоре;** из друга братије не склоните није циље учинити како владар кола првиордничких кола хумашиних, иерс смије један ѡуд јасъ з ки сте з љама владар волнико и; тога ми несте куниница исказ је мис циље кола иерс ивонија, иерс љама, з исказ с љама узложека кола циље иерс ивонија узложека иерс са љами; тога ми несте куниници; да из друга братије ако ће тон кити да ми не ћете није тржити искази з љама владар и да и тон кунини. Као грађанин имао је Сашко право жалити се што Дубровчани не подижу цијене опоне што продаје он и његови људи према цијени других продаваца и запријетити ако они не ће куповати само у њега, да не ће ни он продавати само њима. Навао Радиновић Јаблановић добивши грађанство у Дубровнику обећа за то вјерност, пријатељство и сваку помоћ граду и његовијем трговцима (С. бр. 82). Исто је обећао и син његов Радослав Павловић (С. бр. 104). Властелин Гртур Вукосалић постави пред Стоном царину на путу који иде у Дубровник, али кад доби грађанство, укиде царину и отиде у Дубровник захваљујући и изговарајући се (С. бр. 94). Влатковићи противници Стефана Косаче, изговарајући против њега уговор с Дубровчанима и добивши право грађанско, обећаše да ће бранити свом силом Дубровник, његова кнеза и земље, ако ли не дођу граду у помоћ, ода да их стигне гњев његов као и друге властеде (С. бр. 141). А са своје стране Дубровник је обећавао чувати и бранити своје грађане на суху и на мору. О томе правил говори Радослав Павловић у својему писму (С. бр. 107):

и зко ки се у ње креје ȝодило терп и господин коскоди Радослав
или љон синь кнезъ Илинишь изаша се из мори, ћекотомши и кнезъ
властел и вел бинкил града Дубровника ȝести насы в нихъ државахъ
(лађама) где се иши ȝакде моћи и изаша најдржасе из нихъ тајсасе и
спасиу и привести насы к сејехъ Дубровникъ и да насы не дади ни по-
слу синь кнезъ Илинишь ни изаша најдржасе ни сдвоихъ изаша ве-
пријателю ни да страда ни да балго ни да ни сдвоја узокеа боло сас-
тани секта наји где годъ в господина краља ȝаргацихъ или в киети
ȝаргацихъ да да насы стое собои и своими поклнисари како да која годъ
нихъ. Друго је знатно право грађанима било имати у Дубров-
нику непокретна добра, куће и земље, као што се види да су
имали Хранићи и Јаблановићи. Најпослије судећи по ријечи
„вијеђеник“ која у писмима стоји с ријечима „властелин“ и „гра-
ђанин“,²¹ имамо пуно право рећи да су уписани грађани — а
то су могли бити само знатни страници — имали сва права, која
су имали прави дубровачки племићи или властела, и између
осталога да су имали право давати глас у „вијеђу“ (сајету).
Стевана Косачу називају Дубровчани својим „вајрвим и нај-
поглажитијим“ грађанином (С. бр. 157). Тешко је докучити
шта је хтио Радослав Павловић рекаши: и збо ги ми се по којима
времене ȝодили дошли в Дубровникъ писа коскоди Радослав или ми
синь кнезъ Илинишь да седе в ми к коскоди Радослав и в синь ми
кнезъ Илинишь властелин и кнезъ и екникъ и седеи како в ми
годъ властео дубровачкихъ државе из десете (С. бр. 107). Апендине
наводи много племева, која добише у Дубровнику грађанство;
сака су знатна. Међу осталима налазимо: Христића, Јаблано-
вића (оба краља), Котромане, Павловића (т.ј. Радослава), Сав-
ковиће, Босиновиће, Хранића (Санджа), грофа благајскога и
имотскога), Косаче (појводе св. Саве), Влатковиће (хумске вла-
стеле, в. С. бр. 141) и Вуковиће.

У духу онијех уговора има нешто знатно што показује у опште како је Дубровник стајао са Србијом и с Босном. Српска су краљевска и царска писма писана на брун руку, у кратко, без великога ласканја, а често без икакве титуле, само „кнезу, властелиму и општини“ итд. То показује да је Србија у ово вријеме била сила сама собом и да није гледала на

⁴ Испореди С. бр. 104, 107, 114, 141.

Дубровник дружије него као на град с којим је у свези и пријатељству не дајући му особите важности и не вежући себе за његову срећу. Није тако на њу гледала Босна. Босанским је краљевима Дубровник био град, који је много могао учинити у њиховој срећи. Будући понајвише незаконити владаоци, и поред тога величајући се да су прави нашљедници пријестола поштенијех родитеља својих владалаца босанских и српских, и једнако присвајајући Србију, краљеви босански виђаху да им треба служба и помоћ од Дубровника, који могаше или их признати за такове или подићи на њих многе охоле и силне властеле. Сврх тога сусједство, сила и богатство дубровачко подизаше поштовање к Дубровнику а страх с истока једнако показиваше да је само у њему заклон; за то се у босанским писмима Дубровник свагда с поштовањем назива „владувачи, славни, поштени, узможни“ град; веома се радо напомиње његова „срчана пријатељи, дружба, безмјерна љубав, поштовање, послуга, дара“ итд., и за потврду свијех права и уговора показује се напријед угодба.

Дубровник се свагда старао чинити уговоре до смрти. „До конца живота,“ „до вијека“ и друге таке ријечи и страшне клетве да се неће кvarити мир и уговори, показују са свијем да је ишла за миром независна општина, којој је мир био пријеко потребан за трговачку радњу. А мир је с њом био потребан и противној страни.

Дубровник се свагда држао мисли даје бољи рђав мир него добра распра. Док друге европске државе мислише за неколико стотина година да ће од рата бити силне и богате, Дубровник дође до више и срећније мисли да су грађани срећни кад су у миру и слози са сусједима и кад се у држави развија индустрија и трговина. Та је општина особито љубила мир. У њезиним се писмима види како јако жели мир: сви њезини уговори и сва радња иђаху на корист трговини и индустрији, које бијаху главна основа њезину животу.

Само кад не би могло бити дружије, кад би важало сачувати да се што не отме, и кад би сви преговори били залудни, онда би Дубровник устајао на оружје и ратовао до прве згоде за мир. Али као да га је судбина гонила ратовима. С тога је и основано што најпре рат и пустош. У IX. се најеку

неколико пута бранио од Сараџина; у X досађиваše му Млечићи и Неретљани, бугарски цар Самуило и њемачки цар Отон; у XI дружба с Гвискаром апулијским и калабријским ували га у рат с Алексијем Комином и с Млечићима; буне се у Хрватској дохванике и њега; у XII вијеку има рат с Борисом балом босанским и великим жупаном Немањом.¹ Али се сви ратови спршиваху срећно по Дубровнику, и он добијаše од њих част и пробитачне уговоре. Од ратова ваља разлизовати неке непријатељске послове, које Дубровник кад кад имаше смалијем господарима и општицама. Узрок томе ваља тражити у потребама градским, а непријатељство по свој прилици постајаше од узајамичне неслоге. У знатним су ратовима Дубровчани свагда тражили помоћника. У споменицима XIII, XIV и XV вијека налазимо неке трагове од непријатељства њихова са сусједима. По ријечима приморскога кнеза Ђурђа њихове лађе заједно с млетачким иђаху на његов град (С. бр. 10). Други се приморски кнез Црномир жали што хватaju и продају његове људе (С. бр. 18). Доста често налазимо да су се овако хватали туђи поданици. Општина се Поповска жали што преко заклетве везаше њезина властелина Владислава (С. бр. 11); сам краљ Владислав предаје их суду божијему што не држе ријечи него му плијене села, хватaju и сијеку властеле (С. бр. 9). Знатнију неслогу видимо за Урош I. Против њега удржаше се Дубровчани с босанским балом Стефаном 1249 године (С. бр. 14), с бугарским царем Михаилом Асеном 1253 године за кнештва Ђурђа Марцијела (С. бр. 16), и с Радославом жупаном хумским 1254 године (С. бр. 19). Свасе тројица обећавају бранити Дубровник од краља рашког. Двојином су знатни таки уговори, у којима Дубровчани показују да се не надају рату, јер осим трговине, за коју је Дубровник свагда по што год уговора, у њима се уговора и за друге државне ствари. Тако је био с Владиславом уговор да му Дубровчани кад зашићте даду помоћ на мору а он да им за то оправти сваки данак оне године и

¹ Види у Агендији, д. I, разд. II, чв. II. Напомињем само Агендија за то што је он употребио све пређашње историке и употребио их врло добро. Извори му бијаху Тубер, Раши, Лукари, Орбини, Бандури, Рести, Долчи, Фарлати (Колети) и мн. др. Енгел је послије њега само компилатор.

трговцима царину (С. бр. 3); да ни Владимир ни други који непријатељ не плијени земље његове по њихову наговору (С. бр. 8). Урош I обећаше да жена Владисављева не ће с њиховијем знањем и договором слати из њихова града на његово зло писма ни посланика ни по мору ни по суху (С. бр. 12). Бан је Стефан обећао, ако се зарате с Урошем I, да не ће дати непријатељу ни њих самијех ни њихова имања (С. бр. 14). А с Михаилом Асеном уговорише ово: 1) да су им заједнички непријатељи и пријатељи; 2) да Дубровник не прими краља српског ни његове родбине ни пријатеља; 3) Михаил кад учини мир с Урошем да не остави Дубровника не помиривши га с њим; 4) Дубровник да помогне Михаилу колико год може на мору, у приморју и на суху; 5) да се спреми за двије недеље кад чује да је он ударио у Србију; 6) да у граду остане страже само колико треба; 7) да преда Михаилау све приморске градове и цркве које узме; 8) да Михаило брани Дубровник ако непријатељ удари на њу (С. бр. 16). Радослав обећа: 1) да ће ратовати на Урошу I, кад Дубровник отвори рат; 2) да ће гдје год може бранити људе и имање дубровачко; 3) да ће бити у миру и пријатељству с Михаилом Асеном докле и Дубровник; 4) да не ће ићи на Дубровник с његовијем непријатељима и да ће јављати ако дозна да се где год спрема каквог зло Дубровнику и његовијем трговцима (С. бр. 20). Апендини¹ каже да се рат отворио за то што се Урош I лакомио на туђе земље и хтио смести Дубровник да не јача; а Енгел² вели за то што је архиепископски млетачки Јован хтио распарти своју власт не само на Бар него и на све римокатоличке цркве у Србији. Али до рата и не дође, него се само с обје стране зароби по неколико људи, јер исте 1254 године кнез Андреја Злат учини с Урошем уговор (С. бр. 26), којим му између осталога поврати заробљену чељад, а Урош са своје стране обећа да бјегуници из Дубровника, који бијају његовој земљи, не ће чинити зла Дубровнику (С. бр. 21). Апендини вели да је Дубровник обрекао плаћати Уро-

¹ I, стр. 281. Али Апендини рђаво каже да је било године 1259 мјесто 1253.

² Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 107. У Енгела стоји и да је та расправа била између 1249 и 1252 године.

шу I по 2000 перпера на годину за право да могу трговати и уживати земљу. У писмима се је тај данак спомиње доцније за Милутину. Краљица Јелена, удовица Уроша I, обећа јављати Дубровнику за свако зло које дозна да краљ Милутин мисли чинити Дубровнику (С. бр. 27). Доиста 1289 године Милутин из различијех узрока опусти земље дубровачке и опколи град, намучи га глађу, али га не може узети.³ Из писма Уроша V (С. бр. 55) дознајemo да је око године 1362 Дубровник имао рат с управитељем которским Војиславом (ваља да за је). Пар их помири и уреди: 1) да се скреј опрости; 2) да не буде освete ономе ко је помагао Дубровнику у том рату; 3) да се врати све робље и с једне и с друге стране и каторске баштине; 4) цару да се плаћају сви пређашњи данци. Апендини зна за тај рат, али Војислава раставља од Котора и за је каже да је држао Ужице мјесто брата Алтомана. По његовијем ријечима Војислав, кнез ужички, с братом својим Алтоманом имаше несрћан рат с Дубровником 1359 године, и на ново га поче кад се Которани свадише с пошлидњима за со и трговину. Балшићи прастише с Дубровчанима и Војислав се изгубивши со помири с Дубровчанима.⁴ Али из писма Уроша V (С. бр. 55) поуздано знајмо да је Војислав владао Котором: потоје ваља мало измијенити ствар и казати да је Војислав са својим градом Котором имао рат с Дубровчанима за со, као што свједоче писма С. бр. 41 и 56, а брат му је Алтоман могао помагати из Ужица. За тога Војислава свједочи Орбини⁵ да је био син Војихе, којега Душан учини ћесарем. Под годином 1371 приповиједа Апендини да су Млечићи закладавши готово цијелом Истром онколоили Дубровник али да су били одбијени с помоћу Твртка краља босанскога. Краљ Остоја љуто увиједи Дубровчане продавши им приморје па послије га опет узеши да би га на-

¹ Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 115.

² I, стр. 294 и 295.

³ Стр. 283, 234 и 241. Не имајући оригиналала држим се рускога пријевода Теофана Прокопија под именом: Књига Историографија итд. С. Петербург 1722. По истом је свједочанству Урош V имао са жену кнез Војиславову. — Испореди Дијфрене, Famili. Dalm. et Slavon., гл. III, § LIX.

ново наплатио. Године 1404. Јануара 15. удржише се с Хрвојем против краља Остоје да га сметиу и изагнају из краљевства; Хрвоје обећа послати своју војску преко Неретве у хумску земљу и ондје прогласити Павла Радишића за краља, а Дубровник са своје стране обрече радити заједно с Хрвојем што сегод може и на мору и на суху против краља Остоје а за Павла Радишића (С. бр. 88). Али Остоја побежеје а Твртко потврди Дубровнику приморје (С. бр. 89). Кад се Остоја 1408 године врати с турском војском, онда Дубровчани по своме обичају желећи бити у миру са свјема особито с првијем сусједима, учишише с Остојом уговор, по коме им се на ново потврди приморје (С. бр. 92). Така писма даде и Стефан Остојић 1419 године (С. бр. 95, 97). Радослав Павловић, који искаше од Сандиља своје зајонито племенско нашљедство, половину конаваоске жупе, коју бјеше узео Сандиљ с допуштењем султанозим послије смрти Петра Павловића, имаше распру с Дубровником за то што Сандиљ већ бјеше продао ту половину Дубровнику. На Божић 1420 године учини се погодба: Дубровчани признаше Радослава за правога нашљедника оца Павла и старијега брата Петра; а Радослав им потврди сва прећашња права и свој дио у Конављу и метну у заборав сваку увреду и крв, што се учини по смрти Петровој до првога Божића (С. бр. 100, 101, 102). Око године 1432 на ново се Дубровник свади с Радославом, по наговору алијех људи*, како стоји у писму, а особито за то што Радослав искаше да му се по други пут плати за његов дио у Конављу. Прем да Дубровчани бише разбијени на Љутот,¹ опет Твртко и султан учинише се помирши време пробитачно године 1432. 25. Октобра. Између осталога Радослав им потврди половину Конавља и обрече: 1) да не ће прије двије године, од дана кад је учињен мир, узимати натраг својих новаца остављених у Дубровнику по 5%, а прије их је могао узети у свако доба јавивши само напријед на два мјесеца; 2) од дохода од земља и двора, што му дадоше Дубровчани, ни од новаца што му Дубровчани даваше на годину за половину Конавља, ни од интереса па новце положене у Дубровнику не ће искати оно што долази за вријеме док је трајао рат; 3) да не ће присвајати људи, који уз рат пријеђоше на дубровачку

* Appendix, I, стр. 302, 303.

страну, него да ће их оправдати поданства и допустити им да ходе по његовијем земљама; 4) да ће пустити без откупна робље што бјеше заробио у рату; 5) да ће измолити у краља Твртка потирду за све што је уговорено у овом уговору и да ће јавити султану да се помирко с Дубровником. Са своје стране Дубровник даде Радославу сва прећашња права: 1) грађанство и двор, 2) да даје новце под интерес у њихову хазну, и 3) да ужива све дохотке који му припадају од њихова града (С. бр. 114). Кад се Стефан Косача свади са сином својим Владиславом, Дубровчани примише Владислава и с њим учинише уговор 1441 године 15. Августа, из којега се види да је Косача налијо и харао Дубровнику добра и узeo Конавље. Владислав обећа: 1) да ће се свом силом старati да се поврати конаваоска жупа и кад завлада својим земљама да ће од њих дати Дубровнику крајину која с њим граничи; 2) да не ће учинити мира с оцем без њихова знања и договора; 3) да се не ће размiritи с Дубровником; 4) да ће оставити по староме све што је уређено за трговину и за со, итд. (С. бр. 132). Послије десет година Косача на ново објави рат Дубровнику ради сина и жене, који побјегоше у њ. Краљ се Тома удржи с Дубровчанима обрекавши ратовати на Косачу и не помирити се с њим без знања и договора њихова и ако нађе још кога пријатеља да ће пријмати и Дубровник у дружбу с њим итд. (С. бр. 140). Силно хумско племе Влатковићи такође присташе с Дубровчанима против Косаче уговоривши да се не с њим помирити без њих (С. бр. 141). Године 1454. Априла 10. Стефан се Косача помири с градом, потврди му сва прећашња права и земље, за расире постави суд да их расправља, и метну у заборав све увреде и крв, што се учини уз рат (С. бр. 144).

Напоменувши све што је бивало Дубровнику у животу, видимо да та општина није грамцила за оном коришћу, која је Млетке непрестано увлачила у ратове не само за оборну него и за нападање. Докле се год могло, Дубровник је чувао мир са свима оближњим и далечим владаоцима. Ради користи напријед добро прорачуњених валаља жу се особито тврдо држати најближих сусједа, којима су земље граничиле с његовијем и од којих је он прибављао земље. Али је за те земље морао ратовати с прећашњим њиховијем господарима и то свагда бранећи

се и на правди. Даље никуда није продирало његово оружје. Умро је свакда наши пријатеље и показати своју ствар да је праведна. С тога ратови, на вријеме прекидани његовом љубављу к миру и смјерном погодбом, не могоше му нигда поколебати силе, него му задобијаше још више поштовања.

Негда је Дубровник заједно с осталом Далмацијом признао власт византијску; али у IX вијеку обое отпадоше од Византије и пођоше за самосталвошћу. Константин Порфијогенит именујући грчко-далматинске градове и острва што илађаше годишњи данак хрватском жупану не помиње за Дубровник.¹ До то доба бијаше Дубровник главни град у Далмацији; Константин Порфијогенит и Кедрин приповиједајући о рату са Сарацинима не зову га друкчије него главним мјестом. Први каже: „за владе Михаила сина Теофилова дође из Африке 36 лађа, . . . које покорише различне далматинске градове, и Будву и Рисан и Котор, па дођоше и на њихов главни град, који се зове Дубровник“.² А други: „срећно војујући Агарени уда-рише и на главни град свега народа, који се зове Дубровник“.³ Али од то доба настаје друга срећа Далмацији а друга Дубровнику. Петар Медвјед, дужд млетачки, освоји Далмацију године 995, али не мишљаше освојити Дубровника.⁴ Далмација пође различним државним животом и дочека да јој се у по-лове умијеша сад Хрватска, сад Млеци, сад Византвија, докле

¹ Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., v. 30, p. 147. — Stritter, II, 399.

² Επὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαὴλοῦ τοῦ Θεοφίλου ἀγράλευ
ἀπὸ Ἀφρινῆς εἰδός λέγεται πορπιφωτον . . . καὶ ἐχειροβάντο δια-
φόρους πόλεις τῆς Δαλματίας καὶ τὴν τε Βούτοφαν γὰρ τὴν
Ρώδαν καὶ τὰ κατω Δεκάτερα. ἦθον δὲ καὶ πρὸς τὴν τούτην
μητρόπολιν, τὸν Ρασίσιον λέγεται, καὶ ταῦτην ἐπὶ ζῷον εὐ-
λιόζουντας. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III.
De Thematibus, I, II, th. 11. — Stritter, II, 91.

³ Προχωρούντων δὲ κατὰ τοῦτο τὴν πραγμάτων τοῖς Ἀγα-
ργοῖς, ἥθεον καὶ ὑπὸ τὴν τοῦ ὄλον ἔθνον μητρόπολιν, τὸν Ρα-
σίσιον λέγεται. Corp. Script. Hist. Byz. Georg. Cedrenus, tom. II,
p. 219. Испоред Bandurii Animadu. in l. Const. Porphyrog. de Adm.
Imp. Corp. Script. Hist. Byz. Const. Porphyrog., v. III, p. 334.

⁴ Лучић је (Lucius de regno Dalm. et Croat. kn. 2, гл. IV) то на-
шао у Сабелника и Дануда.

се не подврже Угарској, а Дубровник у то пријене задобијаше све већу самосталност. Што Млеци једнако ратозаху и Неретљани по мору хајдукаху, што Византија бијаше далеко и немарна а Млеци се често надметаху с Византијом, с тога Дубровнику остајаше да се брани само својим силама и с тога му самосталност јачаше. Још 1080 године видимо га у дружби с Генскаром Апулијским против Алексија Комнина и Млетака; 1172 године опет у дружби с Вилхелмом Сицилијским и под његовом врховном образом од Млетака и Византије. Али по смрти Вилхелмовој 1192 године пријеђе Исааку Ангелу под окриље.¹ У свима се овијем пословима види воља независне општине. Истом у XIII вијеку долазе ствари, које ако не задају сумње да је Дубровник стајао под Мленима, а сино бапају сјенку на слободу државне радње његове, коју Апендини силно брани од млетачких историка. Апендини каже да су од године 1204 до 1230 и од 1252 до 1350 Дубровником управљали кнезови између млетачких грофова, које им постављаше Млеци; ти су се кнезови заклињали да ће пазити дубровачке законе, права и обичаје, а њима се заклињали Дубровчани да ће бити вјерили Мленима.² У нашим се изворима налазе имена оних кнезова: Крваш године 1189, Петар Бољеславић и Тудар Крусић 1234 године, Жани Дандол (1233—1238), Никола Тонисто (1238—1240), Жани Михаило (de Clandus, 1244), Жани Курин (Курин, 1248), Јаков Далмани (1249 године), Марсилије Борђе 1253 године, Андрија Злат (Daurus 1254 године), Иван Сторлат (1263—1268), Никола Маврикији (Mavrocopis, 1281), Марин Жоржи (1289). Више имена нема. Сиза ова имена осим првога и два за њим, која су доста под сумњом, показују да су италијанска подриjetла. Осим тога имамо у споменицима и друго чим се нешто потврђују ријечи Апендине. Приморски кнез Ђурађ нише Дубровчанима (С. бр. 10): «εἴς εἴστε κλαστελε καὶ

¹ Appendini, I, II, књ. II.

² I, II, књ. I, гл. II. Нема право Раџи што каже да су XII вијека (1122) настали млетачки ректори у Дубровнику. Енгел (Gech. d. Freist. Rag. str. 77) праведно га обара не пратијући ни Лебрету ни Гебхарду, која се за њим поведаше.

³ Ова су два имена записана по што је избрисано што је пређе било.

ИА НИ ВОДЕ ДРЖАВА ДАМНОВСКА И БЕЛСТУЧСКА ИЗ ИВНЬ ГРАДА, ТАДА КАЖА
ДРЖАВА ПОДЛГИ ВИХЪ ТРДА ИЗ НИ И НИ С ТОМЪ ИМАЛИО ГНЕКЗ ИЗ НИ. О-
ДАДЛЕ СЕ ВАДИ ДА ЈЕ ДУБРОВНИК АКО ЈЕ И БИО НЕЗАВИСАН ОНЕСТО-
ЈЕЊИ ПОД ВРХОВНОМ ВЛАШЋУ МЛЕТАЧКОМ БИО ДУЖАН СЛАТИ ЛАЂЕ
СВОЈЕ С МЛЕТАЧКИМ НА СВОЈЕ СУСЈЕДЕ, КОЈИ НЕ БИЈАХУ С НИМ У РАТУ; САМО СЕ ТОГА РАДИ НЕ СРДИШЕ ИЗ Н. ТУ ЈЕ ДУБРОВНИК САЗЕЗНИК
ПРЕКО СВОЈЕ ВОЉЕ. У УГОВОРУ С МИХАИЛОМ АСЕНОМ ПИШЕ СЕ ЂОРЂЕ
МАРЦЕЛ: **поклоније слањнога дужа белстуцкога кнезу града Дубро-
вника.** ОПШТИНА СЕ КУНЕ И ЗА ОСТАЛЕ КНЕЗОВЕ: **и вадију по
крајевскимъ кн. Дубровнику по хлтению слањнога дужа белстуцкога,**
куну се овако: **и ми и детица наша . . . все сисе принеслисъ да и-
зашо и хосимо државти спасљије властеки и војети и слежес кос смо
дружни учинити господину дужу и оникнити белстукон** (С. бр. 16). О
истој клетви дужду и општини млетачкој говоре судије дубровачке
чињени уговор с Радославом из Хума (С. бр. 19). Душан давши Дубровнику хрисовуљу године 1349 (С. бр. 43) за-
повједи да се начине три пријеписа: један устави себи, други остави у Млецима код дужда а трећи даде Дубровнику; али од тога ништа већ не налазимо у хрисовуљи Уроша V 1357 године (С. бр. 50) преписаној с хрисонуље Душанове; вади се да није било потребно. Доиста по једним исте године (1357) а по другима године 1370 Дубровник пријеђе под врховну
власт угарским краљевима. Највише се може претервати да је то било на скоро послије године 1358. Ево шта говори о томе
Тубер: „**кад краљ Лудовик истјера Млечиће из неких при-
морских далматинских градова, па Дубровчане само наметне
500 лаката на годину да плаћају а у осталом им допусти да
остану слободни и по својим законима да живе до вијека у
дружби с Угарском, у којој дружби остане вјерни до овога
дана.¹**“ Као што се зна, Лудовик је освојио далматинске гра-
дове 1358 године, које је учињен и знаменати мир с Млечи-

¹ Etenim Ludovicus rex, ex quibusdam maritimae Dalmatiae urbi-
bus Venetos expulisset, quingentos duntaxat aureos, annui censu
nomine, Ragusanos pendere jussit, caetera liberos et suis legibus in
perpetua tum Hungarorum societate, in qua ad hanc diem integrerrima
fide parmanserunt, aetatem agere permisit. Schwandtn. Script. rer.
Hungar., t. II, p. 96.

ћима. Еагел пристаје да је то било године 1358.¹ У уговору
с краљем Твртком године 1387 (С. бр. 77) Дубровчани јасно
показаше своју покорност угарској краљици Марији и кад би-
јаше у ропству. **Остакналие и съхранилие кнез и честь племените
влаш гостоти краљице Марије изгърьске:** — сто с каквом погодбом
обећаше пријатељство непријатељу њезину Твртку и рекоше
му ако се краљица Марија опрости ропству па га стане тра-
жити, да га не ће скрити у своме граду а да га не ће ни пустити у град **сваротни честь и кнез гостоге влаш племените кра-
љице Марије изгърьске.** А што послије Дубровчани плаћаше данак
турским султанима, то чинише само за то да би ублажили
Турке и да би добили право трговати по њиховијем земљама.
А у самој ствари остане једнако под врховним окриљем угар-
ским све до мухачкога боја (1526).

Неки млетачки историји, међу њима и Луцић (Луције),
хоче да докажу да је Дубровник био под Млецима. Али за
то би требало да су га Млеци ратомузели, а то није било
нигда. А драге воље није се могао покорити Млецима, кад им се ни слабији далматински градови не хтјеше покорити без
многога противљења: знамо како је Задар био јако опкољен
1345 и како се Задрани жестоко брањише. Дубровник се само
заклињао да ће бити с Млецима у пријатељству и бирајући
себи кнезове између млетачких грофова закланаше се од Мле-
така. У Угарској па је Млецима достојну супарницу, а кад
Турци потресоше Угарској силу а одмах за тијем и аустријској
држави, притече Турској под окриље.

Дубровник није био у власти ни српским ни босанским
краљевима, него им је плаћао за годину данак по свој прилици
на земље које је имао. Допније се могло саставити с тијем и друго
и. пр. право за трговину, капитали, залоге итд. Данак није
био свакда једнак. Владиславу обећаше Дубровчани плаћати
на годину по 1000 пернера и 50 лаката скрета **чистога** (правога)
и првеног који он сам избере; половину, т. ј. 500 пернера,
платити одмах, по том 50 лаката скрета и најпослије до коги-
ка осталих 500 пернера (С. бр. 3). Милутину плаћаше 2000
пернера на Митровдан (С. бр. 14, 31). По саједочанству Аспен-

¹ Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 128 и даље.

динову¹ плаћаше овај данак још Урошу I за право да могу трговати по његову краљевству и држати нешто српске земље. Тај се данак по свој прилици плаћао и Душану и Урошу V. Кад се царство обезглави, од смрти Вукашинове до цара Лазара. Ђурађ Балшић 1372 године 30 Новембра освоји нешто приморја и уговори да му се за њега плаћа данак додавши: ако се ће господар једини имати примијорском крају с околним Дубровником, да им даје краљевске дубровачке доходке, ако ли се ће да послати и да имају иницијални и еднога даје доходак. Није знао хоће ли још бити ко у Србији цар, и по томе још писа: и ако твоје буде цар једини србљан и кластеломъ и једини српски да имају државни краљевске дубровачке дати иницијални доходак книнијскога (С. бр. 64). Он дакле узе оне српске земље, које будући на међи бијају дане Дубровнику за 2000 пернера, што се зваше „српски доход“; али их узе за вријеме и им мало не мишљаше бранити их од цара који буде, по томе и писа, ако у Србији буде цар, па он не узима да њиха, да онда им Дубровчани не буду дужни њему давати уговоренога дохотка. Ствар се сврши тијем што Дубровчани добише од Ђурђа нешто његовијех земаља, које бијају његова особина, и платише неки данак, по чему Балша брат Ђурђев писа у својем писму 1379 године 50 Новембра: а на дану и на Конев реку да плаќамо како се плаќали при жivotу брата моја господина Ђурђа (С. бр. 67). У томе још године 1378, а може бити и прије, сав српски доход 2000 пернера пријеће на босанскога краља Твртка. Године 1378, 10 Априла, писа Твртко у својем писму (С. бр. 66): да даје краљевске им доходаке српске по закону који се дакле једини српљески, такође да даје краљевске им о склону приходсерији дубровачким даске и тискици перпери једини земљом и законом и плаќањем доколик држави и гospodarstvu kraljevstvu им једини земљом приједоскома Требенији и Конављи и другима... и да богъ не дам и слухи се и неко среће и не буде снађи једини земљи краљевства из Требеније и Конављи и другима који краљевство им не съкруши и не опреди книнијскога и не плати тражија годе не ѡбъкароти клаудија или налоги икоји утета да има доходак, да краљевство им не падне падати под иницијални доходак ни кто им по краљевству им ни они

¹ И стр. 282.

да се државни дикати. Ово је основа, које се већа државати претресајући српски доходак или данак, који плаћаше Дубровчани најpriје Србији а послије Босни. Одатле изводимо: 1) земље, за које Дубровчани плаћаше данак, бијају: Конавље, Требиње, и Драчевица, на граници њиховој; у њима Дубровчани радише за себе њиве и винограде; 2) како те земље пријеће од Србије к Босни, тако и данак, 2000 пернера, пријеће с њима од српских владајућа на босанске: стога се Твртко одриче дохода, ако не узвлада тијем земљама; 3) прем да се данак плаћао управо за земље, онет свагда уз њих Дубровчани имаше и право за пријатељство и слободну трговину и плаћаше данак као и за то право; с тога се Твртко одриче дохода још а) ако не плати дубровачким трговцима штете, која би им се учинила сплом у његовијем земљама, б) ако незакони Дубровника и његовијех земаља од непријатеља и хајдука итд., и по том в) ако се српски доходак какогод оштети. На тај начин видимо да су земље биле главно за што је Дубровник плаћао данак, и по том и право за пријатељство и слободну трговину. Свега је било дохотка 2500 пернера, од којих се 2000 пернера за Конавље, Требиње и Драчевицу давало на Митров дан, а 500 пернера за Стон на дан светога Власија. За тај доходак 2500 пернера угонарају у својим писмима да им се даје краљева Остоја (С. бр. 85), Стефан Остојић (С. бр. 95), Твртко II (С. бр. 103), Тома Христић (С. бр. 136) и Стефан Томашевић (С. бр. 150); краљеви Твртко I (С. бр. 66) и Дабиша (С. бр. 81) не помињу за 500 пернера, по свој прилици за то што је био особити данак за Стон; али да се тај данак примао по прећашњему, види се отуда што га је краљ Остоја пребио за дуг, који оста Дубровнику дужан икоји краљ Твртко (С. бр. 38). По Апендину¹ Дубровник поче данак плаћати Порти од године 1442 за султана Мурата за то што заклони деспота Ђурђа који се тада потуцаше по онјем крајевима. Енгел налази да се то почело много прије. По његовијем пријечима Дубровчани обећаше плаћати 500 дуката кад умирије Оркан у Бруси (1359) његову наследнику Мурату за право да тругују по Леванту; послије поновише данак за Бајазата (1399) и Мухамеда (1414), и тада им се потврдише стара и

¹ И стр. 364.

и дадоше нова права затржениу не само поизјатској Турској него и по турским земљама у Европи. Године 1445 данак се подиже на 1000 а 1451 на 1500, 1454 на 5000, 1471 на 8000, а 1474 на 10000 дуката.¹ Године 1480 султан Мухамед II рече у своме писму (С. бр. 168) да су му Дубровчани за земљу, државу и баштину, за све људе па суху и по острима, за град и грађе плаћали до тада 10000 дуката харача и парице 2500 дуката, свега 12500 дуката; али да су у напредак дужни плаћати још 2500 дуката, свега 15000 дуката, а више од тога да не смије искати од њих ни санџак-бег, ни субаша, ни кадија, ни други који слуга султанов. Војводама св. Саве и златнијим хумским властелинама Дубровник је давао не мало поваца на ужитак (*про-кливниони*) као што се види из различних писама, у којима се то признаје (С. бр. 162, 166, 170, 171). Деспоти већ изјесу добијали данак од Дубровника; иначе би га споменили у својим писмима. Само је стонска доходак 1000 перпера једнако плаћао Дубровник јерусалимској цркви св. арханђела по завјету српских царева. Још је имао Дубровник особиту погодбу с босанским краљевима, царем Лазарем и деспотима српским, која нам је непозната, али по којој је Дубровник давао за Стон 500 перпера Босни и 1000 перпера слао у Јерусалим. О пошљедњем данку одмах ћу говорити.

Желећи утврдити дохотке неким црквама или манастирима или својој родбини, српски владаоци одређиваше им по нешто од дубровачкога данка. Што Дубровник бијаше богат и самосталан, с тога му капитали бијаху поуздани и за залоге се не требаше бојати. Тако још Душан од свога дохотка, који добијаше од Дубровника, одреди 500 перпера да се даје па ускре јерусалимској цркви св. арханђела Михаила и Гаврила (С. бр. 35), и још 500 перпера стонскога данка одреди цркви Богородице сињанске, као што се види из потврде Уроша V 1357 године (С. бр. 47). Сам Урош V к поменутом дохотку јерусалимске цркве св. Михаила додаде 1358 године још 500 перпера, које добијаше од Дубровника, тако да се дају сваке године па Митров дан. На тај начин бијаше Дубровник дужан плаћати па годину у два рока 1000 перпера докле год влада

¹ Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 141, 150, 156, 171, 174, 175, 185.

Стоном. Ако ли би опустела црква св. Михаила, онда дужан бијаше давати те новце светогорским манастирима, који стоје под манастиром пресвете Богородице Хиландарске, и манастиру св. Ђурђа, који се зове св. Павла (Г. А.). Посланије је тај доходак добијала султанија Мара, као што се види из њезина писма 1470 године 4 Новембра, у којем признаје да је примила од Дубровника 500 перпера у дубровачком новцу или 147 дуката, кво што су онда ишли дукати, по 41 динар у дукат (С. бр. 165), па је онда она сама слала новце у Јерусалим. Кад црква св. арханђела опусти, године 1479, 15. Априла, по завјету Уроша V пренесе парица Мара дубровачки доходак на речне манастире у Светој Гори. Тога ради послала из Хиландара и од св. Павла два поштена калуђера к Дубровчанима, скојима учинише *селегъ զգърди տերումն*, и то би дукат расјечен на троје (Г. Б.). Око године 1500 дођоше на Порту посланици светогорских српских манастира с тужбом да су Дубровчани платили им неколико година доходак по наредби парице Маре па један пут престали плаћати, и већ неколико година не платише за то што „*չճաշ ճաշին և կոնչ է չխօսքտոմъ*“ укиде тај обичај. Везир султана Бајазита саслушавши њихову тужбу писа писмо Дубровчанима свјетујући плаћају по пређашњему данак светогорским манастирима и пријетећи да ће посланике светогорске пустити пред султана ако још један пут дођу на Порту (С. бр. 173).

Осим обичнога уговореног данка Дубровчани даваше и даре знаменитијем гостима који им долазише. У честијем ријечима „постај и служба“, што Дубровчани чинише својим гостима, треба разумјети и даре. Тако Стефану Дечанском дадоше 8000 перпера и *ուս լիոցն պարան եստիսմն* (С. бр. 37). Жупан се Санко жали што га не дариваши: *ո թ ծօքք եւնե դ սի՞ պրիօնիք ոքէ կան գըձ կէ ձկան, ու թէս ու ճուն պատուին էւնին* (С. бр. 79). Остоја спомиње даре којима га почастише Дубровчани кад дође к њима (С. бр. 84). Осим тога у Дубровчани бијаше обичај слати своје посланике с дарима, особито кад би молили да им се потврде права и слободе. Такове даре владаоци свакда спомињу с хвалом и називају их „*միջոցյան և լուսական*“.²

² С. бр. 49, 50, 95, 97, 100, 103, 120, 133, 150 и мн. др.

Трговина бијаше Дубровнику главни посао; њом је стекао и држао своју силу, богатство и независност; њом се подигао изнад далматинских градова и задобио слуда поштовање. За то се веома поштоваше трговина, коју радише не само грађани него и племићи. Нијесу нај сачувани сви његови уговори; али из оних које имамо можемо видети како су му драге биле трговачке слободе; и у политичким је свима уговорима стављао по штогод за трговину и са згодом уговоре понављао.

Главно је свима трговачким уговорима било право за трговину слободну и без штете. У том је писмо бана Кулина од године 1186, 29 Августа (И. С. I.) као углед за све друге погодбе: *въсъ дъскокулис — писа Кулин — кије ходѣ по посънъ клајднио търгъюсъ годѣ си кто хоје крѣсти годѣ си кто инишъ илакъ кърокъ ирвъниъ срѣдицемъ дрѣжати се вѣдъ илакъ да разѣ проши кто да скопиъ колоњиъ поблонъ и да ишъ ис вѣдъ ѿдъ ишохъ устѣ никоњи симе и доколъ и шије вѣдъ дати имъ съкѣти и ишоње въноре и сектъ коликоре ишоге вѣдъ въсъга ѡълого примијса. Овдје су у мало ријечи казане готово све погодбе, које налазимо у другим трговачким уговорима; и то: друге су земље отворене Дубровчанима; њихови трговци могу слободно и без штете стајати и ходити по земљама, панаџурима, градовима, селима и путочинама уговорника и пријатеља, и прелазити преко њиховијех земаља, продајати и куповати где хоће и шта хоће (С. бр. 1, 2, 4, 5, 14, 19, 20, 23, 24, 25, 28, 29, 36, 42, 44, 45, 50, 54, 55, 60, 66, 67, 70, 71, 73, 80, 82, 90, 91, 100, 111, 113, 129, 132, 144, 145, 168).¹ Ова се погодба кад што и на Дубровник обраћала, али врло ријетко, а па име у уговору с Михаилом Асеном 1253 године 15 Јунија (С. бр. 16) и с хумским жупаном Радославом 1254 године 22 Маја (С. бр. 19). По свој пријацији српски властоји не знајући трговине важности и не видевши је у својим земљама, не држаše да је та погодба потребна, али је онест Дубровник био свакда отворен њиховијем поданицима. У два пошљедња уговора Дубровчани стежу мало куповање. Бугарски трговци могу куповати сваку робу која им треба: злато, сребро, златно посуђе, хаљине и све друго осим пшенице, које не могу извозити из града без допуштења кнезева. У Дубровнику*

¹ Бр. 113 и 168 од турској су султана.

је било за раскош свашта доста, особито драгих метала, које добављају највише из Босне. Али је жита било мало и у Дубровнику и у другим далматинским градовима. Својета су жита једва имали на врло мало времена, него су га довозили из других земаља не ради трговине него за своју потребу: с тога је у статутима различнијех приморских градова запријећено извозити жито; градови се препишу о праву да купују жито, и подвргавајући се Млещима године 1420 уговорају да имају право слободно куповати жито за своју потребу.¹ Тако и Дубровчани, ако по ријечима Раџијевијем и ихају изобила довезеног жита, онест се бојаше да не поскупи и забрањиваши га извозити. У уговору с Радославом Дубровчани отворају град свој његовијем људима по старом закону: он и људи његови могу куповати у њих сваку робу, али не могу продати ни поклонити купљене робе непријатељу. У то су вријеме били у размирици с Урошем I.

У неколико се писама спомиње роба, за коју се на по се нешто наређује. У писму Уроша I (С. бр. 22) стоји да се дубровачким трговцима не имајте већи колико ишко книни или бразе или скини или крлмиско или тисе годѣ ни ваза ни еслик книну; него кад се хоће крлмиско ишко продати, онда да се ѡзвести (огласи) по ксама търгъ да ис продлю ии книну ис са доколъ се крлмиско прода. Мијутин им допушта прдавати у Брекову на краљевском търгу вино без воде и мед одређеном цијеном (з книнъ, С. бр. 30); Душан као да потврђује то исто говорећи и крљуши да ишсе (С. бр. 42), т. ј. да могу крчмити пиће по његовијем земљама, и наређује да не буде силе ономе ко им продаје (С. 29). Балшићи им такођер допуштају куповати жито у Зети иако да плаћају одређену царину (С. бр. 67, 71). Деснот је Тураћ потврдио прећашње законе да могу куповати сребро у Србији и износити га у Дубровник, само је Смедерево изузет испод тога закона (С. бр. 138). Каљ је босански Стефан Томашевић допустио износити из Босне сребро ишо с колини (не чисто, глатму?) наредивши да се одузима сребро искозлио (чисто?) које

¹ Рајц, Политическое устройство и права прибрежныхъ островъ и городовъ Далмаций. Исторический и сагистический сборникъ изданный Д. А. Волуевымъ. Москва 1846 стр. 69, 86.

није било слободно износити (С. бр. 150). У оште било је Дубровчанима слободно брати чим ће трговати; могли су куповати свашта и трговати свачим. У Босни и у Србији није им био забрањен никакав трг: осим осталога жито и со бијаше им остављено на вољу—разумије се с неком границом. Међу трговачким уредбама имамо једну, која управо показује да је дубровачким трговцима било нешто прече него српским. Али се то налази само у писмима деспотским. У њима стоји: *и где стање дубровчанин из станоу, зко боуде онъ првко стање из фионцији стању, да не болни србии стояти буде никога хотије докле онъ стан овади* (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Али није додано: ако Србијастане први, шта ће бити онда? Под „станом“ вала разумјети мјесто где стоје трговци с робом на панаћурима. Ко прије дође, он и боље мјесто узме, а ко дође послије, он не може стати на исто мјесто, ако му не да први.

За пријевоз робе с једнога мјеста на друго, Стефан је Косача потврдио да кад Дубровчанини погоди с ким да му пренесе робу или шта му драго друго, онда већ не може нико други ни Влахи ни Србија заштити тога товара, него треба да чека док се товар однесе где је уговорено. Ако ли би какав хумски носилац (*носиник*) или слуга поније товар силом, т. ј. отео дубровачком посјоцу, он плаћа грабе 50 дуката (С. бр. 144).

Дубровчани су трговци могли куповати робу код својих уговорника и посетије у туђе земље слободно и без штете (С. бр. 17, 43, 70, 144, 145). Душан је према околностима забрањио извозити оружје у Бугарску, Бесарабију, Угарску, Босну, и Грчку (С. бр. 43). Исто су тако босански краљеви, владаоци травунски, хумски и зетски допуштали преко својих земаља слободно преносити робу.

Уговорници дужни бијаху бранити у својим земљама дубровачке трговце, бити им у помоћи и свјетовати их. Трговцима је и тијело и имање било заклоњено од свакога насиља. Часницима, властелима, кемалијама, земљанима, и осталим управитељима, великим и малим, војсци, људма, кметовима, отроцима и другим људима, као и султановајем поданицима није било слободно досађивати им нити им узети шта му драго силом и не плативши, ни скреплета, ни меда, ни брашина, нити и каквога трга (С. бр. 1, 14, 16, 17, 20, 21, 22, 28, 29, 42, 43,

44, 50, 53, 60, 64, 73, 82, 90, 91, 101, 102, 104, 111, 129, 137, 153, 168). Ни сам владаљац ни његова родбина нијесу могли узети робе без новца, него су плаћали као и други (С. бр. 28, 43, 44, 45), осим што трговци сами поклове (С. бр. 1, 43), и тада се то прижа за част и дар. Јамачно о таким дарима говори Урош I: *и да грађа съ величија трговија из тргве краљевства ии спаше још кујадь дори до сениль а ѹро с иада кујада да си ю продлю по Ѹесили краљевства ии ходекс слободљно* (С. бр. 21). Душан а послије њега и Урош V у писмима својим (С. бр. 43, 50) уговорише да им трговци дају даре: а када царство им приходи из тргве, да ће почитати и дарзију своми сопстви како је подосно цара почитати: али забранише силом узети дар: а послијенога дара и изгубити да им њести. Дубровчани су се трговци свакда ослобођавали од насиљенога дара (С. бр. 22, 28, 71, 91, 137, 145).

Сврх тога били су у држави слободни од свијех земаљских и градских терета. Урош I пише у своме писму (С. бр. 22) да они *не ходе из конске*, в који њихови да се не узимају ни под ризницу нити на другу какву радбу: да не задају грађова (*грађа да не работио*) птићи их чувају; а куће им да не може запечатити ни краљ ни властелин. У писму Милутинову (С. бр. 28) стоји да се од њих не узима ништа *на панаћуон* (на панаћуру), вала да за мјесто. Душан у своме писму (С. бр. 42) каже да *панаћаја* нема власти над њима. Деспоти српски наређиваше: и који се си доузволија *злочиници* по изниних грађончех тије да ћигају грађове и да ујему, тко ли сој гостис и високу се *злакривиши* да има исколи како нико годе (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137).

Кад би се у каквој распри суд показао да није довољан, те би дошло до рата, онда би се трговцима дубровачким давао рок да могу с цијелијем изјавијем својим на миру отићи из непријатељске земље (С. бр. 17, 24, 31, 43, 50, 55, 72, 73, 91, 111, 137, 144, 145). За Милутина је рок био 3 мјесеца, за Душана, Уроша V и за деспота 6 мјесеци: у уговору са Стефаном Косачом рок је одређен 3 мјесеца; Јаблановићи даваше рока 6 мјесеци, Балшићи зетски недјељу дана. Ако би се који трговци послије рока показао у краљевској области или у туђој земљи, онда би се њему за Уроша I узела роба (С. бр. 17), и тако се свакда радило. Нијесу само за свој рат с Дубровником

ављали владаоци дубровачким трговцима него и за свако ј друго зло (С. бр. 5, 20).

За то дубровачки трговци бијаху дужни за трговину плаћати владаоцима царину. По свима су се панаћурима узимали новци за трговину. Они се зваше царина, а плаћаше их и дубровачки трговци. То је био главни доходак оних земаља, гдеје трговаше; и владаоци тврдо држаше то право. Како је важна била царина, види се из онога што је често наређивано за њу. Али је тешко од тијех наредаба саставити што цијело: расијане су по писмима и врло различне. Мијењале су се не престано према околностима; и како је царина била важна ствар и за једну и за другу страну, свака је страна бијаше рада обратити на своју корист. Државни догађаји много могаху учинити и за царину: Дубровчани их јевшто употребљаваше да би умалили или са свијет укинули царину за увоз, продају и провоз робе. Примивши међу се изгнаника Радослава Дубровчани измолише у њега писмо (С. бр. 2), у коме између осталога трговци њихови бише ослобођени од сваке царине. Али се за Владислава царина па ново постави. У писму своме обећаше Дубровчани плаћати му све што иде по закону, само кад би му у рату помагали онда да се оне године не узима царина од трговца који прелазе по његовој земљи. Царник је краљев сједио у Дубровнику (С. бр. 3). За Урош I видимо наредбу: гдеје трговци дубровачки продају робу ондје и царину да плаћају: и кадији про несса хзимо ако растокари з Брсково да плаћи царину, ако ли ишио несса да где прода та и царину да плати; то им је закон и у Руднику (С. бр. 22). За трговце, који пролазе у твоје земље, Урош је I наредио (С. бр. 17) да такови трговци буду дужни најприје ићи на српске трге и ондје дати царину, доходак гospодъски, а послије да могу ићи и по српским земљама и трговати; ако ли не мисле стајати на тргу, могу стати где им драго близу, али свакојако треба да плате царину. Као даје још Милутин потврдио (С. бр. 23) да трговци пролазећи кроз Брску не стају ондје што плаћају. Дубровчани су гледали да плаћају само стару царину на прећашњим трговцима, и за то се тужише владаоцима кад би им се узимала нова царина на новом тргу. Тако се Душану жалише што је Дабијин поставио трг на Требињу па узима дниље ѡдь

токаџа (100 ока) од трговца који иду у Дубровник и из Дубровника, а таји царине не узимају ѡдь ћеси ћеколе скртје стаза, по чему Душан опоменувши се да те царине није било ни за његова дједа ни праједа ни родитеља, заповједи: да не фонгацији тврѓи из Требиња, како гдје и прежде не било, и да не узима Дабијин дубровачкоима ни царине да никојег доходак ни трговца дубровачкоима ни када ни сркни да никоји и кто греје з Дубровници (и) из ђасроеника, в ћеси кластели кон те сточати по Дабијину да не узима царине таји до кека (С. бр. 40). Али у другом писму (С. бр. 43), потврђујући своју наредбу за Требиње заповједи: да илаки ислаки царине по ћакони како са дакли з родитељ и праједица царства ми. Исто понови и син његов Урош V године 1357, 25. Априла (С. бр. 50). Године 1361, 29. Септембра, Урош писа да Дубровчани не плаћају царину, којих није било у дједа његова ни у родитеља ни у старијих његовијех (С. бр. 54). Также су слободе имали Дубровчани за Немањића. Балшићи им опростише царину на Даљу (С. бр. 63);¹ али да су у Зети биле и друге царине, то показује друго писмо Балшића (С. бр. 64), у коме се опраштају само оне царине, којих није било преће за Балшића ни за цара Стефана.² Још јасније говори Балша Балшић и Ђурађ Страшимировић: први каже: и тврѓеши кон љинију з сркјем из Даљу да не плаћеши ница ни да пакију царине ни бродовскос исје имали ћакони з ћар Стефаниз и з Ѓорѓи (Балшића); а други: да ишь иш из Даљу царине ни идис иш инде нигде з ћакон ћеси тјако да с ћакон како с сило з ћар в Стјану (С. бр. 70, 71). Види се да су у Зети дубровачки трговци плаћали само старе царине, т. ј. на старим трговцима, а од новијех да су били слободни. За жито су обично плаћали царине два дишара од илатис (С. бр. 71). Деспот је Ђурађ Бранковић поновно општу наредбу за царине: гдеје их није било за деспота Стефана, ондје да их не буде ни за њега (С. бр. 138). Дакле царине бијаху у Србији за деспота онако као од старије за краљева и царева. По томе деспоти писаše

¹ Град је Даљ био негде у Дукљи. Њега спомиње Стефан Првојевић у Жivotу свога оца Немање. Шафарика Ramátky drevního písemnictví Jihoslovanů, str. 8.

² Одатле се осим осталога види да су Балшићи освојили нешто српских земаља на зетској међи кад Србија бијаше безглавна (1373).

у својим писмима: којде соу билн тргони и станице оу првас го споде и оу цара Стефана точн да бојдоу и сиди а инде да не бојдоу ингле (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Исто тако што нема уредбе за царину краљева у Босни и што је Стефан Томашевић у кратко наредио: да се здил из инда по здени првих царина вжко је било и да првас господе краљев босанских (С. бр. 153). то свједочи да је у Босни царина остајала по пређаним уговорима без пројене. Прем да је бан Твртко тражеши самосталност и по томе гледајуши да добије Дубровник на своју страну, учинио „милост“ дубровачким трговцима (С. бр. 65): где се годе здил царини и владани господини кнез Твртка да се ингдеви не здис инијцица царина из дубровачким и из уснре, да је кес скободно ѡада власиц царине и ѡада џаке колико кон годе дубровчани толико дубровачки конь толико тргъ, шо и годе дубровчу да је скободно и владани господин кнез Твртка, опет је послије закрзливши се по свој прилици поставио царину по староме. У истом писму (С. бр. 65), укинувши царину за дубровачке трговце, удари 2 динара царине на робу коју у Дубровнику из Босне и у Босну из Дубровника возе људи банови, т. ј. Башњаци. Стефан Косача, војвода хумски (С. бр. 144). Радослав Навловић и дјеца му, господари требињски (С. бр. 129, 145), потврдише само старе царине. Султани турски допуштајуши у отетијем земљама слободну трговину искаше да се плаћа по закону царина (С. бр. 113, 168). Из горњих писама Уроша I (С. бр. 17) и Балше (С. бр. 70) види се да се царина узимала и онда кад су трговци само продазили с робом у туђе земље: ријечју, узимала се и на провозну робу. За то је трговац плативши царину за право да може пренести робу у туђе земље, могао, ако је хтио, продавати исту робу и на домаћим панаћурима.

Осим царине за трговину, у српским су земљама биле и друге, и. пр. десеци, плаћање за путове, бродове, мостове, на вратима, пријевозима, по градовима, на састанцима итд., што се све знаше царина или данак. Од таковијех данака као да нијесу били слободни дубровачки трговци, али се опет може мислiti и противно по томе што споменици не спомињу шта се плаћало и што често долазе ријечи: да ходе скободно ѡеда џакзе итд. Душан, који није имао за што праштати оно што је било за његовијех старијех, и који је потврдио све старе царине, у истом

писму (С. бр. 43) писа: да инъ се не здил царини из Тржкини да ни из једномъ изти ни из броди, тјкмо изти за ходи скободно ѡеда јакзе. Тешко је казати како су стајали Дубровчани с Михаилом Асеном, кад с њим учинише уговор (С. бр. 16) против Уроша I, него рекао бих на једнако, као што се може мислiti по томе што су обећања њихова њему и његова њима једнака. По уговору трговци њихови бијаху слободни од свакога данка: да инъ се не ѡедметь изисрель ни инкире ни къ грдс ни из съборс ни къ селхъ ни из мосте ни из рѣхъ ни из изтехъ. Прем да је то уговорено и за Бугаре у Дубровнику, који могоше продавати и куповати ѡеда ѡесло с данье и да инъ се не ѡедметь никоре данье ни из крхтехъ ни из мосте ни из броде ни из изти, опет је очевидно корист била у Дубровчана. Исто их тако и Стефан бан босански у уговору с њима 1249 године (С. бр. 14) ослободи од свакога другога данка. Али што се такови данци спомињу у писмима, ако се и праштају Дубровчанима, то већ показује да су се могли узимати од Дубровчана. И доиста се трагови томе налазе у споменицима. Балша господар зетски ослобођава дубровачке трговце само од онијех „царина и бродова“, којих није било за цара Стефана (Уроша V) и брата Балшина Ђурђа (С. бр. 70), дакле је других царина било како у Зети тако и по другим земљама српских царева. Султан је Мухамед II наредио да дубровачки трговци плаћају стару закониту царину и „бродовшину“, т. ј. што је било за царева и деспота. Бродовштина је као плаћа за пријевоз и мостове била најважнији данак и за то се у писмима спомиње само она; али што је ријеч „царина“ врло пространа значења, с тога је тешко казати како су стајали дубровачки трговци према данцима који су били у српским земљама. Као да се не би погријешило кад би се казало да су Дубровчани, гдје сегод из државијех догађаја нијесу могао извести особите олакшице, плаћали за право што су могли трговати, и то не само све царине за трговину него и намет на путове као и доморопи. А да пишта не би било противно писму Душанову (С. бр. 43), ваља узети да се у томе писму намет на пут и бродове тиче само Требиња и да су само од требињске царине и бродовштине били ослобођени дубровачки трговци, јер је није било у стара времена. По томе о-

праштајући им особитијем писмом (С. бр. 40) требињску царину, Душан хоће да су слободни и од свакога другога намета требињскога, који постави Дабиљав: ето за што је к ријечима: **да не вједиши ни царине додано: ни којега доходка.** На тај начин видимо да су Дубровчани за царину у оширеном смислу гледајући да се само старе уредбе држе и настајавали да се ни по којим другим мјестима не узима од њиховијех трговца царина осим онијех гдје је била од старије. Тако навалише на својега грађанина кнеза Гргура Вукосалића да укине царину, коју бјеше поставио под Стоном па дубровачком путу, и он доузавши да је у писму Јелене жене Дабишиће забрањено поставити царину пред Стоном па путу у Стон и из Стона, укиде царину правдајући се Дубровнику (С. бр. 91).

Била је још царина па со и на лађе. О првој ћу говорити послије. А царина се на лађе спомиње само у једном писму, и то врло неразговијетно, а на име у уговору Влатковића с Дубровником против Стевана Косаче (С. бр. 141). Влатковић добивши од Дубровчана грађанство и удруживши се с њима дужни бијаху чим год послужити граду. Прво обећаше ратовати на Косачу, а за тијем дадоше граду нешто царине од лађа и соли. Како још прије обећаше, да ће, ако закупе царину на лађе, половину дати Дубровчанима, ако кнез и властела хтедбуду, али да лађе стоје на прећашњим мјестима (т. ј. у истијем пристаништима), на што и добише од Дубровчана писмо; и како сад у ратно доба по различнијем превратима заприличи да ће Влатковићи без закупа добити царину на лађе и на со, т. ј. да ће им по ратном праву допасти мјеста гдје се узимала та царина, и по томе не желећи ударати патраг од прећашњега уговора. Влатковићи обећаше, ако без закупа којим му драго начином добију царину на лађе и на со, цијелу или дио од ње, да ће половину дати Дубровнику извадивши себи четврти дио. Ова се погодба не може са свијет разумјети, али је за нас важно то што је била царина на лађе у Хуму и што су и Дубровчани имали дио у закупу.

Осим тога Дубровчани су још у српских власталата закупљивали царину на со. У име тога закупа потхватали су се Дубровчани да ће по одређену цијену продавати со. Уговарајући с Михаилом Асеном (С. бр. 16) да им и у напредак

остане закуп по прећашњим погодбама, Дубровчани казаше какве су биле те погодбе и којих су се земаља тицале. Ево њиховијех ријечи: **а кједојо дс ѡодъ илсе соли кот се продас не ћесте ладици разијкињи половину ѡодъ добитке да иша секто ти царство з други половини да иша ѿнъких дубровчукла како кило кь ствари ѡдъконе . . . а кједојо ѡодъ ријеке дрнијске до Неретве кимбрекъ (закуп) солски да ћесте из ино секто ријеке кь дубровчаникъ.** Јасночно је по томе Урош I писао Дубровчанима да се у залуд противе плаћати дио закупа калуђера Никона изговарајући се да је његова со у туђим рукама, т. ј. изван земаља гдје је закуп: закуп је Никонов у Дубровнику и по томе Дубровчани треба да даду или со или иоще (С. бр. 13). У другом писму (С. бр. 21) Урош I потврди да закуп (сони) остане по старом закону како је било у оца његова, али даље додаде: **трговници кани да греди на Брјсконо и даље десетка ѡодъ соли и потола да си греди краљевиство ми скроји ионо ћема скокодно а да ки сс не вјесиле инујто,** т. ј. од соли; али се царина узимала сама по себи. То показује да су Дубровчани трговали и сољу по српским земаљама давши најприје десетак у Брјску. С другачијом погодбом закупише Дубровчани царину на со у Котору у Владислава. Обрекоше плаћати му за три године по 500 дуката златнијех тако да његови власници узимају на годину по 10000 твара соли; ако ли не би тоlikо узели, онда ни они да не плате колико су обећали (С. бр. 41). Година се почивала од Августа по старом закону (С. бр. 56). У погодби је главно да Дубровчани сами тргују: да се никадје не продајесо осим на одређеним мјестима, која се зваше „сланице.“ Краљ је Твртко I саградио у драчевичкој жупи град св. Стефана и поставио у њему „сланицу“ да бујесте тргъ соли продаваји. Дознавши за то Дубровчани послаше к њему властелина кнеза Драгоја, з именем и проском да таји з тоји мјесте з града и пода ѿнъми градои не постали сланице ни да се соли продам. . . Дубровчани имају законе старе съ кесији разијици гоноходци да и примијори по ћади никадје посталиси ио није тргъ на што гдје је виши посталиси и приихи ѿбнуне тргъ и мјеста. И краљ укиде сланицу (С. бр. 68). Исто тако Бурађ Балишић потврди својим писмом да сс не продама соли никада и где тврди како с било з цара з Стеваном. По мјестима када се и продајал (С. бр. 71). И деспоти српски потврђиваше тргове и сланице

нице само на старијем мјестима како је било за Душана (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Владислав син Стефана Косаче приставши с Дубровчанима против својега оца, допусти својим људима да иду у Дубровник трговати соју и другом робом, т. ј. куповати со и другу робу, и обећа да не ће постављати новијех сланица; да и њему колан — веди — ни да пога, а унити гладе; да промда се ни ингдир в кесни, и да се из котара раздаде онима који су из првога господства страдали првак босанска и српска; а то се сасвим види да су Дубровчани радили да продаја соли буде све већа и колико се може да остане само у њиховим рукама. У опште од соли је био знатан доходак и Дубровчани имаше од ње велику корист. За продају на мало требаше више вештине и више трошка на чиновнике: с тога бијаше пробитачније дати је у закуп људима вјештим, а то су били Дубровчани. Али као да је тешка била за народ погодба, с којом им Војислав даде закун, јер на скоро из писма Уроша V (С. бр. 55) видимо да је Дубровник имао рат с Котором и помиривши се Војислав потврди да је доиста дао у закун Дубровчанима за 900 пернера (С. бр. 56). Народ је у приморским градовима веома пазио на се. У позији статутима брачким видимо да се неколико продавало народу по мању цијену него што је била обична. Тако се у Котору још док бијаше самосталан (до 1420 године) од старине 608 модија соли раздавало народу (без новаца), ако је имао право продавати со па није радио по закону, он је плаћао 500 пернера глобе.¹

Али осим трговине обичнијем стварима за потребу Дубровчани су трговали и робљем. Важно свједочанство имамо у жалби кнеза Црномира (С. бр. 18): придонес кашни задис и сис моега узника Лакана и добитњака изјеше и посладње каша кратите зви и не дасте инцизне и плас га продасте, и на ке се драги лади твоји узники тере жсив и пак њако посладње каша и не дасте ни иху ње се продасте једије да море а драги камо ни хтави, и на ке се сис моега узника Рахота и продасте га. У далматинском је градовима било робова: по њиховим је законима дужник, који се није могао

¹ Рајц, у Зборнику Валујева, стр. 48.

одужити постаја роб. Премда су по њиховим земљама живјели тежаци које слободни које под господарима, опет нијесу били робови него су само дужни били служити у нечemu господарима.¹ Али кад се умножише племћи и други знатни људи, не би доста поданика, те куповаше робље. Из Босне су добијали робља изобила, па кад се стеже та трговина, опет на Корчули би остављено кнезу право да може купити двије или три servas patarinas de Boxna.² Отуда се може разумјети за што је у Босни онако дugo трајала трговина с робљем. Разлика у цјери и јерес патаренска подржаваше је. Ратовима и четоњем добијаше се робље. Рајц наводи о Радославу:

Јер им не да робити Котаре
Ип слачнти пркве ил олтаре
Ип продават' сужње у Латине.

У неким је градовима било слободно куповати себи робље, али је било забрањено трговати њим; а у другим је било слободно обое. Особито је у Котору било силен робље, као што се види из многих закона његовијех о ропству.³

Дубровник је, као што видјесмо, имао свуда повјерење ради богатства и независности и ради тврђе својих уговора. У томе Турци разбили и погубивши на Косову пољу пошљедњега српског цара Лазара покорише Србију под своју власт оставивши деспотима њезинијем једва сјенку од независности; пак задаше страх и босанском краљевству, које истом бјеше постало. Бојећи се себи деспоти и владаоци босански даваше у Дубровник на оставу своје благо, и скupoцјене ствари и новце. Има много писама о такм оставама. Деспоти и родбина њихова, Вук Бранковић с дјецом, деспот Ђурађ Бранковић, војводе хумске Сандаљ са женом Јеленом и Стефан Косача, владаоци требињски Радослав Павловић и син му Иваниш и пластелин њихов Бранко Тезаловић, сви имаху у Дубровнику оставе за себе и за своје потомство. Нешто су и сами узели патраг, али су највише добијали нашљедници њихови. Као што су и стари поклади све више требали па се патраг узимали,

¹ Рајц, у истој књизи 94, 131.

² Рајц, у истој књизи, стр. 32.

³ Рајц, у истој књизи, стр. 128, 129.

тако је и новијех бивало све мање; најпослаје видимо где нападници само примају благо у Дубровнику сачувано, а сами већ не дају ишта на оставу — жалост која је долазила од јарма турскога. Обично су господари или сами или по највише по својим посланицима давали благо Дубровчанима на оставу и од њих узимали потврду да су примили. А узимати натраг могли су или сами **словни имена** или пославши по коме писмо са својим печатом и потписом. Дубровчани су добијали потврду да је поклад враћен потпуно. Из писама се види да су Дубровчани у том послу поступали врло поштено и нити је кад било тужбе да су што затајили. Примајући поклад вледи су се да ни на који начин не ће погинути, него да ће се вратити као што треба. Тако кад умире Степан Босача, а синови се његови не јавише за очину оставу, Дубровчани писаše: **тъда ми кнезу фердин и властел дубровицки хотес по иашех пристах поутеномъ обицнуло съхомъ иаше правъ покладти их пристасио рс-твенога поклада и иаше волни пристасио гдъ ѿбонимъ и иаштасио предъ богомъ поутеномъ господиномъ цитронолитомъ господиномъ Даниломъ предъ кишиньскониномъ кнезомъ и конориномъ кнезомъ Примислови предъ крстяниномъ Усѣкномъ и предъ поутеномъ конориномъ кнезомъ Радоемъ Кранинокињемъ, и на то их ске рустенъ и хинсанъ ии кнезу и властел дубровицки ротисио се и за-класио из скотио сангенио пожињи и из уасио кости да ими ие ђе из иаше присти синокомъ речевнога господина христа Степана ии иаше коми се ћо зпристи по тестаменти ииш писаномъ и ђа истроканые ологи листа поклесио и поустити иашомъ поутлю кројио кнезомъ (С. бр. 157). Тако се обично примала остава. Али и кад се враћала остава, врло су били Дубровчани на опазу. Тражили су највернија 'свједочаштва да је писмо истинито и да има право онај који хоће оставу да узме. Особито су пазили кад би замрла права нашљедна лоза. Сандиљ по имене назија ко ће и колико ће примити остављенога блага ако он умре без деце (С. бр. 108, 112, 115). Кад умире Брајло Тезаловић, иначе Михојевић, па синовац његов Ђурађ Богишић запска да му даду поклад, онда Дубровчани заповједише својим посланицима те распиташе за родбину Брајлову. Девет се свједока заклеše да су служили и дворили с Брајлом и његовијем братом на двору Радослава Павловића и да знаду**

сав род његов. По њиховијем ријечима, сва браћа, синови и кћери Брајлове помријеше; остале само три спозница од млађега брата Богише подријетлом Хвала, или двојица умријеше, и само Ђурађ Богишић иначе Хваловић остаје једини законити нашљедник племенскога поклада (С. бр. 156). Тако се доказивало да се по закону иште.

Кад човјек погледа какве су се ствари давале на оставу, зачудиће се како су скupoцјене и лијепе. Међу њима су вијеници, појаси, посуђе, чаши, тањир, ожице, светњаци, и сила других ствари, између којих су једне биле од сухога злата, друге од чистога сребра па поизлађене и искаћене бисером и другим камењем свакојаке боје итд. Има се за што мислити да су ако не све а оно највише тијех ствари куповане у Дубровнику. По свједочаштву Апендинову¹ још је много прије Кулића бана Дубровник добијао драге метале из Србије а особито из Босне. Босански су и српски рудници били богати металима; много се добијало сребра помијешанога са златом и тако се сребро звало **глама**. Око године 1400 тако се у Дубровнику умножише златари да се и по селима раселише. Особито су богати били српски рудници у Новом Брду, Јанову и Кратову, које Дубровнику даде деснот Ђурађ за 200.000 дуката на годину. Дубровачки златари веома вјешти бијају вадити из гламе зрна чистога злата, и који у оно вријеме живјеше, Bertrandon de la Broquière, Filelfus и Philippus de Diversis, диве се богатству драгих метала, које онда бијаје у Дубровнику.² У нашим се споменицима XV вијека сребро помијешано са златом једнако зове **гламско*** према **бијеломе*** или простом чистом сребру: али осим два познија писма Стевана Томашевића и деснота Ђурђа немамо никадје више спомена о праву, по коме се трговало драгим металима. Први је допуштао износити из Босне сребро **исколано** (чисто?) а забрањивао износити сребро **исколано** (чисто?): да је сада из преда цркви годи иихъ търговици или иихъ слуге сребра посли и из нашега вестига в Дубровник или икаде каде имаје драго што је се годи иашло у кога иихъ търговици или слуге србска исколана да иши се се моравно хјести

¹ Д. I. разд. II, к. 1, гл. X.

² Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 163.

сребро исто људи који се налде србима исколниз земању што склони да поисце из склониши или из Дубровника или инада када из другог када и недес ће бити краљевство или и власт људи и и властници и цариника изаша (С. бр. 150). А други је потрдио да каповлаће србима и тргованије по њима господства или људи Смедерска, а износити скободно з Дубровнику (С. бр. 138).

Најесу се давале у Дубровник на оставу само драгоцене ствари, него и новчи, шипке злата и сребра, кесе бисера. Не може се написати са свијетом војздано дознати је ли Дубровник све новче узимао с погодбом да их врати с интересом. Како се један пут спомиње интерес а други пут не, може се казати да су Дубровчани према околностима узимали новче само да чувају а да не плате интереса. Али се у писмима спомиње и да су Дубровчани узимали новче под интерес (из доцнине). Тако су узимали у Сандија и Радослава Павловића (С. бр. 107, 114, 127, 128, 139). Обични је интерес био пет на сто (пет по хиљади). Радослав Павловић, давши Дубровчанима свој дно у Конакљу, доби допуштење да може оставити у њиховој општини 10.000 дуката по 5% тако да кад му буде волја натраг их узети на два месеца прије јави. Види се да је то било пробитично за Дубровник по томе што су Дубровчани у другом уговору с Радославом јачи будући задужили Радослава да не узима тијех нована из њихове општине прије двије године; или су може бити хтјели тијем смести га у његовој непријатељској намјери. Али су му ове допустили да може и у напредак тако давати новче на оставу.

Дубровчани су давали новаца у зајам босанским (и другим) владаоцима. Тако Остоја оставља 500 перпере дохотка стонскога да се измири дуг Твртка I, 2550 дуката (С. бр. 83). Стефан је Томашевић платио дуг Твртка II, 209 литара и 4 уаче сребра од 2500 перпере обичнога српског дохотка (С. бр. 152). Дуг оца својега Томе обећао је платити од својих новаца (С. бр. 151). Владислав Стефановић (С. бр. 74) и син му Балша (С. бр. 171), војводе св. Саве, узимали су у зајам новаца од Дубровника, први да ћи имаје боље јемство за поклад Сандија, а други — за свој годишњи ужитак.

Најпослатије још треба што казати о новчима. На жалост у споменицима врло мало о њима. Само знамо да су

Дубровчани у трговини са сусједним српским земљама рачунали на дубровачке перпере, које су приједиле колико и млетачке. Да су дубровачке и млетачке перпере биле једне цијене, то се види отуда што се у писмима једна сума вази је дубровачким и млетачким перперама једнако. Тако је и. пр. Душан одредио јерусалимској цркви св. арханђела на годину по 500 перпере млетачких (С. бр. 35), а Урош V за исти доходак каже да је 500 перпере дубровачких. На овијех 500 перпере још додаје 500 перпере дубровачких, који долажаху за Стон (Г. А.), а Стефан је Дечански продао Стон за 500 перпере млетачких на годину (С. бр. 37). Дакле је 1000 перпере млетачких било једнако с 1000 перпере дубровачких. И парица је Мара примала од Дубровника данак јерусалимској цркви, који је послије пренесен на атонске манастире, у перперама дубровачким (С. бр. 165; Г. В.). У другом писму (С. бр. 47) Урон V броји доходак од Стова 500 перпере млетачких; али на истом мјесту назива гајех 500 перпере и дубровачким и млетачким: *петъ съль перперъ дубровътъкъхъ и млетъкъхъ отъ Стона*, које још боље доказује да су се иста имена често мијешала једно с другим што је вриједност била једна. Кад кад су се перпере казивале дукатима, кад кад динарима дубровачким. Ево како се у нашим писмима показује да су стајали једни према другима. Дукат ипак био свакда једне цијене, него му се као крупном златном новцу мијењала цијена. Перпере су и динари као новци сребрни, а особито пошљедњи, ситни будући, имали свакда једну цијену. Око године 1362 продао је Војислав Которанин Дубровчанима сопи закуп, као што сам каже, за 900 перпере (С. бр. 56), а по ријечима дубровачких посланника за 500 дуката (С. бр. 41). Отуда видимо да је перпере стајала према дукату као 9 према 5, т. ј. у дукату је било $1 \frac{1}{4}$ перпере. Године 1470 добила је парица Мара од Дубровчана јерусалимскога данка 500 перпере и у свом их запису обратила у дукате, те је изашло 147 дуката, а, тада је — вели — дукат ишао по 41 динар.* Одатле видимо да је послије сто година перпере стајала према дукату као 5 према $3 \frac{1}{4}$; т. ј. у једном је дукату било скоро $1 \frac{1}{4}$ перпере, дакле је цијена злату мало пала. Одатле још дознајемо да је у 1 перпери било око $12 \frac{1}{2}$

динара.¹ Дубровачки су новци ишли у Србији и у Босни. Сто-
фан их Томашевић хотје забранити у Босни; али одмах на
модбу посланика дубровачких донусти да иду као што је
било од старине за првијех краљева босанских (С. бр. 154). У
XIII а понајвише и у XIV вијеку Дубровчани су у уговорима
својим са сусједијем земљама бројили новце на перпере поми-
нући само ту једну ријеч а симисао јој са свијетом разумијући.
Нема сумње да је симисао те ријечи био јасан: јер се њом
казивало само колики је новац. Али од друге половине XIV
вијека, а на име првог пут у писму Дабишићу (С. бр. 81),
перпере већ долази заједно с ријечима „динар“ или „динар
дубровачки“, као да би се боље знало колики је: у цијеломе
XV вијеку већ је врло ријетко, не више од два три пута, упо-
тиљена та ријеч сама, не одређена друкчије;² али и ту
треба разумјети као да је одређена, као што се види из писма
С. бр. 165, где се један пут говори о перперама дубровачким
а други пут стоји за исте перпере колико чине другога новца.
Тако је и динар значио, као и данас што значи,³ новац одре-
ђене величине и вриједности, и више пута у нашим писмима⁴
употребљен сам за себе, само му је кад кад додана ријеч „ду-
бровачки“. Сад треба казати како су се могла два позната нов-
ца употребљавати у једном рачуну за једну множину новаца?
Не може се мислiti да је то допста тако било, и по томе
ваља признati да се једном од двије ријечи показивало само
какви су новци, којима је друга ријеч показivala величину и
вриједност. Ево како обично стоји у писмима: толико и толико
„перпере динара дубровачких“. Из броја одмах иде ријеч
„перпер“, које показује да су се бројиле перпере; из тога иде
ријеч „динар“, која без никакве сумње овде значи уопште но-
вац, а по том је у ово вријеме још требало и њега изближе од-
редити, и то реју „дуброњачки“.⁵ Било како му драго, ради

¹ О перпери (*πέρπερον*) в. Ducange, Glossarium; његово De Imperatorum Constantinop. numismatibus, стр. 123. У Венецији,
по Ленгловију, у молдаво-влашким споменицима, стр. 8.

² В. п. пр. С. бр. 152, 165, 169.

³ В. Рјечник В. С. Карадића, друго изда.

⁴ В. п. пр. С. бр. 40, 71, 124, 125, 128, 136.

⁵ В. п. пр. С. бр. 81, 85, 95, 96, 98, 103, 107, 126, 127, 150, 165.

реда у коме стоје ријечи дужни смо их тако разумјети. Такле
гориће се ријечи могу другима овако казати: толико и толико
перпере дубровачкога новца. Да тако ваља разумјети то ће
потврдити други ред, у ком стоје ријечи неколико пута у на-
шим писмима: динар дубровачких устри тисаке и дејстви и шес-
наест и шест перпере (С. бр. 112); динар дубровачких устри
тисаке и с. з. з. перпере (С. бр. 121); динар устри тисаке и
дејстви и шест десет и шест перпере; динар р. и з. перпер
и з. динар (С. бр. 124); динар р. и з. перпер з. динар (С. бр. 125).
Обично се име новцу ставља иза броја; такле ће и перпере
овде бити одређен новац, а динар или управо динари само не
значити да су се те перпере примале у дубровачком новцу,
и по томе треба превести: „дубровачкога новца толико и то-
лико перпере“. Да овде динар значи у опште новац, то се види
још и отуда што је у писму С. бр. 125 одмах за бројем пер-
пере стављен још и број динара (z), где динар већ није у оп-
ште новац него има за себе цијену: иначе се не би један број
истијех новаца разбијао на два: 4266 и 7. Тако је у опште уро-
требљен динар за сребрне новце у писму С. бр. 127, где се за
цијелу осталу каже „дукате и динаре“, па се онда за те „дукате
и динаре“ изближе каже да чине к. тисаке и с. цлати дукате злат-
аке и ф. тисаке перпере динара. Најпоследије можемо се о томе
ујеरити и тијем што ријеч „динар“ долази свагда у множини
динари, у којој и данас значи само новац уопште. Тако у поз-
ијијим писмима из спретка XV вијека долазе у поремеће-
ном значењу ријечи перпере и динар. У једном стоји: *принциј*
перпере з. слати и з. и з. перпере и динар (С. бр. 162), а у другом:
принцијих перпере рез и динар и дубровачких (С. бр. 171). Види се
да се у оба броје перпере и динари као и у два пређашња
(С. бр. 124, 125); а с тога треба у првом читати овако: 766
перпере и 1 динар. А у писму С. бр. 170 као да су само пре-
мештене ријечи: *перпере шест сљати динара дубровачких* мјесто:
шест сљати перпере динара дубровачких; или може бити овде ријеч
перпере да значи новце у опште мјесто динара, а динар да је
већ новац одређене цијене. Било како му драго, може се сло-
бодно казати да су до краја XV вијека перпере још ишли и
да се на њих рачувало и у Дубровнику и по сусједнијем срп-
ским земљама. А и острва су далматинска знала за перпере и

употребљавала их као што се види из њиховијех закона. Значећи сребри зовац често динар у нашим писмима стоји поред дуката, за који се онда попајаше још каже да је „златан“, као за разлику од сребрнога динара. Кад кад се дукат употребља и без тога додатка само за то што му није од потребе, јер је свака био златан. Веће сједочанство томе имамо у писму нашљедника Сандиљевијех (С. бр. 163), у коме кажу да су примили поклад у дукатима не називајући их златним; а исти су дукати названи златнима у писму, којим их је Сандиљ дао на оставу (С. бр. 112). Дубровчани су примајући новце на оставу бројали и на аспре. Сандиљ хумски писа им да је примио натраг све аспре, које су биле у њих на остави (С. бр. 105), где аспре као да значе у оштре новце, били како му драго. По свој прилици у том су их смислу употребили Лазар г. Стефан Ђурђевићи Бранковићи (С. бр. 146, 147). Али се у писму, којим Дубровчани признају да су примили поклад од деспота Ђурђа Бранковића, аспре броје управо као и новци одређене цијене: *и аспре тридесети и два сакла з једи инхи к. слакла, и исконъ по тридесети хилада заспи, з. слакла, и исконъ по четыридесети хилада заспи . . . . свим асприма, тисках тисках заспи* (С. бр. 130). Из свега се види да су се аспре као византански новчи употребљавали пајшиће у православној Србији.¹

Кад је ријеч о новцима, ваља још казати и за драге метале колико се спомињу у уговорима између Дубровника и сусједијех земаља. „Кова“ (метала) златног и сребрног осим нована још је било и у шилкама и различично урађена у домаћим стварима и накитима. Шилке су се драгога метала обично мјериле или им се приједност казивала у новцу. Од деспота Ђурђа Бранковића примише Дубровчани злата у „вергама“ пунијех неколико кеса. Стијем је било послано и сребро у кесама и изјерепо (С. бр. 130). Метали су се и израђени мјерили. За злато се не говори у нашим споменицима какво је: него је сребра било од више руку. Сребро „фино“, т. ј. најбоље; сребро „бижело“ или чисто без злата или друге какве руде; сребро „гламско“ или чисто смјешано са златом од руде „гламе“; сребро „пако“, сребро „болано“, сребро „неболано“: — од толико је

¹ О аспрама види у Венелици у молдаво-влашким писмима стр. 96.

руку било сребра, пошљедња три не разумијем. Мислим да прво од ова три (*омико*) значи сребро у шилкама, а пошљедња два да значе исто што и нечисто (*болно*) и чисто (*некозин*).

Највећа је мјера за драге метале била „литра“; за литрама су писле „унче“, а за њима „аксаге“. Колико је литара прије ишло у оку, то не знамо, али сад у једној оци имају четири литре. Унча је била $\frac{1}{12}$ литре, али, рекао бих, не свака, јер у статуту острва Мљета једна литра има сад 18, сад 18, сад 12 унача.¹ Не знам ни аксага колико је ишло у унчу: него у писмима уз унче нема више од 5 аксага, а уз литре без унча стоји ва једном хјесту 19 аксага (С. бр. 126). Мјеру за тежину осталијех ствари, којима се трговало имамо у дубровачким уговорима, „товар“, у коме сад има 100 ока. За ствари, које се могу сипати, налазимо један пут у уговору Влашића Зетскога с Дубровником (С. бр. 71) мјеру, која је особито била у обичају у Србији и звала се „мантија“: да вишију трговачки докторицу по моши џеман и по моњији рјакији жито, и да га могу вјести скободно платише к. днида једије плићине.

Прегледавши по споменицима што има за трговину, ваља нам казати да су се погодбе између Дубровника и српских земаља ради трговине спршиле за српских краљева и царева. За босанских краљева не видимо да је што ново уговорано за трговину, а деспоти српски само потирђиваше старе уговоре. На тај начин Дубровчани са свијем докучиваше за чим ижаху остављен једнако на старијем пробитачнијем уредбама. Али овде долази питање: како је стајала трговина дубровачка према домаћој? Ни у писмима ни у законику Душанову нема пишта особито парећено за трговачку дружину, по чему се може мислити или да је није ни било у давашњем смислу, или ако је била, да је била врло слаба и без јединства. Споменици сједоче да је у Србији било и домаћих тргована; али за њих није било никаквих олакшица; у свему бијаху претежнији страници, Дубровчани. Отуда се види да српски трговци нијесу били јак и знатан дно народ да својом радњом нијесу могли помогати држави да развије индустрију и да се обогати; они су

¹ Statut oli zakoni od universitati otoka od Mljeta. Dubrovnik, za godinu MDCCCLII, svez. III, 1852; види гл. 68, 66, 68.

били једини људи, и с те их је стране сматрала влада. Слаба трговина с једне стране а с друге срећни ратови не могоше показати влади да је трговина с индустријом народу једна између најглавнијих грана државнога живота, један између најглавнијих извора који чине да се народ богати и развија. Она је видјела где само ратовима Србија расте и јача; али је ли било напредно тако растење и је ли се било добру надати од такоја јачања? — о томе није мислила. Дубровник јој бјеше заједно очи раскошем и красотом својих рукотворина; бијаше јој потребан као миран сусјед и пријатељ, који плањаше знатан данак за земље; и по томе сви уговори с Дубровником ићаћу њему на корист. Узимајући сам све користи од трговине и индустрије, Дубровник упропасти све домаће трговце и занатлије. Србији остајаше само да ради о сировој роби; па ни у томе не видимоничим да је влада особито помагала. Само је један пут писао Милутин да поданику његову, кад продаје Дубровчанима жито, не буде ни од кога ни какве силе (С. бр. 29). Највише се извозило жито, стока и метали. Влада је само допуштала да се слободно продаје, па и то онда кад стадоше молити Дубровчани, којима је требало да без сметње могу куповати и послати давати својим занатлијама. А како ова главна извозна роба пријеко требаше Дубровчанима, колико би користи могла учинити српска влада своме народу да је другчије уговорала с Дубровником за трговину! Имамо ријечи Санкове (С. бр. 97), где се жали што Дубровчани не ће по одређену цијену да купују његову робу, него му је ваља слати у друго мјесто да се прода. „Људи моји — пише — продају которско жито по 10 перперера товар, а толико ми ви не бисте дали; и ја послах 200 овата и оне ће ми донијети 200 дуката, а ви ми толико не бисте дали.“ Из ове се жалбе Санкове добро види како су били лукави у трговини Дубровчани, који гледаше само на своју корист и кад бјеше агода чинише криво сусједнијем продавашима. Што се тиче житта, соли, стоке и метала, ако су Дубровчани и били са свијем у руку сусједима, опет су умјели трговачке користи павити на своју страну.

Суд је између Срба и Дубровчана врло знатна ствар у историји просијете српскога народа. Нема сумње да законик цара Душана није био плод мудrosti његова времена,

нега се он радио за цијеле вијекове, за које се развијао живот српског народа и рађале се нове државне потребе. Али опет не имајући споменика не можемо са свијем знати какве је законе имала Србија прије Душана сама за себе без Дубровника. Што год имамо из тијех времена у споменицима, све се тиче колико Србије толико и Дубровника, и по томе у уредбама за суђење какве бише међу њима не може се поуздано казати шта припада управо Србији шта ли Дубровнику. Како међу собом имаше посла, ваља мислiti да су по штогод и примали једно од другога. Нити је могао Дубровник Србији ни Србија Дубровнику најемнити своје законе, него им је ваљало изабрати средину згодну за обое. Једво другоме не уступаше у развијању судства, прем да то развијање не плаши једнијем путем. У Србији је преобладала државна радња а у Дубровнику трговија: обое у својој радњи стајаше високо у савршенству. Ето за што су заједничке уредбе њихове самосталне и за што их треба разматрати као нешто особито, одвојено од закона чисто дубровачких и законика Душанова. Статути су Дубровачки по најстаријим споменицима написани године 1272 а „књига од реформација“ између 1315 и 1335; осим тога још су два законика била написана године 1358 и 1462. Још су били *Parti de' Pregati*, т. ј. сенатске паредбе, које су се чиниле већином гласона.¹ Сви се ти статути у главноме подударaju са статутима других далматинских општина и не иду међу споменаке, које сам изабрао за свој посао. По томе остављајући другима да их претресу, и прегледавши законик Душанов на другом мјесту, овде ћу само показати шта у нашим писмима има за суђење између Дубровника и Србије.

Трговачко мјесто будући Дубровник се већма него и ко други бојао рата, који му јако сметаше трговину. С тога најазимо у уговорима једнако уговорено: да не зледи никоје, и да се исправља сједиње; или: и ако се ког кримоза кунин исхапи, да се сједиње исправља; или: и да ког се кримоза кунин да се исправљен практимо лиши да се не раши; или: да се сједиње исправљамо; или: да не зледи земља годје дљги лиши сједиње да се нире.² штд.

¹ Appendix, д. I, разд. II, књ. I, гл. V.

² С. бр. 2, 3, 14, 15, 19, 20, 21, 24, 25, 111, 137.

Краљ је Владислав још обећао да не ће чинити Дубровнику ала докле се не суди с њим на три суда (С. бр. 7). Ту вала да мисли суд од три реда у независној дубровачкој општини. Лакше је било судити се него водити рат. За суд се свагда мислило да ће бити праведан; за то се и зове „прав“ и „божији“: никоје да е прахко и кесъртвено (С. бр. 2, 14). Бан Стефан говори: и из дахих съзѣ прахи судъ, и нико ки и прахици не учини то ти и крињ (С. бр. 14), а Урош V: да иши царство ии испрѣки по прахиц и по закони (С. бр. 55). С тога се свако суђење и праведна пресуда назива „правина“ или „правда“. Владислав оставља Дубровчанима за зло дјело птихово Бог да суди: и тоњ когъ да расиди (С. бр. 9).

Двије су се општине судије саставши се на рочишту. Таки састанак иште од Дубровника Поповска општина у Затону и рок даје Ђурђев дан: да ки ии сте рекли да се стисио из ии стрзл рике: ие кемо (и)ти къ камъ из оиз стрзл да ии из здаконъ: да ки Радослав даљше рике тврд га исјасте, да хоксмо прахома стаки (С. бр. 11). Ту се види остатак пајстаријега и најпростијега суђења, кад се сам народ не посећи распре судијама саставао и на уста расправљао ствар. Штета што на писму нема године; али се таки обичај могао сачувати само у малој Поповској општини далеко од мора, а без сумње су се друкчије судили приморски, трговачки и више просвијећени градови. Између Дубровчана и српских поданика судијан су или сами владаоци и људи којима се даваше врховна власт или и породници и судије. Бан Нинослав понављајући уговор Кулнов дједаде: ако кроје сръблјину илак, да се приједи кнезиња, ако кроје клањ сръблјина, да се приједи книнија (С. бр. 5), т. ј. Србин, коме је криво, да се тужи на Влаха кнезу дубровачком а Влах на Србина бану босанском. Овдје настаје питање: ко вала мислити да је Влах, ко ли Србин? По казаним судијама и кад се ово испореди с другим писмима, вала мислити да је Влах дубровачки поданик и по свој прилици сваки Дубровчанин; исто у писму Душанову значи Латинин а у писму Уроша I Дубровчанин. А Србин је православни и сваки поданик босански. Ту је паредбу Ни посаљеву поновио и бан Стефан (С. бр. 14). У њој се види да је право једнако у обје стране. За велике ствари Дубровчанима је судно сам краљ: а приједи краљевство ии да иди

и да некија, и да краљи, и да темадин, и да тоњ да и сиде дубровчаних приједи краљевство ии. А даље на истом мјесту још стоји: и зко ито илакости киноградоњи дубровчанини да га појаки приједи краљевство ии (С. бр. 22). Дакле је Дубровчанин у краљевој земљи стајао под краљевијем судом. А Србин је у Дубровнику стајао под заједничким судом, у коме су биле и краљеве судије: и ће сојда оквага да не учинио икоегде бесспрѣкни уложија ѣзима тиос, и ће садије (без судца) краљевства ти да не скдимо уложија ѣзима тиос (С. бр. 26). Душан је око године 1344 доста јасно наредио: и съ срѣблиномъ з косиљъ годѣ сядѣ ингдѣ ии да се не приједи приједи краљевство ии (С. бр. 42); али је године 1350 већ измијенио па старо: трагонци дубровчани кон се обрѣтаю по трагонскъ царствел ии цо им се слузъ кон лико сядѣ да се саде приједи царникомъ и кинесомъ а или приједи кинеломъ, кон саде града тогдзи ѣзакономъ родитељ и природитељ царствел ии и да сиси да греди приједи царство ии из седе да кръкъ и да ѡешило и да проводи и да узекија и да сбоди, а да ино ии да про (С. бр. 43). То је поповио и Урош V (С. бр. 50), наредивши да за сваку свађу између Дубровника и царскога властелина суди сам цар. Ту Урош V разумије важну распру или рат, који једонста и био међу Дубровником и Котором; за таку распру наређује: да не ратију ии прије съ ѹломъ Котора тъкмо иако исть било з родитељи царствел ии тајкоји да греди с кластел царствел ии приједи царство ии з фун. Дакле су на суд краљев или царев ишли Дубровчани за велике криминалне ствари. Душан у своме законику каже три кривице за које суди својим поданицима сам цар: и да приједи, и да некија и да кръкъ и да разбоги владијуски да идоју приједи цара (чл. 188). Испоредивши овај чланак с горњим мјестом из писма Уроша I (С. бр. 22), видимо како је старо обично право за сто година прешло у законе Душанове. А поред тога видимо да Душан и који прије њега владаше нијесу много попуштали трговачком народу него да су му за важније пријеступе судили као и својим поданицима. „Невјера“ је издајство, и као да се не разликује много од „провода“, а то је кад ко пусти непријатеља у своју земљу. Дубровчани су путујући као трговци могли добро знати сва мјеста по Србији и кад би хтјели могли би помагати непријатељу који би ударио у Србију. „Вражда“ и „крв“ то је обоје име за убијство. „Чељадин“ и „чојек“ значи

отимање ѡуди, које је било у обичају код Далматинаца и Срба. „Свод“ је исто што и „коњ“, јер се за коња, кад би се доказало да је краден, одређивао свод или суочавање. „Земља“ овде значи присвајање туђе земље, које су Дубровчани често чинили Србији.

За Душанове су владе судили Дубровчанима за мање ствари српски чиновници, као што се види из писма С. бр. 43, где стоји: *и то ны схваток любо сядь да се сиде предъ царником и кнезом а или предъ книном кон буде града тогоди*, а судили су према правилима: *законом родитеља и подродитеља царства ии*. Овде се без сумње мисле цивилне парнице. За трговачке је распире судио царник, као што се види из истога писма. А како је он судио показује исто писмо: *и кон трговиць купи коних из тогоди и плати за нь царину, да рече царник дашишь ере есть тогоди кони книнъ и за иска плати царину а тати не зна, да ии за тохи скоди есть*. ако ли га такођи не опреки царник, да да скоди *и кога есть книнъ*. Јесу ли Дубровчанима судили чиновници прије Душана? на то се по писму Уроша I (С. бр. 17) може одговорити да јесу: *и прикръже ны (дубровачким трговцима) кластьею ион кластеник кон хоре сиди из сиде*. Али се може поуздано казати да чиновници све реће суде што се дубље иде у старину, него је све чешћа порота, која је више личила па најстарији суд, којим су супарници сами расправљали своју ствар на састанку. У Душанову законику још има порота, али је већ много којешта узето од ње и предано чиновницима или царским судијама. У законима приморских градова далматинских порота већ нема ни мало своје силе, него долази само као заклетва свједока, који су само могли што посвиједочити али никако спршити ствари: њу спршује сам кнез или државне судије, а кад кад и кметови (изабране судије). Исто је тако било и у Дубровнику, али је порота могла судити ѡудма, који нијесу били изграда, и странијем трговцима, као што ћемо одмах видети. Судити се поротом значило је оставити своју ствар да пресуди неколико ѡуди управо за њу изабранијех, који су се напријед заклињали да ће судити право. Поротници су се разликовали од обичнијих државнијих судија тијем што су се бирали само за једну распире и за њу се једну заклињали. А државне су се судије бирале на неко време и један пут за свагда са за-

клетвом обећавале да ће право судити. Осим тога поротници су се бирали по један или по више њих са сваке стране из опога реда кога су били супарници, и расправљавши распире престајали су бити поротници. У нашим се споменицима порота јавља од половине XIII вијека; али нема сумње да је била у Србији од искона, као стари обичај. Што Урош I помиње закон својега оца и што се у свима уредбама каже „по закону родитеља и прародитеља“, а нема ништа по чему би се могло мислiti да је порота нова ствар, то су довољна свједочанства да је за Уроша I порота била већ стари обичај. Душан у свом законику у чл. 130 за ту ствар помиње својега дједа „светога краља“, т. ј. Милутине. За српских краљева, колико показују извори, видимо само по једнога поротника са сваке стране у распирима између Срба и Дубровчана и Нијемаца. Урош I уређује: *и зко се ће оте кон длагъ цежда сръблининъ съ дверокулбининъ да ии је сядь предъ сидиони сръбскимъ и предъ једини дверокулбининъ и про сидита тохи да је сејашено* (С. бр. 22). Отуда се види да су двије судије пресудом својом ствар спршивале; а да су овде судије поротници, то показује јасно друго писмо истога краља где стоји *сидице огос да се книнъ ико да ирако сиди* (С. бр. 21). У овом је пошљедњем писму остављена поротницима власт и да изврше пресуду, јер даље стоји: *и зко се ће оте уловекъ зешиле кралеистеи и юстини книнъ уловекъ, да ии иое сидице изју да доситъкъ (узимају имање), ако ли ии доситъкъ не стеје, а юн да подлю кривица смиога до зроку доколе сидице зреје. ако ли га сидице не исладе, да где ии пралида вакже људи те дълъгъ да га здје кралеистеи и да га постлен где га сиде ирако постленти*. Овде поротници одређују рок, узимају накнаду од осуђенога или предају самога њега. Само кад не би могли то учинити, онда краљ сам узима на себе да изврши. Тако је и Милутин поновно наредбу оца својега да ии је здје *и конъ годе длагъ лише скдомъ да се ира да је једи сръблининъ а други дверокулбининъ, ако буде пра съ саснионъ, да буде једи саснионъ а други дверокулбининъ предъ тимъ да се расправљаю* (С. бр. 25). У том је писму остао пређашњи број поротника, него је разлика између супарника по племену још боље одржана у поротника. И прије је још Урош I наредио да у распирима између Дубровчана и Срба буде по један поротник с обје стране, а сад је то пренесено и на распире између Ни-

јемаца и Срба. То се слаже с Душановијем закоником, где се одређује из кога ће се реда брати поротници у распри између Срба смијех. У чл. 130 стоји: да сој кслинь властелинъ земи властеле поротници, а срдници людемъ противоку ихъ дојужниа а по-тинь ихъ дојужниа да сој поротници, — и то је било по староме праву, које се још држало за Милутину. А у чланку је 155 описано што је казано у поменутом писму Милутинову: иконърненъ търговицъ да сој поротни полокинъ събъли, а полокинъ иниа дојужниа. Истина, у свима се из писана наведенијем мјестима поротници називају судије; али никадје нијесу названи својим правијем именом, као што није употребљена ни та ријеч порота; али нам то не може сметати. Прво, поротници су доиста судије; друго, судије које се заклињу да ће право судити, које се избирају а не поставља их врховна власт, и бирају се подједнако с обе стране, и којих пресуда свршије ствар, — зар те судије нијесу исто што су поротници, а суд њихов згр није исто што је порота у Душанову законику? Ако ли им то име треба и из писама, имају га у позијим деспотским. А најприје ћу напоменути да се за Дечанска, Душана и Уроша V о пороти не говори у нашим писмима, и да је за Душана, као што се може мислити по мјесту горе наведеном, порота осла-била и често се замјењивала судом државијех судија, а то је отуда што се грађански живот подвргао под оштрија пра-вила и законитост, за чим је Душан текио. А послије њега то је тежење ослабило од жалоснијех државијех преврата, те се за деспота повратила старица. У њиховијем писмима читамо: зю се хуинъ конъ из цега дојекрузни и сръблъ, да се постаки полокинъ сојдан дојекрузници а полокинъ сръблъ и да се предъ инии пре и да јесть порота дојекрузничу истога дојужана дојекрузни, конъ сој ондеси, или конъ се дојекрузнице најло оу изненадишица честоу, зю ли оусхоте ѿбои склодукоу, конъ се пре, да постасе полокину дојекрузни а полокину сръблъ, з ѿде ѿнеди сведочъ да из волинъ ни једицъ по-губи, зю ли оудијалию коју пре саси се дојекрузни (у другоме дојекрузни с саси), такогре да се сојдес како и сръблје полокинъ саси сојдан а полокину дојекрузни, и да не посажи сръблји дојекрузни из сојда винади, тъкмо предъ ондеси сојдес, такогре и саси да се прој предъ ондацица сојдени, а да се не могује предъ господство ци (у другоме илеси) ни предъ кефалију (у другом илеси). (С. бр. 73,

90, 91, 111, 137). Овде се јасно разликују поротници од евједока, кад се прије одређују парцима а пошљедњи им се остављају на вољу: судије су и поротници једно, јер кад не би били једно, онда би и у чланку о Нијемцима и Сасима били поменути поротници, а овамо говорећи о пороти само се изближе каже за судије какве су: ту се поротници добро разликују од државних судија, које су биле кефалије, а и од смијех деспота: кефалије су и деспоти овде и што су царске судије и сам цар у законику Душанову, или властелин, којему требаше бити на суду, и сам краљ у писмима краљевскијем: ту се већ не бира по један поротник него по више њих са сваке стране и то који су најближи парцима. У законику је Душанову одређено по-ротника више од два, и то до 24 за важну ствар, до 12 за ствар средње важности, и до 6 за малу ствар; порота је судила већином гласова (чл. 129). И тако су Дубровчани у земљама српских владалаца стајали као и домороци под поротом. То је врло важно, јер пороте, као што споменуто, није било по другим далматинским општинама; и то свједочи како се према словенском праву мјешаво дубровачко, које се развило под влашћу градскога народа и на основи римској. А није могло ни бити другачије, јер је Дубровник владао словенским земљама и у народу његову и у обичајима његовијем словенско начело није било на пошљедњем мјесту. Уериједи XV вијека Дубровчани су унијели пороту и у свој законик, који је познат под именом „Зелени“; али нијесу узели за град него само за земље, у којима је била и прије као старо обичајно право, па је тада постала законита и пред градском управом. Почетак чланка где се признаје порота: perché i conti nostri di Stagno, Canali e terre nouve ed il capitano di Tersteniza per diversi modi amministrano la ragione, итд.¹ сам собом показује да је по-рота била утврђена за нове области; и у том је лако опазити како су Дубровчани ради били сачувати словенски начин сужења за словенске поданице. У чланку је одређен број поротника према величини парцице, чemu је по свој прилици био угасд Душанов законик; али се не говори о разлици између

¹ Dubrovnik, 1851, чланак М. Бана: Zrcalo povjestnice Dubrovačke, стр. 84.

људи. У њему се још спомиње да је порота била и прије, само што су се поротници бирали из различијих мјеста, а сад је наређено да се бирају из оне околине, у коју припада тужени.

За земље као да се судило само у једно вријеме, и то између Михоља дне и Ђурђева дне (С. бр. 21). Тешко је казати је ли се у то вријеме судило само за земље или јоште за што. У уговору је с Радославом године 1234 (С. бр. 2) на крају казано исто, и као да се не тиче земље; али је то доцније додано па не може много вриједити. Свакојако Михољ дан и Ђурђев дан много вриједи у староме обичајном праву словенском, и то је ласно разумјети; јер је један од њих стајао на свршетку тежачке године а други у почетку. Распре су се могле лакше расправљати у амбију доба беспослено, али распре таке, које су се могле одгађати и особито се тицале земље. У Шибенику није било суда у празнике и уз жетву;¹ у Котору су тежани одлазили од господара о Михољу дне.² У Врбнику се и на Ерку судило за потру до св. Луције (13 Декембра).³ На Мљету су се судије бирале па годину дана, а бирале су се на Михољ дан Септембра мјесеца.⁴

Судило се у најближем граду, као што се види из писма Душанова (С. бр. 43): да се сиде прѣдъ цариникомъ и кисицъ з или прѣдъ кепланимъ кои бидѣ гралда тогдї, и из писама деспотских: да је ће порота дикроуклинио негова драѹжина доућроуклис кои соѹ ондеси или кои се доућроуклис из ю оѹ ванклиничи љестоѹ (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Али суд за земље као да је био у одређеном мјесту. Тако ваља разумјети што у писму Уроша I стоји (С. бр. 21): и сядь да стле где си проге сточи з дъви господни ии ѡтъцъ. Ово још боље потврђује писмо Душаново (С. бр. 43), где се суд за земље наређује онаки какав је био за оца и дједа а суд је по староме на Жељезној плочи. Као што рекосмо, мјесто се за суђење бирало најблаже и најзгодније парцима. Кад кад су га и судије одређивале. Тако је и краљ Твртко II, почевши владати послије Остоје, који побјеже 1405, за

¹ Рајд, Зборник Д. Валујева, стр. 176.

² Рајд, у истој књизи, стр. 102.

³ Arhiv za povijestn. jugosl. II, 1852. Statut otoka Krka, стр. 264.

⁴ Млетски статут, гл. 20, 28.

суђење између Дубровника с једне стране и Сандија и Павла Радиковића, војвода Остојиних, и осталих Бошићака с друге стране, одредио Конавље, Требиње или Попово, које избере један између четири судије, и то Вукац Хранић, брат Сандијев (С. бр. 69). Премда је састанак био одређен за скакога који што год бјеше неправедно узео од Дубровника, овет је мјесто састанку било одређено најближе и Дубровнику и земљама овојице главнијих војвода, од којих један владаше Хумом а други Требињем и Поповим: у Конављу се састајаше земље овојице.

Кад потражимо чим се доказивало, најприје ћемо опазити свједочанства. У словенском су праву свједоци у великом поштенju и њима се са свијем кјеровало уз нешто на што се гледало: с тога се у статутима далматинских градова и острва налази много којешта наређено за свједоке. Свједочанства су била основа тужби и по њима се ствар расправљала; свједоци требало је да потврде што се год доказивало нити се без њих што примало за истину; њихова је заклетва приједила колико и онога који се тужио. За то је и одређено било ко може свједочити. У писму Стевана Дечанског (С. бр. 39) има знатна наредба како се ваља судити кад се присвоје туђи људи. Ако краљ чује да у Стону и Рту живе његови поданици осим онијех који су прешли под власт дубровачку с поменутијем мјестима, онда ће краљ послати свога човјека, који ће с приставом дубровачким ићи у Стон и у Рт и тражити краљеве људе; ако се не нађу а краљ не повјерију, онда да изрече кралјество ии истину властелом дикроуклини да ми се одкаљи и когородник дикроуклики прѣдъ улоукоњи кралјество ии како ик ви једнога улоука кралјество ии и Рт и Стон. Дакле се ствар свршивало кад се свједоци закуну. У Душанову законику имају два члanka (144 и 151), у којима је пороти дано да могу оправдати онога на кога се сумња; али како ту није ријеч о пресуди, ваља узети да се ту мисле свједоци који су заклетвом могли оправдати туженога. Такови се поротници, као само свједоци,личим не разликују од „душника“. И једна и друга ријеч значи заклети људи; јер у сриским писмима и у сриском праву често долази у једном смислу и „клетва“ и „душа“, или се обје ријечи узимајузаједно да бисе јаче

казало: „клети се душом“. Ево неколико примера: и краљ је се
шоко инсанио Јарヨтъ Гимрички кнез... краљ даше свое и књес
шакине двојбокуљке си обећаје потврдили држати и када се (С.
бр. 16); да јесу царинки дашови (С. бр. 43); и ни се на том ћа-
кесмо нашими књевима и дашним да си то ипак склоуши (С.
бр. 156) итд. По том је у старијем Срба казати по души при-
једило колико и заклети се, а отуда су душници значили што
и поротници као свједоци, разликујући се од обичнијех
свједока тијем што су свједочанства своја потврђивали за-
клетвом. То се најбоље види из члanca 136 законика Душанова,
где стоји: **ако ли се слојти уто изгочити да нис** (трговцима и
гостима) **и есть порота књевима уложени уто рекој дошови** **својом**
ерс сој изгочили, сь юиси поротци, то нис да плате кнефлс и стаље.
Као што се види, овде се за „пороту“ и „поротце“ изближе-
каже **књевима уложени уто рекој дошови** **својом**, које се опет
може замјенити једном ријечју **дешвици** или **дешвици**, као
што доиста стоји та ријеч у другим чланцима. Свједоци а не
судије треба да кажу са заклетвом колики је губитак: по томе
су душници заклети свједоци а не судије. Тако и у другим
чланцима, где стоји ријеч душници, она значи свједоце а не
судије;¹ и суд не изричу они него сам закон у истијем чланцима.
Њихова се дужност може још боље видјети кад се писмо Ду-
шаново (С. бр. 43), којеје поново Урош V (С. бр. 50), испореди
са 193 чланком законика. У првом је казано: **ако кон месо тро-
говиць доведе коне книнь ис твг земле а појдлю се, да се книне
тъзи троговици смъдарзги, ере га есть книнь з твг земли и не дз-
тати ни гусара, да не дз схода да тоци, да ако си вдмоши сиди кон
си га појдлиз вдти кони, да си га измас з юноизги троговица да подз-
тих про кнде подзль да нега. А у другом: и скодь коньскии и иных
добытъль или коне гође прелъда уто се гоћи или оукраде, конюм да
сподъзниш, да плати књеско спаседльно, ако ли јесу: книних отъ тога**
(тоуги) земли, да ѡпраке дешвицини отъ гзобе, скоди га не ѡпраке
дешвицини, да плати да глобом. Испоредимо та два мјеста још
са 151 чланком: **чико ко купи ѿд пана ис тоужде земли уто**
виде плаќено по царини земли, да есть книних купити отъ тога
пана колико ѿ уложен. ако ли га кто поткори и если: то сиое, да га

¹ Чл. 95, 190, 191, 193.

ѡпраки порота по љакону, ере есть купити отъ тоужден земли, а не
моу и татъ ии продаваць ии кестинъ, тако ии свое. Испоредивши
сва три мјеста видимо да је ријеч о једној ствари: о куповашу
кона или другога чега украденога у Србија и дотјеранога из
туђе земље у Србију па продају. Ко га купи, ако се нађе пре-
ћашни господар, дужан је извести заклете свједоце да посвје-
доче да он за ствар, коју је купио и која се показала крадена,
не зна ни ко је украо ни ко је продао из царске земље у туђу
нити ко је у тај посао умијешан; послије тога он постаје сло-
бодан од свода и држи куповину као господар; али ако је
прећашни господар рад узети патраг своју ствар, онда је
купач не може задржати, него је враћа добивши патраг што
је за њу дао; глобе за то што је купио крадену ствар он не
плаћа, јер су га душници оправдали; ако ли неоправдају, онда
враћа купљену ствар „с глобом“. Овде се може додати још
једно мјесто из истога писма Душанова: и кон троговици книн
кона из трга и плати да њи царину, да рече царинки дашови ере есть
тогдји кона книнъ и да исл плати царину, а тати не ћи, да да то-
дји скодь нестъ. ако ли га такођи не ѡпраки царинки, да да скодь и
кога есть книнъ. Овде нема куповине у туђој земљи, него је у
осталом иста ствар: цариник, прем да је чиновник, замјењује
душника и правда купца. На тај начин у свима је наведенијем
мјестима једнака наредба за куповање ствари украдене у туђу
земљу: само се за заклете свједоце различно каже: у писму само
стоји „да се куне сам други“; у законику је тај други свједок,
који се заклиње скупцем, замјењен „дешвицима“ и „поро-
том“, а за куповање, које није било у туђој земљи, могао је таки
свједок бити сам цариник. У том смислу долази порота још
у два члanca у законику. Чл. 144: **дкордие властельсии, ако ѿ-
чани кос дло ѿти нихъ, кто когде пронизреникъ, да га ѡпраке ѿтина**
дроужниш поротомъ, ако ли есть ссыръ, да хвати отъ котлы; чл. 163:
ако ли се слојти (гостима и трговцима) уто изгочити да нис есть
порота књевима уложени, уто рекој дошови **својом,** ере сој изгочи-
ли сь юиси поротци, то нис да плате. Суд поротни није могао
бити без поротника с обје стране: то и јест главноју томе зна-
менитом суду. А овде поротници, по смислу same ствари, стоје
само с једне стране, јер друге и нема. Прем да ѡпраки може
значити пресудити да је ко прав; али овде значи оправити се

од кривице заклетвом свједока, и само се у том смислу може ставити на супрот доказивању остављеном за себра. Други чланак још јасније потврђује смисао првога: у њему су поротници очевидно заклели свједоци, с којима се заклињао и онај на кога се сумњало. Заклетва се овога пошљедњега потврђивала заклетвом њиховом. Ту нема пишта од суда. По томе мислим да у законику порота значи двоје: суд поротни и свједочанство са заклетвом: и те разлике не треба сметати с ума ни у ком случају. И тако су у српском суђењу поротници, као свједоци, и душници били заклени свједоци; а како на њихове ријечи није више требало ни какво друго истраживање, н. пр. свод, и оне се држале за најјачу потврду, по којој се већ изрицала сама пресуда, остављена царским судијама или цару или напријед изречена у самом законику, с тога се за њихове ријечи не може казати да су само „очишћале“ птичи за њих саме да су били „очистици“, осистници, или помоћници, рошосници, какви су били у старијех Чеха, у којих су само могли оправдати онога на кога се сумња, или „сакраментари“, сакраментариј, у истом смислу у далматинским општинама: него су ријечи њихове могле и окривити, и они сами могли свједочити и за кога и на њега. Јесу ли они и свршивали ствар, т. ј. јесу ли имали право изрицати пресуду? то не видимо ни од куда. Душници нијесу поротници судије. Кад законик чланком 126 и 156 и кад пријенес његов од године 1701, у ком је ријеч „поротници замјењена ријечу соудије, поуздано свједоче да су поротници“ били заклете судије, које су ствар свршивале, и кад су душници били заклени свједоци, који су могли свједочити за туженога и на њега, онда можемо мислити да се варају Шафарик и Палацки узимајући душнике за судије. Први их предводи ријечу *judices*, Richter,¹ а други каже „да су поротци у стварима већим исто што су душници, душевници и свједоци у стварима мањим“. и доказује своју мисао 69-им чланком законику. Уз то још додаје „да су душници одговарали за пресуду својом душом, и по томе да се нијесу заклињали“.² Прво, ду-

¹ У Кухарскога, Древнѣйшия памятники Словянскаго законодательства, стр. 218.

² Сравнение законовъ цара Стефана Душана Сербскаго съ древ-

шинци нијесу били судије, јер ни један чланак у законику не говори о томе. У 69-ој чл. само стоји: *а за чест селеных . . . да югде рекоутъ скледи, тако да јесть*. Овде је пресуда изречена у самом чланку, а свједочанство је узето да се њим докаже: дакле и није више него свједочанство. Приличнији били су чл. 65 и 193, јер у првоме стоји: *ако кто поизстъ жито или киноградъ или днедоу грехомъ, тоуди понашоу да плахи про рекоутъ дошеници, кон ценс*; а у другом: *да фиорес дошеници ѿть глохе*. А и овде на првом мјесту душници само цијене штету, а на другом су прости свједоци, који се десе при куповању; а пресуда или саршетак ствари стоји у сајијем чланцима или у вољи онога који је писао закон. Да су се душници заклињали, то смо доволно доказали напријед; а да нијесу расправљали и мале ствари, то потврђује чланак 129, где управо стоји: *а за и мало дело з. поротъц — а не душника*. Уопште порота својим пространим значењем не треба никога да забуњује. Што су се душници заклињали и по томе били поротници, отуда још не долази да су чинили дужност поротника судија. Пошљедњи су били само један ред поротника уопште. Али да не бисмо од душника начинили поротнике судије, за то не треба доказивати дасе они нијесу заклињали. Како би се другчије ако не заклетвом јемчили својом душом да право говоре?³ „Порота“ или „рота“ значи у Словена уопште заклетва и осим суда, а по томе и „поротник“ или „ротник“ значи уопште заклет, био судија или свједок. У статутима далматинских општина често налазимо те ријечи, али никадје (осим поменутога члана дубровачке земље књиге) не значе суд поротни, ни заклете судије, него суда значе само обичну заклетву и заклете свједоце.⁴ Па ни ријечи винодолског закона § 41: „ротници за осудити кривице“ не треба узети за што друго него за свједочанство

нѣйшими земскими постановленіями Чеховъ. Чтенія И. О. И. и Д. Р. 1846, бр. 2, стр. 24.

¹ Винодолски закон (Kolo, III) §§. 10, 41, 56, 61, 68, 69, 72, 73. — Кратки статут (Arkitiv za povjesnicu jugosl. II, 1852) године 1888, гл. 14. 1476 гл. 2. Овде су главе назначене по нашем броју; у загребачком издању нијесу главе избројене. — Раја, у Збори, Валујева, стр. 151. Штета што Раја није гледао на разлику у зако-

против туженога, не за праву осуду; јер смишо даље у чланку показује да су овдје ротници свједоци, којима се може и не вјеровати, ако нема још нешто што треба.

Осим заклетијесх свједока, душника и ротника, било је на сриском суду и других свједока, пезаклетијесх, којима се вјеровало ради самота поштења њихова. У статутима далматинских општина не зову их друкчије него „добри људи“, „добри мужи“¹, „вјеровани“, „подобни“², „добри“³ свједоци, „људи доброгласа“⁴, „са свједочаштво њихово вјеровано“ или „од доброгласа“⁵.

Да се најприје забавимо код „добријех људи“. Што се ти људи зову добри, отуда се већ види како их је држава гледала. То бијаху људи поштенији, који заслуживаху да им свак вјерује. Они нијесу били из једнога реда у народу, него су могли припадати у различне; јер им значење није долазило од дружине какве, као и. пр. племићима или властелима, него од њихова поштења. Али онет право има Рајц, који узима добре људе у дружину људи који нијесу били племићи.⁶ Он овде разумије само оне добре људе, који су извршивали какве год општинске дужности. Доиста и сад вилимо где су неке грађанске дужности на људима, који се по дужности коју извршују не могу назвати чиновници, али који раде послове, за које се хоће особито поштење. У Дубровнику је као и по другим далматинским општивама било дужности, које су се чиниле писке знатној и богатој властелим, али које се по своме значењу нијесу могле предати каквоме год сиромашном неизнатном властелину, којега нико није поштовао; дужности, као и. пр. одјевљивање имања, прогледање рачуна, постављање

ним даљинских општина између свједока заклетијесх и пезаклетијесх. С тога нам је посао његов овдје без користи.

¹ Винод. зак. §. 27. — Крчки ст. 1388, гл. 19, 20, 26; 1470, гл. 3.

² Винод. зак. §§. 7, 23, 27, 28, 30, 42, 51. — Крчки ст. 1388, гл. 1. — Рајц у Зборни. Вал. стр. 184, 187, 192. — Мјетски ст. гл. 21, 29, 33, 41, 48, 52.

³ Винод. зак. §. 66. — Крчки ст. 1388, гл. 14.

⁴ Винод. зак. §. 59.

⁵ Зборник Валујева, стр. 74.

међа итд., које треба да извршију људи добре сајести и који не гледају на своју корист, такове се дужности даваху бољим грађанима, људима, који ако и не бијаху племићи родом, опет бијаху у граду добро на гласу и скак им вјероваше. Њима се даваху и неке дужности које требаху само за неко вријеме — а требаше да их изврше људи поузданни. Уопште грађани, који не добијаху плаће као чиновници, а извршиваху неке дужности свагдашиће или за неко вријеме, основане не толико на знању закона колико на поштеном извршивашу, бираху се између добријех људи. Довде Рајц има право; он има право само за неке случаје, али нема право за све службе добријех људи; јер, још једном кажем, основа, па којој узе да одреди њихово значење, није права; она није друштинска него морална. Како ће се и. пр. казати да су из које му драго дружине они добри људи, који су по његовијем ријечима у Истри расправљали породичне распире по наредби самога подесте?⁷ Зар је само грађански ред имао право судити и расправљати домаће распире, које су могле бити и у властеоском и тежачком реду? Највише се може казати да се ред добријех људи подударао с редом самцијех супарника. Писма ће нам показати да су добри људи били и из властеоске дружине. Она ће показати неке дужности добријех људи. Дубровчани моле сриске владаоце да пошљу к њима добре, поуздане људе да приме оставе (С. бр. 87, 108, 112, 115, 157). А из писама видимо да ради полагања и примања оставе долазе од сриских владајућа скоро свакога људи знатнога рода, кнезови и властеани, између којих неки, као и. пр. Брајло Тезаловић, бијаху најзнатнији властели. За другога, који је полагао оставу, за витеза и кнеза Прибислава Нохвалића кажу Дубровчани да је именити уловљен, т. ј. именит човјек (С. бр. 106, 108, 109, 112, 115, 119, 123, 126, 127, 135, 139, 157, 158). У неколико се писама помиње за неке да су оставе полагали који нијесу били властеоскога реда, али се то не може са свијем поуздано потврдити. Такони су старац Дмитрије, Радоња Приччић и Ђак Брајан (С. бр. 87), кршћани (т. ј. члан јереси патаренске) Радашин (С. бр. 127), Ђак Радivoје Шипалица (С. бр. 134), и др. За сајесне послове, који

⁷ На истом јесту стр. 151.

се тицаху племићима личности, поштења и имања, требаше изабрати племиће за добре људе. Добри су људи посредници у расправама. Сандаль у распри са својом матером помиње добре људе од Босне, Хрватске, Млетака и Дубровника, којих пресуду узима себи за закон. Обриче да не ће оставити матере ни у лако ни у тешко вријеме, само ако се с њене стране не учини против њега пишта, за што би по суду реченијех добријех људи из четири земље могао син оставити матер (С. бр. 93). Никако се не може мислiti да би тако знатан човјек, као што је Сандаль, таку породичну ствар могао остати да му расправе не властели него грађани. Људи, које изабра, без сумње бијаху најзначајнији властели четири сусједне области. Исто тако Ђурађ, синовац Хројев, оставља францишканском викару с браћом, себи и својим добрим људима право судити за кривице, за које би могао племић изгубити главу или баштину (С. бр. 118). Најпослије између свјетских људи племићима су желили судити најприје племићи. Не може се вјеровати да би Ђурађ хтио судити властелима само с грађанима. Радослав Павловић жељећи се помирити с Дубровчанима послал њима добре људе, који и училише с општином уговор у његово име (С. бр. 114). За то су требали људи вјешти у државнијем пословима: таки су били ти посланици. Дворски знатни властели најприје су могли извршити таки налог. Имена им стоје у писму: кршњани и поштени „муж“ Радин, кнез Санко Богачић, кнез Иваниш Гребељановић и Ђак Остоја, Радосављев дворанин. Први се још спомиње у писму Стефана Косаче (С. бр. 142): мирећи се са јском и синовима Косача обриче не чинити им зла дотле докле узрок непријатељству не нађу за законит „дјед“ босанске цркве, 12 „стројника“ и међу њима гост Радин, и 12 најглавнијих властела. У другом писму (С. бр. 143) исти Косача назводи свједоке: дједа босанске цркве и с њим 12 најглавнијих кршњана, уредника или „средитеља наше — као што стоји у писму — вјере“, и 12 најзначајнијих властела. „Дјед“, „стројник“ и „хришћанин“ — тосу биле часне службе у патаренској јереси: по томе и гост Радин, ако и не бјеше племић, опет је праведно назван у писму (С. бр. 114), „поштени муж“. „Дјед, стројници и кршњани, т. ј. газбрани чланови јереси,

стоје у писму прије властела, као људи који се пајвећма поштоваху и којима за једно с племенитијем властелима сам војвода св. Саве даје своју ствар на суд. Други и трећи од поменутијех добријех људи долазе међу свједоцима у другим писмима Радосављевим и сина му Иванишом; а зна се да су свједоци бивали свагда најзначајнији властели, који се у писмима зову поштени властели, сродници и браћа самога владаоца. Међу таким свједоцима стоје имена Савка Богачића (иначе Боровчића, Гаочића, Раочића) у писмима С. бр. 104, 114, 133, и Иваниш Гребељановића у писмима С. бр. 114, 127. Одатле је јасно да су и властели и племићи могли бити добри људи. Синовац Хројев Ђурађ Војисаљић, у своме писму, доводећи свједоке кнезове, војводе и сроднике своје назива их све добријем људма (С. бр. 118). И тако нема више сумње да је „добар муж“ могао бити сваки и прост човјек и човјек средњега реда и властелин. Значење добријех људи није било друштвско него морално. Неке грађанске дужности и важне налоге доиста извршиваше људи средњега реда, а где се тицало личности, сајестији, и друштвних ствари итд., ондје су се добри људи бирали према роду онијех, којих бијаше дјело. Тако и. пр. да би се расправила породична расправа у дому знатнога властелина, да би се уредиле ствари између независне општине и полуnezависнијех властела, да би се освједочило писмо владаочево итд., бираху се добри људи из вишега или властеоског реда; а да би се и. пр. потврдиле међе или да би се доказало право на земљу итд., добри су се људи могли изабрати и између грађана. Тако се Санковићи говорећи о зидашу Дубровника држе ријечи старосједјелца, добријех људи, који чуше од отаца и дједова како је разорен Епидавар, и па ријечи тијех добријех људи дадоше Дубровнику Конавље и Виталјину (С. бр. 78). Управо је тако за међе у једном писму Душанову(?) одређено дванаест стараца, добријех људи да отешу кудема (Гр. стр. 54, бр. 38). Да се отешу међе, за то није било потребно брати добре људе из властеоскога реда. За то су требали само људи поштени, којима би се могло ослонити на ријеч. И у далматинским су општинама, као и у Србији, били добри људи; али се о њима мање говори у нашим изворима. Само их у једном писму налазимо, и то у писму Уроша V (С.

бр. 45), гдје цар заповиједа Дубровнику да пошље своје добре људе да дозову кривца Јарка. Овде је дужност њихова на-
дик на дужност приставову, преида се и разлика види. На
пристава се није могло ослонити толико колико на добре
људе. У крчком статуту видимо да је проведитор Хугон пре-
гледајући Врбник имао са собом све вијењнике и остале добре
људе и с њима чинио различне уредбе (1477 године Фебр. 3).¹
Овде се разумију поштени и поузданни људи, на којих је пре-
суду општина дужна била пристати.

К овоме општем значењу добријех људи, који се бираше
из различнијех редова за све што је требало да расправи или
изврши човјек, који није у државној служби, него је поштен и
у општини чувен и поуздан, треба још додати па по се како
су добри људи били свједоди незаклети. Није требала закле-
тва за свако свједочанство, коме се вјеровало. С тога се у пи-
смима и у законику Душанову и у законима далматинских
општина разликују прости свједоди од заклетијех. Дакле је
српско право имало двојаке свједодоке, душнике и поротнике
свједодоке и праве свједодоке или добре људе. Да су прости свје-
доци били и добри људи, то смо већ показали напријед напо-
менувши различна имена, којима су се звали свједочанства.
Сад да видимо има ли поменута разлика међу свједодцима у
нашим писмима, која се тичу послова између Дубровника и
Србије. Што се говори о заклетијем свједодцима, то смо већ раз-
гледали. Да видимо просте свједодоке. И када при латинини срь-
блнил — каже писмо Душаново (С. бр. 43) — да да латинини срь-
блнил половина латини а половина сръблъ скедоке. Такође и срь-
блнил кади при латинил да из дај скедоке половина сръблъ а полу-
нина латини по закони како се имаде и родитељи и з предродитеље
царств ми и з светага краља. Овде писмо говори о свједодцима
а не о поротничима или судијама, јер одмах напријед говори
о суду и одређује ко ће судити, иза чега предлази па свједодоке,
заклетву, душнике итд. Одатле се види да је у Србији био од
старине обичај давати свједодоке, и да нијесу оба супарника
била дужна дати свједодоке, него је само онај који тужи био
дужан дати половину свједодока између својих земљана а по-

ловину између земљака својега супарника. Ово је пошљење
нова разлика између заклетијех судија и свједодока: видјели смо
да се поротници узимају подједнако па број с једне и с друге
стране, не само од онога који се тужи него и од онога на кога
се тужи. Али није свакога свједодоке давала само једна страна.
Правије је било саслушати свједодоке с обе стране, и по томе у
чланку 69-ом законику Душан нареди да у распир око међа
дају свједодоке обе стране подједнако па број. По њиховијем се
ријечима изрицала пресуда. Али је ствар у главном била
друкчија од оне горње: али се овет у деснотским писмима и
затрговачке распире одређује подједнако свједодоке с обе стране:
да ли оукоте ѿбои скедотки кон се прс, да постасе полокинију до-
брокутни а полокинију сръблъ а ѡод ѿнегуи скедодоке да не волни ни
једни постаки (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Овде се још јасније
погоју у Душанову писму разликују свједодци од поротника, који
се зову судије. Уз поротни се суд одређују и свједодци, за које
је остављено супарничима на вољу да их изведу. Свједодоке дају
обе стране; они не смију побјећи. Али колико је јасна разлика
коју видимо између заклетијех судија и свједодока, очет незнамо
за што јесу да се пошљењи заклињали да ће право казати
или не; у писмима нема пишта о заклетни таковијех свједодока.
Тијем се једнијем већ може потирћијати да је српско право
примало свједодоке незаклете. Али добри људи, како се у ста-
тутима далматинских општина често зову свједоди, поуздано
доказују ту мисао: јер се пишче ти свједоди не би имали за
што звати добри људи: истина би њиховијех ријечи била по-
тврђена заклетвом а не добријем именом. Стијем се подударају
и друга имена, којима се зову свједодци, као: поштени, вјеро-
вани, итд.; јер кад свједодци не би били такови, не би ни свје-
доци били. По том заклетва код њихова поштења није била
потребна. За цијело се може казати да су такви свједодци свје-
доцили само својим ријечима. Али Рајц наводи што је у ко-
торском статуту наређено да се сви свједоди заклињу.¹ Може
бити да је у Котору допста тако било; али имајући пред се
бом оригиналне винодолског, крчког и мјетског статута не мо-
жемо пристати на ријечи Рајчеве за остале општине. Ни у

¹ Arkiv za povijestn. jugosl. 1852, II, str. 293.

¹ Зборн. Вал., стр. 179.

једном статуту не налазимо ријечи, које би показивале да се свједоци закљињу. У њима се једнако каже: „показати“, „приказати“, „сказати“, „провати“,¹ у чему нико не ће наћи властиве потврде, која се ондје гдје доиста јест казује друкчије, и то: „присећи“, „отприсећи“, „ротом, заклетвом потврдити“, „ротити“ итд.;² а заклети се свједоци тада већ не зову „свједопи“ него „ротници“. Ево знаменитога мјеста из винодолског закона, гдје се „свједоци“ разликују од „поротника“: *и ошће од убојства, ако нису сведоци освајени од њега има се очистити само .и. десет најдубоких својих поротники како најбоље си и море; ако поротники нима, присези он сам толико крат волја за оних ки му мањкају* (§ 68). Кад нема свједочанства, онда иде заклетва. Ево неколико чланака из винодолског закона: *ако буде пред двором од сили цра, волја од татби... и парап нима сведочашћа срху крицеца и пусти се на роту од рубање* (§ 9); — ако сведоци онде нису, има присећи ки таи само .и. (§ 11); — ако убо онде нису сведоци добри, присези, ки таи (§ 27); — ако од речене сили нима свједоци, верована је, нишће мање има присећи положивши руки зврху книг (§ 56); — ништар мање има с роту потврдити, ако нису онде свједоци (§ 61). Из статута крчког године 1388: *и ошће ако не би имела све доки, да онда има присећи само 12.* (гл. 1); — ошће по сведоцих али по ином рачуну, ако господар не буде моћи видити своју шкоду, тере би се сумњил на никога таги, мози га ротити само 12. (гл. 14); — он ки буде се тужити, тере провати једним добрым чловиком... ако би не могао провати, ки би бијен, буди верован самотрет присег (гл. 19); — он ки би удрен, тере би се тужил и провал једним добрым чловиком..., ако би не могао провати, буди верован присег самотрет (гл. 20); — а вазда провајући 2, али једним добрым чловиком, а не могући провати, имеј се отарисећи самоштет (гл. 26). Така је разлика и у статуту године 1470,

¹ Винод. закон. § 7, 23, 27, 28, 30, 51, 52, 59, 76. — крчки стат. 1388. гл. 1, 14, 19, 20, 26, 28: 1470, гл. 3; 1476, гл. 1. — Мјестски стат., гл. 1, 52.

² Винод. закон. § 9, 10, 11, 27, 42, 43, 44, 45, 58, 61, 68, 69, 73, 76. — Крчки стат. 1388, гл. 1, 14, 19, 20, 26: 1470, гл. 2. — Мјестски стат., гл. 9, 30, 34, 39, 45.

гл. 2: *имај присећи али показати.* У неким случајима није доста што би свједоци само казали, него се иште заклетва. Кад што приједи више од одређенога новца, онда заклетва замјењује свједочанство. Тако је у винодолском закону:... мимо ча би вридано било солдини .к. невеће толико ако би имел (кључар) свједоци верованих; и такое срху .к. сол. ча би вридано, има присећи такнућ у свего еванђеље (§ 42); — ошће ниједни товернар није верован през свједочашћа од ниједне крденче ку би он учинил од свога вина навлашнога невеће солдини .и., а подружник, то је ки тује вино продаје, солдини .и. и ошће имају срх тога присећи (§ 43). Сва ова мјеста јасно показују разлику између свједока простих, који се зову свједоци, и свједока заклетијех, који се зову ротници. Првима се вјеровало на ријеч а другима на заклетву. Јамачно је прве, као људе добре, теже било наћи него друге, и с тога се у крчком статуту 1388 године иште више ротника него свједока. Потврде ради поменују 1-ву главу, где се мјесто три добра свједока иште дванаест поротника; 19-ту и 20-ту главу, где један добар човјек приједи за три заклета свједока; и 26-ту гл., где се мјесто два или једнога добра човјека наређује шест заклетијех свједока. На тај начин закони далматинских општина потврђујући доказују исто што писма наша доказују поричући, и нема више сумње да је српско право примало двојаке свједоце. Међу добријем људима, који се бираше за свједочанство, биле су и добре жене. Оне се наређују само за онда кад би се ствар тицала жене, била увреда, или свађа с мужем, или сила: § 18, 27, 28 винодолског закона и гл. 1-ва и 3-ћа крчког статута 1388 године пуштају такове „дobre и подобне“ жене на свједоцбу. Жена је могла бити и заклет свједок о сили, као што се види из § 56 винодолског закона. Не ћу помињати друге даље законе о свједоцима. Све је то ишло добро и потанко одређено у различним статутима далматинских општина и показује да су свједоци имали знатно мјесто у суђењу.

По себи се разумије да су и писма у различним пословима и расправама била као свједочанства. Уговори отаца и дједова, који се тако често спомињу у писмима, која Дубровчани добијајуше од српских владајаца; писма за оставе да су примљено

и писма с којима су посланици долазили да их узму натраг, итд., њима се доказивало као и живајем свједочанством. Писма су се давала Дубровчанима за свједочбу да је учвршћена каква погодба, и. пр. за земље, за мир, за уговор, за позне, за трговину итд. Кад је требало, и Дубровчани су одгооварали на такове погодбе својим писмима. У српским су се земљама давала писма особито на право за земље, и ко би имао таково писмо и у парници га изнене, он би добио парницу (З. чл. 68). Сако у расправама за црквену земљу није вриједило писмо, него се расправљало судом по закону црквеном и царском по наредби самога цара (З. чл. 67). Државу земља за Душана било је правило: ко је шта држао за Милутина: али је од два писма дана за једну земљу вриједило само пошљедње, које је било ближе времену кад је издан законик (З. чл. 68, 141). Бјегунцима се из туђих земља давало царско писмо, с којим су се могли ставити у цареву земљу; извате су се тјерали натраг (З. чл. 101). Ни цар ни царица ни црква ни властелини нити и ко други није могао држати код себе туђега човјека без царског писма (З. чл. 120). Без писма с потписом царевијем никаква власт није могла никога затворити у тамницу, ипаче би платила глобе 500 пернера (З. чл. 178). Нијесу само посебни ѡуди добијали писма из држаље баштине, него су и пијели градови како српски тако и освојени грчки чували писма, која бијаху пај јача свједочанства за њихова права и против којих немогаше ишти чинити ни врховна власт (З. чл. 39, 117, 148). Свако царско писмо, било за што му драго и изненео се пред кога му драго, требало је извршити: оглушити га се није било слободно. Али ако се наредба у царском писму доиста није могла извршити, требало га је опет изненети пред царем (З. чл. 116). Ако би се у писму доказало да је што потворено, тиконе се писмо уништавало и укидало се држаље баштине на њему утврђено (З. чл. 118). Писмо поречено закоником царским и судом, износио је судија цару да га види (З. чл. 93). Желећи да судије чине своју дужност поштено и право, Душан се старао што се пише може да писмо као свједочанство буде праведно и истинито. По том је сам заповједио у чл. 184-том свога законика: *дјес писац книгу црън или по сръбън или по лукън или по*

цнности ѳа некога, а ѿнк книга раздорать ѳаконикъ, ис по врледе и по ѳакониѹ, како пише ѳаконъ, соѹс тоѹ книгоѹ да ис вѣроѹютъ, тъкъмъ да соѹде съкрыше по врлкди. Како овде царско писмо и законъ стоје једно према другоме, то се разумије отуда што законикъ није дао цар сам него с најзнатијим свештеничким и сијетским редовима у Србији. Кад се давало писмо на баштину, узимало се по 30 пернера за свако село логотету и 6 пернера Ѣаку за писање (З. чл. 114). Осим царских писама, а судије су од себе давале писма, у којима су стављале своје пресуде и по којима су пристави и глобари извршивали пресуде (З. чл. 165). Писмима су се позивала на суд велика властела (З. чл. 51). Сваку је пресуду судија записивао у два писма, од којих је једно давао приставу да изирши а друго оставља код себе за потврду радије приставове (З. чл. 165, 166). Судијним је писмима свак био дужан покоравати се: ко би се противио, био је једнак с царским противником (З. чл. 128). Тако су државно, грађанско и судно значење имала писма у старој Србији. Писму је важност и спољашња форма била различна према важности саме ствари. Та се разлика показивала и у самим именима. У старој се српској књижевности овака писма свакда зову „књига.“ Књига је најважнија по своме значењу и писана у потпуној форми „христовуљ“ или „златопечатно слово“ са златнијем печатом. Али се то име налази само у правим српским писмима послије Милутина. Може се мислiti да је тек од овога краља и само у правој Србији ушло у обичај најважнија писма печатити златнијем печатом. Овамо иду особито писма, којима су Дубровчанима свечано потврђивана права и слободе, или се црквама и манастирима потирђивали прилози. У овите свако се писмо, које је владаљац давао, у правој Србији звало „слово“ које се осим имена „златопечатно“ још и дружије звало, као: „обично“, „всенастојеште“, „изјесно“, „печатно“. У другим случајима књига се по опоме што је у њој звала „милост“, „повеља“, „запис“, или „записаније“. Овде се смишоа онога што је у писму преносио на оно у чему је. Ова се имена налазе и у српским и у босанским и у дубровачким и другим писмима. Милост се звала писмо, у коме су давана нова или потврђивана стара права. У повељи је била волја владаочева коју је требало извршити. Запис се се по највише звала пи-

сма, којима су Дубровчани признавали да су примили оставу и с којима су посланици долазили к њима да приме патраг оставу. У оште запис је и „записаније“ било незнанто писмо писано : а брезу руку без потпуне форме. У пословима између Босне и Дубровника књига се често зове „лист“, којему се имену још додаје: „вјероване“, „отворени“. Поншељење је било писмо, које се у распир могло показати и прочитати свакоме. Још се и друга имена налазе у босанским и дубровачким писмима: „писаније“, „подписанје“ и „експедиторија“. Поншељење је ријетко, и то само за записи о оставама. Поменутајмо и форму у писмима. У хризовуљи је и у сваком свечаном важном писму био приступ, у којем су свагда биле побожне мисли и који се звао „благословеније“. Обично се дуги приступи, богати богословским мислима и ријечима св., писма, налазе у правим српским писмима почевши још од Немање и ојачавши особито за Милутина и Душана. Они су по православном закону и постојбинама им је права или источна православна Србија. Приступи су послије прешли и у писма босанских краљева, који се тијем ради бајаху изједлачiti с царевина српским пред народом. Зна се да су босански краљеви доказивали да њима по праву припада источна Србија, кад је већ била под Турцима, и свакојако се старали да се утврди та мисао у народу православном у Србији: сад се величаше да су прави потомци царева и краљева српских, сад се опираху на власт која за њих пријеће, сад искаху српски доходак. И тога ради писаше приступе у писмима по православном закону, а сами бајаху или католици или патарени, а да су им приступи били зајудни, види се лако. Једни су преписани из правих српских писама; други написани један пут преписивање се из писма једнога краља у писмо другога.¹ Али су се и у правој Србији од пропасти силе њезине почели преписивати приступи. И у њој нека позиција писма имају приступе из старијих.² Ђурађ Страшимировић Зећанин чим науми учинити се самосталан и огласи да су на њега прешла права српских царева, одмах стави приступ у

¹ Испореди С. бр. 37 с С. бр. 109, 137; С. бр. 71 с С. бр. 84, 97, С. бр. 49, 50, 62, 90, 91, 111, 137, с бр. 99.

² Испореди С. бр. 81, 85, 85, 150, 3. А.; С. бр. 114, 144.

³ Испореди С. бр. 49, 50, 62, 90, 91, 111, 137; А. бр. 18, 19.

писму које даде Дубровчанима (С. бр. 71). Хумски и травунски властели немајући прилике клонише се приступу, а Дубровчани католици никад их не писаше. Само један пут паде на ум дототету њихову Руску, те из краљевских босанских писама пренесе приступ у једно које он писа, и сувише се држећи писма одакле је преписивао учини погрјешке против смисла.¹ Пајвиће се писама без приступа почине ријечима: **и љ (из, оу) иже ѡтврђу и сина и светога дуга**. Али почети у писмима колико су кратки опет су врло различни; теђу њима су обичији: **иши крдмјество ми или царство ми да је љедомо; или: да је љедомо ствари иности вралмјество ми или царство ми**; тај је почетак у правим српским писмима; **иности ћожио азъ (из) . . . ; съ инострою со-жиню в (азъ)** итд. Где које се писмо почине управо именом онога ко га пише. У оште ваља знати да што су писма старија то им се мање на форму гледало, то су хитније писана. Особито су писма краља Владислава, Уроша и Милутина кратка и без особите форме, може бити за то што су краљеви мисили да им се не треба држати форме у својим пословима с Дубровником, или је то долазило отуда што се још не беху утврдиле спољашње форме у писмима. Из почетка је долазило име и титула онога ко је писмо давао, ако то није било сам почетак. По том се казивала сама ствар. Овај је дио у свима писмима које прегледамо знатан што је језик чисти народни. За њим иде заклетва да ће се писмо држати и проклетство онима који би од писма одступили. Кад кад заклетва стоји прије саме ствари. По том иду свједоци, ако су који били и заклињали се сопијем који је писмо дао. Гдјешто су имена свједока стављена послије заклетве. У правим српским и зетским писмима место свједока стоје „милосници“, којих се имена стављају на крај писма послије имена Ђакова. Година, дан месеца и име Ђака завршују писмо. Кад кад се каже и дан по себи у који је дан писмо писано, особито кад је празник, сирх тога и индикт, често погрјешно, круг сунца и мјесеца. Писмо се потврђује потписом и печатом онога ко га даје. Кад писмо дају два или три чељадета, и. пр. муж и жена, отац или мати са синовима, оцет се потписује само једно између њих главније; али не свагда-

¹ Испореди С. бр. 100 с С. бр. 81, 85, 89, 95.

Тако се с Дабишом потписала и жена му Јелена (С. бр. 81). Тако се Анђелина потписала с два сина своја, Ђурђем и Јованом (С. бр. 178). Једнаки, т. ј. браћа, потписују се заједно (С. бр. 141, 163; А. бр. 19). Разумије се да се није свагда држало све ово што се тиче спољашњих ствари у писму. У много писама нема једнога или другога; али има писама у којима је сачувано све ово; она припадају у христовуље, милости и листове. Помињући ово хтио сам показати у писмима потпуну форму. Обично су писма писали писари или ћаци, али како се види из законика чл. 114, она су од ћака испла царском логотету, који их је по свој прилици везио до цару да потпише. Овде је логотет особити чиновник, који је управљао писањем. Био је и велики логотет. Али се у нашим писмима и ћаци или прости писари често зову логотети. Према да у Србији није био обичај да писмо пиши својом руком онај који га даје, опет има и таких писама. Није сваки, коме је какав посао био повериен, могао имати уза се ћака, за то је и сам писао писмо. Имамо неколико таковијех писама, које својом руком писаше они који их дадоше (С. бр. 155, 170). А сарх тога имамо два писма Владислава сина Косачива, којесам он писа кад бјеше у завади с оцем (С. бр. 74, 132). Ова су још знатнија тијем, што их је писао човјек знатан, који би могао имати свога ћака. Тако је писмо Анђелинино писао син њезин Ђурађ, који се и потписао с матером и братом Јованом (С. бр. 178). Нека су писма, у којима су уговори, писана по двапут, па је једно чуvala једна страна а друго друга. Такова су писма С. бр. 62, 106, 108, 112, 128. Право је Вукашиново, где су Дубровчанима потврђена права; а у осталима Дубровчани признају да су примили оставе. У Душановој се христовуљи (С. бр. 43) каже да је написана три пута, да се један пријениш чува у Србији, други у Дубровнику а трећи у жлетачкога дужда. Писмо, у којем су постакљене границе Црној Гори за Ивана Црнојевића, писано је у два пријеписа, од којих је један остављен у цетињску канцеларију а други у которску (Мл.). Да се писмо држи, то је долазило од самога начинако је писано. Заклетва, сједени, потпис онога, који писмо даје, и печат, то су била јемства да ће се држати. Кадшто се заклетва стављала из почетка прије саме ствари; али јој је обично жесто на крају. За њом вде

страшина клетва ономе ко би погазио писмо. Није се заклињао само онај у чије се име писмо писало него и сви свједоци. Тога ради су метали руке на јеванђеље, на часни крст и на свете мошти,¹ и свечано призивали св. тројицу, матер божију, јеванђеље, часни крст и смрце, да би потврдили да је истина што говоре обећавајући да ће до вијека и без пројјене држати све што је у писму писано. Заклињао се у цркви, ако се могло (С. бр. 66). Ко је писмо давао, он се јемчио и за своје потомство. Ко не би послушао, он се предавао гњеву божијему на овом и на оном свијету, поражао се сидом животврнога крста, бројио се к Јуди и који предадоше Христа итд. У правим српским и зетским писмима не спомиње управо заклетва; али с једне стране заклетве није ни могло бити кад ствари самој није требала; а с друге стране има гдје што што показује да је била заклетва. Краљ Радослав држи своје писмо да је утврђено заклетвом: *сатис мене клятва понекадре ки остварите ој прѣкъльстви* (С. бр. 2); Урош I каже дубровачким посланицима: *да ствоју к пись з твоја ѡбсте коньи ии се касль пресгнези кнеза* (С. бр. 17); тако се и у деспотским писмима рајечи: *сіа въса вине писаних кнезу и покланийши стерѣждмъть господство ии* (С. бр. 111, 137) могу мислити за заклетву. У осталом знатно је у духу свију правих српских писама достојанство: српски краљеви и цареви мишљаху о себи да су изнад обитава дубровачке и може бити с тога у уговорима својим с њом држаху заклетву за сувишињу. У другим писмима, у којима се дају црквама прилози, опет нема заклетве него има проклетство. Заклетва се по највише налази у босанским писмима. Још се у писму Кулинову и Нинослављеву говори о заклетви. Дубровник је од старине заклетвом потврђивао своја писма. У његово се име kleo кнез, властела и цијела влада. Уговоре, које су чинили посланици излан Дубровника на двору српских владалаца, општина потврђиваше заклетвом у граду (С. бр. 3, 100). У дру се писма дубровачка из средине XIII вијека види да се нисује заклињали сви људи у Дубровнику у којих је била државна управа, него се за њих све заклињао само један, и то бандија краља њено писалис *Мартоль Галерини кнез ѿд кнеза дуб-*

¹ С. бр. 57, 85, 95, 103, 136, 150.

рокуљкога и је његови грађа дубровачкога сховишћа господина кнеза дубровачкога и његови властелин дубровци . . . краљ дајши скос и његови дубровачки син ће бити поткередиз држати и кнези се (С. бр. 16). Кад се чинила ова заклетва, по закону је општинском звонило звоно. Тако се и у другом писму заклео бал Мартоло Врајковић за сву властелу (С. бр. 19). У хумском се писму, којим је одговорено на ово пошљедње, заклео сам сатник имотски за сву хумску властелу (С. бр. 20). У једном од поznijih травунских писама (С. бр. 133) видимо где се двојица заклињу мјесто друге двојице, која су стављена међу свједочима. Недораслима се није давало да се закуну. За то Радослав травунски обриче у једноме свом писму (С. бр. 117) да ће син његоз Иванаш, који се младости ради не закле посланицима дубровачким, поповити заклетву очину кад му се наврши четрнаест година. Саједоци нијесу били само властели него и ближа родбина. Тако је Јелена мати Милутинова особитјем писмом (С. бр. 32) потврдила писмо својега сина. Тако се друга Јелена мати Твртка I и Доротија жена његова подјеничише с клетвом за писмо краљево (С. бр. 66). Јелена је жена Дабишина потписала име своје уз име мужевље (С. бр. 81). Остоја се заклео са женом Кујавом и сином Стефаном (С. бр. 92). Кујава је као мати свједочила у писму сина својега Степана Остојића (С. бр. 95) итд. У писмима се хумских и травунских владаљаца међу свједочима спомињу многи из родбине њихове. У правим српским и зетским писмима не налазимо свједока; него се на крају стављају имена неколико „милосници“, ријетко само једнога. Из законика се Душанова види да „милосници“ нијесу били добровољни свједоци, него прије људи, којима је дужност била посвједочити да је писмо истинито (чл. 67). Премда су „милосници“ били још за Душана, онет се у нашим писмима јављају тек за деспота и Балшића. За царева у Србији није било свједока; а још прије за краљева ако су и били свједоци, нијесу се заклињали него су само били кад се писмо давало. Тако у писму Уроша I на крају стоји: иквржено ки сне пос ѿкетание предъ архијскинои и предъ кнезом Гюргеми и предъ жупани Стефани (С. бр. 21); или у писму Милутинову: и тој сине съ кралевиствомъ мн властелин архијски карлски Иарни и кадињацъ Мирославъ... и јенки јетласки Михаилъ

тимакъ Кадијко . ладъ Мирославъ, жупани Кадијскои икоји которски Домини и дах склоди Драго и Павља (Мк.). Пошљедњи су овде што и „милосници“. У Хуму су и у Травунији и у Босни свједоци били са свијем друкчији. Заклетвом којом се заклињаху, с онијем који писмо даваше постајаху и они одговорници за писмо. У највише се српских писама не помињу свједоци; ваља да нијесу били од потребе. „Милосници“ су само свједочили да је писмо истинито и нијесу се могли јемчити да ће се држати; јер по реченом чланку законика у неким случајима и они и писмо губише сву силу и не вриједише писата. Њихово значење није било толико да би могли својом ријечју потврдити ријеч својега господара и јемчiti се да ће се одржати. Тако су значење могли добити само у Босни у околностима које томе помагаху. Зна се да су у Босни послије Твртка I једнако настајале сваје међу онима који се отимаше о пријестол. Што не беше правијех законитих нашљедника, за то се јављаше по два и по три отимача, који тражише помоћи у сили властеоске дружине а кад што и у Дубровчани, као и. пр. Павао Радишић (С. бр. 88). Видећи где се у таком переду често мијењају владаоци, Дубровчани тражише потпору у свједочима знатијем властелима, који као старосједиoci и добро познају државне послове могоше радити код краља да се држе дубровачки уговори, као и. пр. Радич Санковић (С. бр. 86), а и сами их извршивати у размиријама и кад би држава била безгазвана. Ето за што Дубровчани, кад би год завладао нов краљ, настајаваше да се понове с њим стари уговори и за сваки уговор добијаше много потписа најзнатнијих властела, који се јемчише с клетвом да ће се писмо држати и да ће сами одговарати за то. А и својим поданицима дајући земље босански владаоци узимаше свједоке да им потврде ријечи. Тога су се обичаја држале и знатије властеоске куће. Санковићи, Хранићи, Јаблановићи и др., потрјиваше своја писма свједочима. С тога се у босанским писмима свједоци зову и „ротници“, „ручници“, „парци“ и „одговорници“, а та имена довољно покazuju колико им је важност. Дубровчанима нијесу требали свједоци: у птих су свједоци били сви грађани, који управљаше

¹ Види још С. бр. 32, 53, 36.

градом. Њихова је писма даваше свагда у име кнеза, властеле и цијеле општине. Свједопи се никада нијесу сами потписивали него им је имена писао Ђак. Писмо се завршивало потписом и печатом онога ко га је давао. То је обое било потврда да је писмо истинито. Није се свагда потписивало; хоће ли се потписивати или не, то је стајало до важности, коју је имало писмо. Али се у штампаним писмима ласно може овазити да су се и српски краљеви, цареви и деспоти, као и краљеви босански највише потписивали на својим писмима; али се други господари, као Балшићи, Санковићи, Хранићи, Јаблановићи, султани и њихови везири никада нијесу потписивали. Дубровчани такођер. Само су се један пут потписали на писму, које би дано у име дванаест судија кад не би кнеза (С. бр. 19). А потписа има ту само десет. Али ако се узме да те потписе нијесу писали сами они чији су, него да је писао Ђак, које ће по свој прилици и бити, онда ће бити још једно писмо (С. бр. 16), на ком је потписано много људи, који бише кад се уговорало, ту је готово цијела управа општинска. Али ријечи: *а сиј сањь писца онеда ки се се клези* не даду сумњати да је имена писао Ђак. Што па многим писмима нема потписа, томе су узорок печати, на које сад прелазимо, будући да се и њима доказивало.

Печати се налазе заједно с писмима. Њима се доказује као и писмима. По томе у писму Дечанскога (С. бр. 176) стоји: **послоухъ** (свједочанство): **рођка (,) исутъ (,) д. дниди.** Може бити да су се у Србији за то печати више употребљавали него потписи што у старо вријеме многи нијесу знали писати. Ко вије знао књиге није се могао ни потписати: с тога имамо у писмима више печата него потписа. У једном је хумском писму мјесто потписа и печата крст и покрај њега ријечи: **крустъ кнеза Андрея** (С. бр. 15). Ово напомиње писмо Немањино (А. бр. 1.), на коме такођер у дну стоји крст и покрај њега: **крустъ сминоњъ и подънислание.** Нијесу се свагда писала: кадшто је доста било само показати печат. Тако су се властеличићи и низега реда људи звали на суд само печатом (З. чл. 51). На највише наших писама имају печати; потписи су много ређи. И ко се није потписао, он је ударио свој печат. Печати су били различни по величини,

по лицу, по мјесту где су стајали и по ономе ода шта су били начињени. По првом су били велики, средњи и мали; по другоме од једнога лица и од два; по трећем или пријештвени или прилијепљени на ономе на чему је писмо писано по четвртом златни и обични од воска. Знатно је што је на писмима Твртка II (С. бр. 116) и Стефана Томашевића (С. бр. 151, 152, 153, 154) печат средњи. Писмо првога, у ком се потврђује, има потпис и обичну потпуну форму: а писма другога немају потписа ни потпуне форме, у њима су ствари мање важности. Али писмо истога краља, којим се потврђују права, има титулу, свједоке, годину, дан, мјесто где је писано, име Ђака који га је писао, и потпис краљев, дакле потпуну форму, и запечаћено је печатима великим, од два лица, привјешеним (С. бр. 150). На тај се начин види да се величина печата подударала с важношћу писма. Дубровчани су свагда печатили своја писма велиkim печатом; на њихову су уговору с Аспеном (С. бр. 16) два печата: један општински а други кнеза Марсијана. У осталим писмима није казано колики је печат. Кад се помињу печати од два лица, онда су били и од једног лица; од себе се разумије да су били од једног лица они који су се приљепљивали на писма. Не може се казати шта је било обично: привјесити печат или прилијепити. У босанским, трапунским, хумским и дубровачким писмима обично се помиње привјешен печат, исто видимо и у писмима синова Ђурђа Бранковића, Лазара и Стефана (С. бр. 146, 147). У осталијем се не спомиње какав је печат. На атонским су писмима, као што се види из ријечи Аврамошићевих, били печати па једнима привјешени а на другима прилијепљени. У писму Јелене, матере Мијутинове, долазе ријечи: *и и постакло пою исутъ на сиен инозъ* (С. бр. 27).

Међу печате иду и други знаци којима се доказивало. О тијем знацима имамо у писмима ове спомене. Дечански је у своме писму одредио четири динара да буду биљег, којим ће се посвиједочити (С. бр. 176). Царица је Мара наредила да атонски калуђери покажу дукат расјечен на троје кад им треба доказати да имају право примити од Дубровчана јерусалимски данак (Г. Б.). Краљ се Твртко Твртковић дого-

ворио с Дубровником да посланик има право примити оставу његову кад покаже запис краљев с уговореним печатом и краљев прстен (С. бр. 135). И Бурађ Бастринотић помиње прстен којим је писмо запечатио (С. бр. 148). Ови су и други знаци били у обичају.

Између осталога чим се доказивало имамо у старијем писмима још „свод“ и „лице“. Свод је био у суду радња, којом се ствар, која је била под сумњом, враћала од једнога господара к другоме дотле док није остала на оном који није могао показати од кога му бјеше. Он је био кривац. По закону Душанову није било свода за коња купљена на тргу кад је за њу плаћена царина; јер је царник заклетвом својочио купцу да је купио по закону и да се не зна ко је укравао (С. бр. 43). Свагда се одређивао свод за ствар која је била под сумњом. Ко се није могао оправдати свodom, он је враћао украдену ствар с глобом, т. ј. самоседмо (З. чл. 143, 193). Царник и душаници заклетвом су свједочили за купца да није криз и тако га оправтали глобе (С. бр. 43; З. чл. 193); али се ствар враћала пређашњему господару, ако је хтио натраг узети и дати купцу онолико новаца зајколико он бјеше купио ствар (С. бр. 73, 91, III, 187). Свод је могао бити само онда кад се украдена ствар нашла. Нашавши ствар могао је човјек дознати и онога ко је бјеше укравао. Таково се освједочавање звало у српском праву лице. По томе ријечима у 79-том чланку законника: *ако кто поднастъ лицъ подъ улохъ* треба разумјети овако: ко позна у кога своју ствар; а чл. 143 ријечима: *и ако ли кто про очахъ отдалено или открыто* лице, или силою, отисто бојде — каже: ко нађе своје што убијено или украдено или силом узето. По томе „лични коњ“ у деснотским писмима (С. бр. 73, 91, III, 173) није ништа друго него коњ, којега је господар уместало па га он опет пашао; а татъ и хорсъ фелунты (З. чл. 126) то је „упеж“ и хайдук ухваћен, који се већ не може оправдати. Али што знамо о лицу, то је тако мало, да се може мислити и друго да значи. Под лицем се може разумјети тајна краља из супрот јавном насиљу или отимању. Тада ћи *наћи под ким лицем* значило кријати кога да је што укравао, а ријечи *отдалено или открыто* лице стајаће на супрот ријечима: *силомъ отисто*. Шафа-

рик као да ово друго мисли говорећи да лице значи heimlich, али је лице у њега преведено ријечју Wesenheit,¹ као по оној првој мисли. У руској се правди лице узима за ухваћену ствар, а по том се и нама ваља већма држати оне прве мисли.

Кад се није могла наћи ствар сама, онда се тражила помоћ у савјести. У споменицама има двоје чим се доказивало ослањајући се на савјест: „рука“ и заклетва. Под ријечју рука мислило се у старој Србији што се сад каже поштена ријеч. Што у најстаријим српским законима нема руке, него се налази у писмима још старијим, то показује да се само у најстарија времена вјеровало руци. Заиста тако прост и лак начин ујеравања као што је руковање могао се држати само у народу исто тако простом и без лукавства, где је светиња дана ријечи, прекрасна прата словенскога народног својства, још замјењивала сва формална јемства. Лијепо је видјети поновску општину, чисту словенску, далеко од мора, која је мало трговала и по томе сачувала у бољој чистоти своје поштење, како се жали на Дубровчане што раде у паточ оноже што су обећали давши руку (С. бр. 11): *и не скро (и)ти въ земъ ил они стримъ, да ни не здконы: да ии Радославъ даљине риекъ терѣ га неудасте*. Дубровчани одавно не вјероваше руци, те је замјенили заклетвом. Краљ их Владислав жестоко кара што раде и против заклетве и против руке (С. бр. 9): *да ии како си се сте нахушил по клятвѣ наша седа и наше солдаты смили: такоун сте в ини чинили даљине скону риекъ и скону крка терѣ шох седа пленили и болије сан з друге исхали*. Око тога ја времена приморски кнез Бурађ, по свој прилици такође представник стварога живота словенског, молио Дубровчане да кнез њихов да руку његовијем жупанима да могу сједети у граду без страха (С. бр. 10): *да молите кнеза нашега иако кнез (и) ишь т. ј. жупанима Бурђевим риекъ даљ и съ камъ да си сједели не боен се*. Узрок је тој ходби што су Дубровчани ишли на Бурђа преко своје воље уз Млечиће, а жупани Бурђеви ишли на Дубровник преко своје воље уз Уроша: за то и иште Бурађ да се опрости увреде између њега и Дубровника учињене од невоље.

¹ У Кухарскога, Древићиш. памятн. славии. законодат., стр. 187, 199, 216.

Најпосаје, заклетва се држала за најјачу ствар којом може човјек што доказати. Послије заклетве ишао још само суд божји, али у њему није свагда тражило помоћни српско право. Распре се српшаваше заклетвом. Видјели смо како се заклињало кад су се давала писма. Поротнике је заклињао у цркви свештеник обучен као кад служи у цркви (З. чл. 129). У Винодолу су се заклињали метијувши руку на свето писмо: *положивши руку сврху книг тичућ; има присећи такнук у свето еванђеље.*¹ Знатно је питање: ко се у суду заклињао: или онај који се тужио или онај на кога је тужба? Из наших се извора види гдје се према парници заклиње кад један кад други; али никадје не можемо наћи да се у једној парници купу објоница. Тако у своме писму (С. бр. 43) Душан држећи се обичаја отада и прадједова заповиједа да кад Дубровчани да своје имање каквоме трговцу (Србину?) па му у њега пропадне, онда Дубровчани треба да се закуне колико му је пропало па ће му се вјеровати: и где који дас двропулининь скон докштињь кому годъ търговицъ тире и да од него и къде идентъ, да се ильне латинини, ѣл тоци да киде върошки. Као што се види, овде се заклиње онај коме се чини криво, дакле који се тужи. С тијем се подудара 163-ки чланак Душанова законника, где се нарочује да ако се трговцу у путу што украде, онда он и с њим поузданни људи треба с кљетвом да кажу колико му је штета, па ће се према томе накнадити трговцу. Тако заклетве налазимо и у мјетском статуту, где господар од жиничета, којега ју нестане, или од оштећене баштице или од побјегла чељадета треба с кљетвом да докаже колико му је штета.² У крчком статуту старјешина од стана доказује кљетвом колико је коме домаћину пропало оваци.³ Али даље стоји: а кон локо търговицъ докеде конс кзникъ ис тає земље и по-дилю се, да се ильне тъди търговицъ смишлаги... Овде се опет заклиње тужени, а не који се тужи, или онај који иште свога коња. Али кад се у првом случају Дубровчанину, коме нестане имања, чини криво; и кад је у другом случају овоме, коме нестане коња па га опет нађе, била крајом учиниена

¹ Винод. зак. §. 42, 56.

² Гл. 9, 34, 39.

³ Статут. 1388, чл. 14.

штета прије, па се онда чини криво опоме који је купио коња из туђе земље не мислећи да је краден па треба да га изгуби; отуда долази да се у оба случаја заклиње онај коме се чини криво или који се тужи. Управо се тако у деспотским писмима (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137) куне онај коме узимају коња, којега је купио. За њега се заклињу и царници и душници (С. бр. 43, 50; З. чл. 144, 151, 193). У Душанову се законику помиње заклетва само за душевнике, а о заклетви за друге случаје нема ништа, а и од осталога што би још требало има зрло мало. Тако се Рајд тужи да је и у далматинским општинама било врло мало наређено за доказивање у стварима грађанским и криминалним. Составивши оно што је он дознао с онијем што сами знамо из статута, који су нам познати, опет не можемо као што треба потпуно знати како се ова ствар спршивала у старој Србији. У обичајном се праву то добро знало, а што ми не знамо, томе није узрок ово него писмо што нам га није сачувало. Само видимо да је у неким случајима заклетва одговарала заклетви: на заклетву онога који се тужи, заклињао се с душевницима онај на кога је тужба, и ако се заклетва његова показала донољша, њега више није закон гонио.¹ Али се у највише случајева говори на то се или о заклетви онога који се тужи, или о заклетви туженога. И један је и други могао извести за себе свједок један да потврди тужбу, а други да се оправда. Тужени је не имајући свједока могао наћи душевнике и с њима се заклети да није крив. Ако ли није имао ни душевника, онда се заклињао сам. А свагда је послије заклетве бивао чист од кривице која се на њега износила. Који се тужио, онај је могао мјесто своје заклетве извести свједоке или душевнике и таха је тужба била најобичнија. По себи се разумије да се онај није заклињао на кога се „лицем“ што доказало, него је одмах био осуђен. Кад тужилац није имао свједока као што треба, онда је бивао прав тужени.² Али главно питање још остаје без одговора: је ли се свагда туженоме давало да се закуне или само онда кад тужилац осим заклетве своје и својих ду-

¹ Рајд, Збори. Вал., стр. 151, 177, 192. — Винод. зак. §. 9.

² Крчки стат. 1388. гл. 1. — Винод. зак. §. 53.

шевника ничим другим није могао доказати¹. Као да је врло много вриједила заклетва онога, који се тужио, тако да се у највише случаја могао послије ње одмах гонити тужени. Барем излази из неких члавака винодолског и крчког статута, као што и Рајц каже.² За то је опет заклетва била пошљедње чим се доказивало, и кад се год могло, стављала се тужењу и правдаљу граници добријем свједочима, од којих се као и од ротника искала потврда да истину говоре и који су се с великим опазом пуштали да свједоче.³ У крчком статуту има наредба: кад се жени учини сила па ова то потврди с три добра свједока, онда тужени ако не призна да се стави на муке. И за крађу се тако радило: кад се закуне домаћин коме је нестало оваци, ставља се на муку тужени.⁴ Овдје иза тужбе иду одмах муке, а нема заклетве којом би се тужени могао правдати, а то ће рећи да се ономе, коме се криво чини, потпуно вјеровало што по закону каже. Тако ваља разуњети и друге наредбе истога статута за криминалне ствари. Из свега се реченога види да је српско право допуштало да се може закletи и тужилец и тужени кад нема „лица“. И један и други могоше са собом имати свједоке заклете или незаклете. У неким се случајима ставља заклетва према заклетви и тако се могао тужени оправдати; али је у другим случајима заклетва онога, који се тужи, била тако јака да је тужени одмах долазио на муке или бивао осуђен.⁴

Одговорност је на суду, какову налазимо у уговорима с Дубровником, била двојака: лична и општа. У првом је случају одговорао само један, био сам кривач или место њега други ко; а у другом је случају осим кривца одговорала и сва околина и сви град. Влада је српска у својим пословима с Дубровником показивала да је рада без оклијевања задовољити Дубровчане, и то толико да се остављало и опште јемство па је сам краљ или цар намиривао онога коме се чинило криво.

¹ У истој књизи, стр. 177, 192.

² Винод. зак §§. 19, 41, 52. — Крчи стат. 1388, гл. 14.

³ 1388, гл. 1, 14, 16.

⁴ Испореди Винод. зак. §§. 9, 10, 11, 27, 41, 56, 61, 68, 72, 76. — Крчи стат. 1388, гл. 1, 14, 16, 19, 20, 26.

За чудо је како за сто и више година српски владаоци за ствари дубровачке обилазише кад кад обични реди као да бисе брже и лакше српштало сами узимаше на себе одговор. Одале се види колико су цијенили своју трговину с Дубровником. Тако Радослав Хумски пише, ако он или његови људи узму што дубровачким трговцима, да ће све потпuno вратити или он сам или његов човјек, ако ли човјек његов не би вратио за што му драго, онда да одговара он сам Радослав (С. бр. 20). Урош је I уредио да ако у распри између Дубровчанина и Србина судије не даду самога кривца или му не узму одређене глобе па пријеме, онда ће сам краљ узети накнаду и дати хоме је криво учињено (С. бр. 21). Јелена, жена Уроша I, обећаја да ће сама платити све што би на њезину двору Дубровчанима отео или кластили њезин или ко други њезиним писмом или на њезину пријатељство, т. ј. ко би њезину име па зло употребио (С. бр. 27). Дечански поставља напријед накнаду општим јемством, а кад се тако не би могло накнадити, најмурује својим повицем ономе коме се криво чини (С. бр. 36). Исто послије наређују и деспоти (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Душан даје одмах накнаду сам па се послије најмурује с кривцем. То је син његов поновно (С. бр. 40, 50). Балшићи најмурују дубровачке трговце својим новцем, кад не могу да нађу кривца и њега самога да им даду (С. бр. 64, 70). Осим те необичне одговорности самијех владалаца у усуђену уређеном између Дубровника и Србије, видимо, као што је поменуто, двојаку одговорност, личну и општу. Нема сумње да је управо под одговор падао сам кривач. Здрави разум каже да за кривца одговора ко је скривио или ко му је помогао. То је разлог личној одговорности. Душан пише у писму (С. бр. 43), које послије и Урош V попови (С. бр. 50): *а тогдји кривца да цар царство им и да изјде на већи што ће се збога и збогом здо који*. Турађ Балшић разумијући да је одговоран сам кривач узима на се одговор само за онда кад би кривач утекао (С. бр. 64). Наредба, коју је учинио Душан исте године кад је дао законик, има своје значење. Али као што се у пошљедњем још држи опште јемство, овдје се већ јавља лична одговорност. Кривца тражи сам цар; ако ли га не нађе, онда за њега одговара он сам а не околина. Овдје се види да се умијешају дубровачко право. Без сумње што се

не могаше брзо намирити и што опште јемство не бјеше правилно, с тога цар измијени за Дубровчане стари обичај своје земље. У далматинским општинским законима нека писта налик на опште јемство: ондје одговара само кривац. Што се човјек могао заклетвом оправдати и готово у свакој криваци откупити новцем плативши глобу, то није мало олакшавало личну одговорност, те опште јемство не бјеше потребно. Поред тога, и то је главно, у законизму далматинских општина бијаше личност човјечија већма за себе стављена него у Србији у законику. Племенскога живота бијаше нестало на римској земљи, а у Србији он бијаше главна основа општем јемству. У Словена је био обичај држати племена за једно параздјелено тијело, којсму глава бијаше најстарији у племену. А кад се послије распадаше племена на породице, а од породица опет на ново посташе племена, одговорност не могаше више падати на цијело прећашње племе, и по томе у вријеме Душаново видимо, гдје јој границе не иду даље од куће, т.ј. од једне породице или више породица, које живе под управом једнога старјешине. Кућа је била — као у старо вријеме племе — једно цијело тијело, којему чланови уједињени мишљу о племенском животу требаше да добијају, да се хране, да се користују и одговарају сви заједно или преко старјешине, који се никако не одвајаше од родбине представљајући собом цијelu кућу. Ово је природни почетак општега јемства; оно је изашло из основе словенскога живота, и по том је само у њему и само се по њему може разумјети. Из тога је ласно докучити за што се у старо вријеме у Србији, у којој и данас има много словенских мисла, вјеровања и обичаја боље сачуванијех него у другим словенским земљама, опште јемство тако живо показало у праву; а у далматинским општинама, гдје је право имало своје особите судбине, гдје се римско начело увукlo у основу народнога живота, личност се одвојида од породице и од племена и остала за себе. Ондје је налазимо свуда одвојену у свemu што припада у општински и породични живот. По томе је ондје и под одговор падао само онај који је крив и само је с њим закон имао посла. Најпослије још ђу и то споменути, да лична одговорност и опште јемство, ако и јесу казни ради, опет не докучују њом обје једно. Личном се одговорноти у неким казним

не враћа само зло него се још гледа да се зло и не учини; јер кад кривац одговара лично, може се учинити да у напредак не може чинити зла. А опште јемство где само да врати за зло, у кривца оно не дира. Оно не гледа је ли се нашао кривац или не, одговара ли он сам за себе или други ко одговара за њега: њему треба само да се намери онај коме се чини криво и тако да се учини крај распри. Али што се одговорношћу једном и другом докучује може бити тако различно само у неким казнима. Лична одговорност само онда може смести да се у напредак не чини зло, кад паће начин како ће стати на пут кривцу да не учини зло; за то је мало глоба, коју кад кривац плати остане као и прије слободан у својој радњи. А и далматински статути скоро сваку кривицу мјере новцем, и мало ће се паћи у њима кривица, за које би биле одређене тјелесне казни. У ономе што се казним докучивало, они нијесу стајали ни мало више од законика Душанова, и по томе њихове мисли о одговорности бијаху на другом начелу и то на личности. Ту су се, као што рекосмо, наредбе српских владалаца мало подвргле мислима дубровачким и лична се одговорност вољела него опште јемство. Ево шта је Дубровник наредио за своје грађане, који би били криви у распир са Србима: иако кога грађанина ѡть сиди љескы сэдъ, да подасмо сгонъ добытъкъ; азъ ли из досытъкъ не стеус, з мы самога кривца да дасмо сконъ гланкоъ доколъ сидъце згокоре да се плати; ис плати ли се до зрокъ, да потолъ да с остало из комы краленствез ти (С. бр. 26). Прво се кривац откупљивао, ако се имао чим откупити; ако ли није имао, онда се давао главом, и судије му остављале рок до кога је дужан био платити глобу; па ако се ни тада није имао чим откупити, онда се давао на вољу супарнику, који је овдје сам краљ. Овдје се види обично у далматинским општинама право, по коме се кривац могаше откупити и само се онај предавао главом, који се није имао чим откупити.¹ Урош је I видио да овдје нема општега јемства а може бити да је видио и то да се кад што од кривца није имало шта узети те је остајао ненамирен онај коме је криво учинио; осим тога држао се и српскога обичаја, обративши се — кад није било кривца — општему јем-

¹ Рајц, Зборник Валујева, тр. 175.

стну, које је свакојако требало да да пакнаду. Тако је писао: и ако се ће брат уложи ৎ смље краљевствен фогтјанъ изниси уловици, да и ће садије издаје доентије; ако ли из доентија не стеус, а они да подају кривица смиога до зроке доколе садије зрењ. Дотле је одговорност као и у Дубровчана; али то није било дosta, него се у писму додаје: ако ли га садије не исходи, да где ини оправда знаје вѣсти те даље, да га изме краљевство и да га постани где га хаде право постанти (С. бр. 21). Ако и није овде споменуто опште јемство, али се јасно наговешћује. Од кога би, ако не од околине, по словенском обичају требало узети пакнаду, кад се крије кривица? Корист је очевидно била у Дубровчана. С том се наредбом Уроша I слаже друго српско писмо, за које се не зна ко га је дао и кад, али је за цијело краљевско, где стоји: оу који ли се жоунт про исхакости, тади жоунт коми да да кривице коми да плати (С. бр. 38). А Стефан Дечански заповиједа: ако ли виње се ком утета зупни євиљеџи, да виње сплате окозил седа коми градъ ком бахс; ие сплате ли виње, да виње краљевство ии плати ик ћес којкис (С. бр. 36). Из овег три веома важне наредбе, које имамо од времена прије Душана, видимо да се опште јемство држало у то вријеме у Србији и да је било примијењено пословима између Срба и Дубровчана. Прем да у писму Душанову (С. бр. 43) не видимо општег јемства, јер је ондје само казано да ће се цар сам намиривати с кривицем, онет се у законику његову налази опште јемство још у пуној сили. Тада се обичај није могао истиријебити, ако је и рад био владалац увести личну одговорност; јер је, као што рекосмо, изашао из самога народног живота словенског, био је у основи словенског живота. Начелому се може видјети у самом законику. Има чланака, који као вјеран пријепис старог народног права, међу под одговор цијелу кућу. Ти су чланци врло знатни; да се Душан није држао обичајнога народног права, него да је поставио само своја смишљена правила, законик му се не би тако примио, не би се толико преписивао. Пријепис пајбоље сиједоче како је био примљен у старој Србији; а то доказује и да је у њему само поновљено оно, што се од старије држало у народу као пошљедак духовнога самосталног развијања. Народне мисли о праву тада се написаше. Видимо како је мисао о одговорности текла из мисли о племенском животу. Кад се

пређашња племена распадоше тако да у њима нестајају сродне свезе, онда главна мисао о племенском животу, мисао о заједници, тражаше да се на ново грађански одреде границе племену. Пређашње племе би остављено; него мисао о његовој цјелини пренесена би на његове огранике, којима и границе бише породице или куће. У кући се могло мислити неколико породица, само кад се нијесу раздијелиле него имале над собом једну главу. Кад кућа бијаше у цјелости, по себи долажаше и општа одговорност. По томе и стоји у неколико знатнијих чланака у законику да отац одговара за сина, брат за брата, род за род, само ако живе у једној кући, и да особито одговарају кући старјешине; што би год здо учинио који од до мањијех, старјешина би платио или бар дао кривицу (чл. 48, 55, 60). Свак ће казати да се у овима чланцима показује дубока старина, која бјеше сачувана до времена Душанова и која се гдјепито и сад држи по неким српским земљама. Али то још наје опште јемство, као што га ми разумијемо, то је тек до мање опште јемство; него се из њега развило и грађанско опште јемство или оно по којему је за кривицу одговарала цијела околина или цио град. Основа му се види одмах. Као што се кућа мишљаше да је једно цијело тијело, тако се мишљаше и околина да је цио нарајдјелан заничај; мисао о заједници би с куће пренесена и на њих. Јест истинा да је било нешто што не бива само од себе; али да је могло бити, учињено је тијем што се памтило за стара племена, која живјеше у општинама и собом представљаше народ једнога краја. Разлика је само то што унутрашња свеза старијем племенима бјеше у роду, а сад свеза околинама или градовима бјеше грађанска или јурничка. Опште јемство бијаше у том што сав град или сва околина, т.ј. једно или више села, одговараше за кривицу учињену на њиховој земљи или од њихова човјека; они дужни бијаху или дати самога кривица или ако се сакрио платити за њега глобу. Опште је јемство било само за криминалне кривице, као: убијство, пожег, похару, врачење итд. Мисао од кога је настало опште јемство, остављала је самој околини или граду да суди. Влада иштући од њих кривица није се даље мијешала у суд него им је остављала на вољу да се намире с кривицем и да га траже. Ако су тајни кривица

за што му драго или га нијесу могли наћи, онда су сами плаћали за њега. Овдје се с једне стране живо показује домаће јемство, по коме се или кривац давао главом или је за њу плаћала цијела кућа, и плативши сака се намиривали с њим; а с друге стране излази мисао да треба вратити зло за зло, а то се по општијим мислима свагда мјерило новцем. Где је откуп могао бити мјесто тјелесне казни, онда је могло бити и опште јемство. Тако су се међу собом везале различне ствари у сушћину. Али ако се општим јемством и гледало свакојако да се штета накнади, опет је у њему био и велики недостатак. Оно је чинило те кривица није гонила злада, која је сама могла употребити све што треба да се ухвати кривац. Околина или град плативши за њега глобу нити имаше кад нити могоше тражити га, јер не бјеше довољно страже, народа бјеше мало а пусте земље много; па кад би га и нашли, опет се нијесу могли с њим намирити онако као што би могла сама влада. Поред тога, ако је кривица била такова, да се није њом заслужила смрт, онда је готово свагда остајала без казни. Проспитавши се неко вријеме и знајући да је глоба већ плаћена, кривац се на миру враћао кући и могао је чинити зла као и прије. Тако је опште јемство опраштало владу дужности да разгледа ствар и тражи кривца; али је тијем ред земаљски остајао у назатку. Тако је једно зло зукло за собом друго. Истина, у законику се у неким чланцима наређује да се најирије да кривац, али се не настоји око тога; а околини је или граду било лакше платити глобу него тражити кривца. С тога други чланци не шту ни то, него им је доста сама глоба па се са сазвјем остављају кривица.¹ Најпослије, опште јемство наје противно адјавоме разуму, који иште да за кривицу одговара сам кривац. Прва је радња суду била обраћена на кривца; он је глобом или тјелесно казнио кривицу, па кад се кривац налазио лицем, може се казати да онда није било општега јемства; кад се кривац имао лицем, опште је јемство могло бити само онда кад се показало да је кривац и сама околина или град, а онда они управо и највеће у одговарали за кривца него за саме себе. Иштући самога кривица, влада показиваше да с њим има посла. Али где се далматин-

ско право устављаше пашавши да не може бити накнаде ни казни кад кривац побјегне, онда српско право ићаше даље не остављајући увреде без накнаде па који год начин. Душан уредивши земаљску управу, предавши градове и околине глavarima (кепфалијама), први је кренуо право од општега јемства к личној одговорности. У његову законику видимо личну одговорност државијех чиновника онда где прије бијаше опште јемство. Кад би трговац био у путу похаран, већ није плаћала жупа, као што је уредио Дечански, него главари и стражари (з. чл. 159, 162, 193). Али та новина није постављена да јој није постављено и противно: по чланку 194 за штету, коју чине хајдуци из туђе земље, плаћаше околина која их пропусти у царску земљу, а по чл. 137 ту штету накнадаху крајишници, т. ј. властели који управљају крајевима. Види се да се одговорност почиваја на полебати и од општине прелазити на човјека. Али је то остало само код чиновника у служби. Кад је посаје Душана ослабио унутрашњи ред у Србији, морала се уклонити та одговорност а опште јемство осилити. Барем у Деспотскијем писмима не видимо ни главара ни стражара ни крајишника, него под одговор пада околина: где га (Дубровчанина) *ојсис гојс или покраду га ој селој, да ињу плати околину* *про ињу ојсис гојс или про си ињу покради* (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). На тај се начин опште јемство држаše у Србији све до њезине пропасти. Напријед рекосмо да у далматинским општинским законима нема ништа налик на опште јемство. Доиста има цијелијех статута у којима нема ни трага од овога обичаја; али опет што се неке општине мајешашу са земљама чијијем словенским, с тога се могоше и оне повести на пут општега јемства. Ево шта је Рајц опазио у различнијем далматинском статутима. На Корчули је био обичај да плати цијело село за убијенога коња или бика, кад не би било кривца; али је и тада остављано седу 15 дана рока да може тражити кривца. У Шибенику је сваки народ плаћао штету и глобу кад на помагању не би истрачао или кад би се на његовој земљи учинило убијство а кривац се не би нашао.² Лако се може опознати да се таково право као стари обичај држало само по селима

¹ О општем јемству в. зак. чл. 20, 52, 79, 88, 97, 108, 181, 182, 194.

² Рајц, у Зборнику Валујева, стр. 110, 158.

тје је јачи био словенски народ: а у градовима га није било: у градовима је само кривци имао посла са законом а други нијесу одговарали за њега. У Винодолу ко би убио најјесника, дворанина или слугу кнезева, ко би убио кмета или кога од кметскога рода, па би се скрио, његово је племе плаћало половину вражде: али само половину, јер се племе, или дом у таком случају бројило у половину, а друга је половина био сам крвник.¹ Што се гледало шта је убијени и што се само половина вражде узимала од родбине крвникове, у томе се показује слабост општега јемства, које може бити да су онамо однијели Словени, која готово сами бајаху у Винодолу, о чему свједочи језик у закону. У самом Дубровнику како му се умножавају земље са словенским народом и како узимаше мах словенско начело, од прве четврти XV вијека, тако настајаше закони, који уводише у обичај опште јемство. Нема сумње да су ту Дубровчани пристајали уз словенски живот. Под тијем се уредбама давао околнин рок да нађе кривца, а послије рока била је дужна сама платити глобу. У зеленој књизи стоји у једном чланку: *Ma se pure non scorprendosi il reo, allora passato esso termine di quattro mesi, il rettore ed il minor consiglio abbia libertà di stimare tal incendio e per esso condannar la казнисина secondo a loro parerà il danno.* Као да се сви чланци тичу права за земље и парница изван града. Особити чланак има за Копавље, где је „событина“ била дужна за два мјесеца од дана кад се учини пријеступ или дати кривца или платити за њу глобу.² Али су све ово у далматинским општинама само изузети а дух њиховијех законова остаје код личности. Тада је дух по свој пријаци од старије радио у различнијем пословима, које је имао Дубровник са Србијом, кад још у половини XIII вијека балови босански Нинослав и Стеван за суд између Срба и Влаха уредише: *а инонз влажи и инонз сербии да не саде идьма* (штете) (С. бр. 5, 14). Исто наредише и деспоти, који писаše: *ако же кон доукрупнину којою длъжни или учинь кривъ, да се ире истъци, а да из овону доукрупнину ижеколиць пнатти, тъкмо тко же длъжни или учинь кривъ, ѿнь да плати и пати, а да иднога из дроу-*

¹ Винод. закон. §§. 29, 31.

² Dubrovnik, 1851. sv. II; Zrealo povjestaice Dubrovačke, str. 85, 86.

томъ да из прточнине (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Кад напоменемо да је у истијем писмима наречено опште јемство кад треба Дубровчане памирити, онда ћемо видјети како су се јако показивале обје стихије у уговорима између Србије и Дубровника. И у Босни у једној пријеме с пошљедњим деспотом краљ Томашевић потврди: *да ѡако сада панорда не саде никадаръ сеће и памчи речаги ни единога дзбронуваних ни смаганъ нико ни единога прважнини да је једно тије предлежи, него да се ианде по закону тко саде даждији оних истаџи да оних платити а да се иракоми не може здати да кривога ни једно наиме иракога* (С. бр. 150). Јамачно су Бошњаци по мислима о општем јемству искали да накнаду дају земљаци кривчеви; али и за то Дубровчани умјеше наћи себи олакшицу. Најносије цијела ова ствар баџа неку сјенку па поступне њиховијех трговала: може бити да су многи од њих одлазили из Босне не измиривши дугова па се више не враћали. Ђурађ Војисаљаћ, писавши у својем писму 1434 године између осталога за какву се кривицу могу порубити властели које он дарива, нађе за добро додати: *главе људиши љуоми кон с сагрнице а фстали да жини и вресниклю* (С. бр. 118). Тијем је додатком склонују сву одговорност скуће кривчеве, сако ако није помијешана у кривицу. Послије овога могу изрећи општу мисао о праву по ком се одговарало. Српски владаоци, кад не бјеше кривца, сами или општим јемством даваше накнаду оштећеном Дубровчанину. У оба се случаја накнада свакда даваше. Али Дубровчани са своје стране даваше накнаду оштећеном Србину само давши кривца главом или му узвини имање: а друге одговорности нијесу допуштали. Општега јемства није било у њих; скаки је трговац одговарао сам за себе не гледајући је ли сам могао накнадити штету Србину. Очевидно је на чијој је страни била већа корист. У нашим писмима има још једно јемство, које се може назвати господско. Господар је одговарао за својега поданика или роба, ако га није хтио дати главом. Прво се искало од њега да да кривца, он га је могао и не дати, па је онда плаћао глобу. То јемство наговјешћује једно мјесто у писму Уроша I (С. бр. 22): *и зи нога се обрјте лије широкъ терес про комъ исконости, да в томъ господаръ не ири, и да си ири кривицъ; ако ли ирикъ вунин дјетинъ, да га пода господаръ, ако ли га не пода да*

плати господару вражда. Та је уредба била и у неким далматинским општинама.¹

Чим се гдје по суду измирује оно се у нашим писмима зове „правина“. Тако се зове по истом разлогу по ком се и сам суд зове „прав и божји“. У уговорима обје стране уговорају за себе правину држећи да свакоме треба да се учини што је право. Имамо у споменицима неколико пута напрећено како се у имање не може дирати. У уговору с Михаилом Асеном уговорише Дубровчани: кад би дубровачки трговац умро у Бугарској или бугарски у Дубровнику, с дружином или без дружине, „с језиком или без језика“, онда имање покојниково да се попише и да се у њему не дира него да се преда особитијем људима, који дођу из земље покојникове с писаним за то допуштењем од своје владе (С. бр. 16). И деспотови су српски чували имање умрлога дубровачког трговца и предавали га по зајету покојникову (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Већ смо видјели како су се српски владаоци старали да се дубровачким трговцима не оштети имање кад иду по њиховијем земљама, и како су Дубровчани били на опазу враћајући оставе које у њих бијаху. На том је начелу стајало и бријежно право. По томе праву није се смјело дирати у лађу дубровачку или млетачку која би се разбила крај српских обала, ни у товар њезин. Ако ли би чега нестало, одговарала је околина (С. бр. 36, 43, 50, 70, 71, 73, 90, 91, 111, 137). Таке наредбе за бријежно право имамо и у далматинским општинама, него је за чудо како је мало писало за то право, тако важно за трговачке и приморске општине. Главно је у свима тијем наредбама да се у туђе не дира.² Што се тиче залога, Дубровчане је у Србији заклањао закон. Свагда се гледало да се у залоге не дира. У различијем пословима између Дубровника и сусједијех српских земаља није могло бити без дуговања, која су утврђивана залозима. Гледајући на различно поданство и уздајући се у силу својега цара Душана Срби су могли каткад искати своје залоге натраг без откупа особито у земљама отетим; али видијеши напријед од колике штете може бити тако помијеравање узај-

¹ Раји, Збори. Вал., стр. 130.

² Раји у истој ливизи, стр. 151. — Мљетски стат., гл. 55, 56, 61.

мичне вјере, Душан и у своме писму (С. бр. 43), које послје понови и син његов (С. бр. 50), и у законишку (чл. 77) постали првијло да се залози откупљују, били гдје му драго. Украјен конј, којега позна прећашњи господар, ако би га и прекупио други не знајући да је краден и држећи се у куповању законитога реда, онеч се враћа прећашњему господару (С. бр. 43, 50, 73, 90, 91, 111, 137). У суду за земљу Дубровчани враћају земљу, коју суд нађе да је краљева; и ако буду на њој виногради, краљу припада вино исте године (С. бр. 26). Пређези се враћају својим господарима (С. бр. 144); у рату за робљени отпуштају се (С. број 45, 114); ко је коме дужан тај му и плаћа (С. бр. 144); земље и имање, уз рат узето, враћа се (С. бр. 55, 89). Правила је могла бити и без суда или по уговору, који је био међу супарницима, или по новој погодби. У споменицима често налазимо где Дубровчани желе да се њиховијем људима чини правда. Тако и од њих српски господари гђејдје ишту правду. Најбоље је Дубровчанима жеља изречена у писму великога кнеза хумскога Андрије ријечима: да ко је отворио земљу посок вистине испада, а првима да је је (С. бр. 4, 15). Из иста два писма видимо да је у Хуму а може бити и по свој Србији био обичај да кривац кад дође преко своје воље у земљу, где се тражила од њега накнада, онде и под суд потпадне и изврши правину; али кад дође од своје воље, а још није искана од њега правина, онда се, ако се потражи правина, може вратити кући и онде учинити правину. Али не могући се подјемити да сам добро разумио то мјесто, додају га у оригиналу. Ево га: а иако уловски ки приде и наши щасливо исконоси, који се исказа првима з не исполнену из њеде, да стапи и да зупни првима, ако ли приде таки уловски који не исказа поданца, да из се не изјави ни тињки конјиц, доки понде и спос место и тимо да зупни првима по тоји, Дубровчани молише Михаила Асена да међу њима и Бугарима буде правина без суда и плаће (С. бр. 16); а иако људи скетого ти царства или Петрови кисокога сепастократора имати вскакија искому првима крхъ нога годе уловска кнезијата дубровачкога, да ћи кидамо држали ф пись учинити првима већу снагома и ћија давље по закону илјадија сјевијенога првима и такоде првима да буде изјавима људима к ћесмади скетого ти царства и Петрови кисокога сепастократора . . . већи никаде даје и ћија снага . . .

књи. Донета се у далматинским општинама могла правина учинити и без суда самом погодбом с кривцем; али ако се заметнула парница, кривац је плаћао трошкове за суд.¹ У неким случајима није било доста само вратити ствар, него се још нешто узимало од кривца. То не треба помијешати с глобом. Глоба је свакда била у новцу; а оно су попајвише биле онаке стваре као што је била она око које је била распра. Глоба је имала значење и силу казни; а оно је друго било само памира. Обично се ствар, око које је била распра, враћала самдруга (двојном) или самоседма (седмином). Толики су нутри врло чести у законику Душанову. Кад не би властелин на пријеме дао царскога дохотка, дужан га је био дати двојном (чл. 200); ко би учинио насиље калуђеру без суда и правде, ко би узео мито, одвео човјека у туђу земљу, пропустио лупежа, узео приселницу, имао крадена коња, дужан је био платити самоседмо (чл. 30, 80, 90, 122, 193, 203). Урош је V заповједио својему властелину Јарку да плати Дубровчанима седмилом за то што им је узео робу без новаца (С. бр. 45). Ова је плаћа у далматинским општинама била различна. У Винодолу је за украдено живинче, жито и мед, осим глобе кривац плаћао штету двојном; ако би преко правде узео имање остало без господара или не би дао кнезу дохотка од земаља, у којима је кнез имао свој дио, он је осим глобе у новцу још био дужан платити дохотке седмилом за сваку годину; за покрају крупне стоке кнез је узимао од кривца двојном а осим тога још и двор кнезов седмилом.² На Крку се за сваку покрају узимала глоба у новцу или се кривац тјелесно казнио а оштећени добијао

¹ Рајд, Зборн. Вал., стр. 179.

² Винод. зак. §§ 8, 33, 34, 50. *)

^{*)} Овај посљедњи § гласи овако: Ошће од говед великих, ка су за татбу јета, да пристав има имати од свакога говеда солдини 5, вола буди живо воља мртво, и од ричи, ке су вридине солдини 40, ниже ће би вридине (биле), има имати 2 солдини, и више тога солдини 5. Нишће мање та исти пристав има се взети од двора и шњега прошћењем. И има се видити да кмет вазме за татбу од једнога 2, а двор кнез или службеници више писани од једнога 7.

Прев.

накнаду двојном.¹ Па Мјету се украдена рогата стока накнада десеторо ако је била ситна стока, четворо ако је била крава, и двоје ако је био во. За другу се крађу штета накнада четворо.² У другим се далматинским општинама свака похара или покраја наплаћивала четворо; а ко не би платио дуга, плаћао је двојном и тројном.³

Кад човјек, за кога се судом доказало да је крив, не би дао накнаде или што није имао од куда или за што му драго, онда би се метнуо у затвор или се предао главом супарнику. О томе имамо нешто у споменицима. Најјасније се показује у писму које Дубровчани писаше Урошу I (С. бр. 26): и да се кога грађанин *осуди* *шкоди* суд, да подадео скочи досытъкъ, ако ли ће досытък не стече, а ишь слыога кривца да дадео скочи галкоњъ. Такле је у правима далматинских општина било да се кривац изда главом. Али тога издавања не треба мијешати са затвором. Затвор је био тако обична ствар да се о њему нема шта говорити: кривац се затворао свакда кад је год требало суду за грађанске распре или кад је у криминалном пријеступу затвор могао помоћи да се докаже лицем. Тако и. пр. у далматинским општинама затвораше се у тамницу дужници који би хтели побјећи, који би били под сумњом и који не би могли платити.⁴ У неким се општинама за убијство затворао кривац, а за друге кривице само се онда затворао кривац кад није имао за себе јемство да ће до рока платити глобу,⁵ итд. По законику Душанову затворали су се властелини, који не би платили царскога дохотка или би сакрили лупежа и хајдука (чл. 123, 124, 125, 200) итд. По себи се разумије да је затвор био главна ствар у криминалном а каткад и у грађанском судењу. Кад се допуштало јемство, онда је био и затвор. Са затвором, којим је кривац падао власти у руке и по суду долазио под различне казни, не треба помијешати издају, којом је кривац би-

¹ Крчк. стат. 1388, гл. 17, 18, 27.

² Мајет. стат., гл. 8, 9, 10, 11.

³ Рајд, Сборн. Вал., стр. 164, 187, 188.

⁴ Рајд, у истој књизи, стр. 173, 174, 175, 176. — Испореди С. бр. 73, 99, 91, 111, 137.

⁵ Рајд у истој књизи, стр. 192.

вао предан у руке своме супарнику. Већ смо видјели уредбу која је била у Дубровнику за кривца који није могао платити. То је уређено у половини XIII вијека. У грој је четврти истога вијека, по свједочавству Лучинију, било уговорено између Трогира, Клиса и Шибеника да се дужник, који не може платити, главом преда онеме коме дугује. Али наводећи ово свједочавство Рајц вели да се давно укинуло издавање дужника супарнику по старом словенском праву. Само је у Трогиру још била уредба, по којој се грађанин главом издавао странцу коме је дуговао па није могао платити. Понајвише је издавање главом замјењено тамницом.¹ У Шибенику се издавао главом роб, који би учинио коме штету па господар не би хтио за њега платити; њему би одсјекан који јуд или га жигосали.² Оваје издавање није ништа друго него затворање. По винодолском закону само у два случаја кривац давао главом: кад би учинио невјеру кнезу или не би имао чим платити глобу: у оба је случаја кнез имао право радити с њим пытовајем имањем шта хоће (§§ 70, 74). Како све ове паредбе припадају међу најстарије, лако може бити да је поседије издавање главом мало по мало укинуто у далматинским општинама. У Србији само један пут јасно показују наши споменици где се издаје кривац главом: који би се Србин показао крив Дубровчанину за што му драго, њега је по заповијести Уроша I требало издати главом: ако ли из доистака не стече а они (сјајје) да подамо кривца смисла (С. бр. 21). Премда овде није изријеком казано издавање главом, опет, прио, по смислу ништа друго није ни могло бити, а друго, овде издавање главом одговара истој такој уредби дубровачкој, коју напоменујемо горе (С. бр. 26), и осталим далматинским уредбама о дужницима који не могу платити. Што се још у нашим споменицима наговјешћује издавање кривца али не тако јасно, то не бу спомињати, јер може бити да је затвор. Тако издавање, које се помиње у краљевском писму (С. бр. 38) и у закону Душанову, као радња која бива прије општега јемства, није ништа друго него предавање кривца да се затвори. Што се за предавање кривца главом и у Дајма-

џији и у Србији мало помиње, и што се помиње у старо вријеме, с тога ваља мислити да је тај обичај, ако је и стари словенски, не подударајући се с развијањем и уређивањем суда, напуштао по времену из обичаја и у једној и у другој земљи. Доиста је у основи својој имао мисао, по којој је човјек сам себи судија, а постанак му вада у она времена кад је освета и самотна расправа замјењивала свако судно од владе наређено тражење кривца. Лако се може видjetи да се мало подударало с мишљу и правцем Душановијех закона стојећи на супрот затвору и расправи на суду. Ево за што ни у законик није ушао него је као чилећи остао само у опомињању народном. Затвор се у Душанову законику зове јемство. Њим се ишло на то да кривак или на кога је била сумња не би побјегао док се расправа не расправи и суд не изврши. Властелни није потпадао под овако јемство, него је давао за себе јемце, који су били таоци да ће се кривац покорити пресуди; ако ли би он побјегао, онда је на њих надала сва његова кривина (чл. 75, 83, 119). Али није свакда јемство било тако. У пословима између Дубровчана и Срба кадак би оштећени не чекајући свршетка суду или и не почевши парице судом, сам силом ухватио кривца. Тада кривац већ не би био издан главом него би се по сали напуштао у руку супарнику. Дубровчани, будући мирни људи и трговци, бојаше се такога насиљног јемства, па у уговорима својим свакда уговораше да им се без суда не учини никакво зло. У уговору с Асеном рекоше: *и никоје јемство да не исаз скетоми царсткис и нас до къде се не сиди въ пръниъз* (С. бр. 16). Али су кадшто и сами узимали тако јемство хватајући туђе особито слабијим сусједима. Напријед смо видјели како се сусједи, а па име Попољани, кнез Припомир и краљ Владислав¹ тужише за њих за така насиља. За то има једно писмо (С. бр. 34) које показује да и краљеви српски, не чекајући да их напири Дубровник, сами расправљаше ствар и силом. Један од њих писа жупану Твртку како су Дубровчани узели Урссту дају и имање па не даду одговора на многа писма која су им тога ради писана, за то да жупан може узети нахладу од њиховијех људи како зна: *жупани избо с азето ђърсетеи дртко и*

¹ Рајц, у истој књизи, стр. 175.

² Рајц, у истој књизи, стр. 130.

¹ С. бр. 9, 11, 18.

добиткомъ да много иши арлекинъ ии кнезъ дверокумъ и ксни дверокумъ... кто ти измѣре таѣзи по работахъ по скончъ си како можъ овогдѣ вѣди на иихъ и поди Ѹрстеки... и да види кралекстко ми како ии срѣшити ложени сизи посыль єре се сио огрешили и сиѣди улокија да ѿсктига. Знатне ју ријечи ѿсктига. Освета је у Срба самовласна расправа, одакле је постала и пословица: ко се не освети, он се не посвети.¹ Тај је смисао тој ријечи у Срба; и сад је такога значења освета у обичајном народном праву. Али право писано, које се започе још за првијех краљева и онако сјајно изађе у законику Душанову, већ није употребило освете у првом смислу њезину него у смислу даљем, који боље приличи уређеној држави. Грађанско право бјеше корачило напријед оставивши самој влади да гони кривца и уклонивши стару освету. У њему је освета насиљно јемство, које употреби човјек у државној служби.

Како се казнило у Далмацији и у Србији, мимогред смо напријед споменули. Ни извори ни мјесто не даду нам потако говорити о казнима — свршетку судне радње. Али нам опет вазда прегледати казни и главну мисао, која се у њима показивала и у Србији и у далматинским општинама. Читајући Рајца и учени далматинске статуте видимо да је освете у општинама нестало са свијем; у томе се корачило напријед у грађанском животу. Али је за осветом, која нема грађанскога значења него је само пријатна расправа, ишла глоба. На њој су остаде далматинске општине. Тргујући и имајући посла с поважним користима, те општине по свој прилици пађоше да се с главним правцем њихове радње подудара начин казни који примише. Сваку кривицу жерише новци и мјесто казни узимаше новце, од којих један дио припадаше у општинску ризницу, други се раздаваше чиновницима, и тек трећи мали дио припадаше општећеном. Главни је недостатак њиховој казни био што никда није била једнако тешка него према имању које је имао кривац да може платити глобу сад тека сад лајша. Тако п. пр. у Винодолу по његову закону није било кривице, за коју се човјек не би сио откупити. У другим су општинама, за које

¹ Види В. С. Каракића, Српске народне пословице. У Бечу 1849, стр. 154. Види и стр. 8.

знамо, биле границе за неке пријеступе. Од смрти се није могао кривац откупити: на Крку који би осрамотио женско, који би трећи пут украо, који би украо из куће више од 50 литара, и који би кога отрово;² у Сењу који би осрамотио женско или украо више од 100 литара;³ на Корчули који би убио кога или учинио насиље; у Трогиру јеретици, издајници, кад би се вратили на постојбину, и крвници; у Шибенику, у Котору, на Лијезини и Мљету крвници.⁴ У свима се другим случајима могао кривац откупити и само у мало њих поред глобе још је требало да трпи тамницу. И тако плативши глобу био је слободан. А што је био богатији то је мање осјећао казни тежину. У овој се казни живо показује да је властеоство владало у тијем општингама. Богато будући постарало се за себе да му казни буду лаке, поред свега што је и глоба била већа за њега; глоба, која за њега често бијаше као пишта, за други сиромашнији ред у народу бијаше изједначена са смрћу; јер за које се кривице плаћаше глоба, за исте се и живот узимаше. Који није могао за своју кризицу платити новцем, он је плаћао животом. Још се јаче показује како је рђав овај начин казни у онијем случајима кад је глоба према пријеступу била слабија од смртне казни. Ту се питало: с чим ће се она изједначити? Јест истина да су неке општине замјениле у многим случајима прогоном или тамницом; али ни ту у највише случаја нијесу далматинске општине оставиле своје главне мисли него су цијенећи кривицу новцем морале и тјелесну казан изједначити с глобом. Наређено би да кад већој глоби одговара смрт, онда треба мјесто мање да се одсијече кривицу који јд. И ту је за кривицом одмах ишла глоба, а тјелесна је казан већ стајала иза глобе па се није мјерила по кривици него по глоби. С тога је у мислима о казни и могло бити да се човјек осакати. Често се у глобу узимало кривицу све имање; а често се с њом састављао и затвор и тјелесна казан. У опште мјера је казни била новчана глоба, а с тога се опет текина казни мјери стајем кривчевим. За један пријеступ једноме пије било пишта платити глобу, други

¹ Крк. стат. 1888 гл. 1, 14, 24.

² Arkiј za povjestn. jugoslav., 1852, II, str. 278.

³ Рајац, Зборни. Вал., стр. 183, 184, 186. Мјесет. стат.. гл. 1.

је плаћао цијелијем имањем својим, а трећи губио живот или уđ, без којега се не може радити, којим се хранио. Како зликовиц, који се откупнио, тако и осакаћен неваљалац остајаше као и прије општини рђави чланови. Сакаћење и врло честе глобе свједоче да мисао о казним још није била зреа у далматинским општинама. Казни су остајале без онога на што највише треба да иду, а то је да се попрани рђав човек и да се у напредак не може ало учинити. Не знамо добро како се уз казни гледало кога је ко реда; јер у статутима не налазимо отоме колико би требало. Разлика се између редова могла пазити двојако: према кривцу¹ и према оштећеном. У првом случају, кад се пазило на ред онога који је зло учинио, можемо за главно повести ријечи Рација, који каже за племиће да „нијесу жалили један другога у стварима криминалним“, а то ће рећи да се богатијим племићима ударала већа глоба. На смрт осуђеним племићима сјекли су главу а простаке су вјешали.² У опште како је у општинској влади јача била властеоска дружина, не треба мислити да та дружина није умјела за себе боље што наредити него за друге. У другом случају као да криминално право у општинама није гледало кога је реда онај коме се чипило криво, — и то му је било најбоље; јер је гледало само на пријеступ и у оштећеном видјело само човјека а не члана општине. Тако је на Корчули живот губио племић, који би учинио силу женском чељадету, било племените или не. Штета што више о томе немамо пишта. Али се разлика само уз тјелесне казни није гледала, а како је ствар остајала на глоби или назатвору, одмах се гледало кога је увријеђен реда. На Корчули за насиље учињено дјевојци племенитој племићу је плаћао 100 дуката и бацао се у тамницу на 6 мјесеци, а за насиље учињено пристој девојци плаћао је племић само половину, ~0 дуката, и био затворен само 3 мјесеца.³ У Етору кад би роб ударио слободнога, шибали би га бичем, а кад би увриједио племића, жигосали би га по лицу, шибали га бичем и водили по граду; и кад би увриједио другога роба, платио би 6 перпера.⁴ За чудо је како у другим статутима, а на име у

¹ Рајц, Збори, Вал., стр. 72.

² Рајц, у петој књизи, стр. 186.

³ Рајц, у петој књизи, стр. 129.

онима које знамо, у винодолском, крчком и мљетском, нема наредбе у којој би се гледало кога је ко реда: у њима колико има много чланака о казним, онег се ништа не помиње за ред којега је кривац или увријеђени. Истинा да су нека зла чешће чинили прости људи, као што је крађа, похег, похара, потрајтд.; али је било и таковијех, која су могли чинити и племићи: свакојако је то ћутање веома чудно и узрок ће му тешко бити што друго осим што у писаним законима није било цијело обично право, које се по општинама држало. Кад се пореди законик Душанов са законима далматинских општина, долази човјеку да се диви како су казни различније и на боље намијењене у Србији. На том је путу Србија ишла мимо општине далматинске, и у законима се њезинијеси види исти поглед, иста грађанска мисао, која се више пута показала у радњи цара Душана, правога уредника своје земље. Повчана је глоба врло ограничена и дано јој је најприличније место у судном праву. Она је у оваквом реду: 6, 50, 100, 300, 500, 1000 перпера. Узимала се кад би сијетки човјек судио у црквеним дјелима (З. чл. 11), за исовку (З. чл. 45, 46), за потру (З. чл. 66), за врачање (З. чл. 72), за убијство (З. чл. 73, 81), кад би ко опсевао свештеника (З. чл. 82), кад би себар себру оскубао браду (З. чл. 86), кад би ко у пороти неправо судио, за које се осим 1000 перпера гаобе још и морално казнило: није се таквим потреницима више вјеровало, није слободно било да се и от њих. ни чоуки ни жеши (З. чл. 156). Још се глоба узимала: кад би ко без царева писма затворио кога у тамницу (З. чл. 178); кад би ко силом оштетио дубровачког а и другог трговца (С. бр. 23, 25, 36; З. чл. 103, 106), ко би сметао куповати и продавати жито (С. бр. 29), ко би радио против уговора учињеног с Дубровником за Стон и Рт (С. бр. 37), ко би узи мао незакониту царину (С. бр. 40, 50), ко би радио против уговора с Дубровником (С. бр. 70) и пајнослије кад се дубровчани са Сасима не би судили онако како је наређено у краљевом писму, т. ј. не поротом (С. бр. 25). Од себра се узимала мања глоба него од властелина; али се за то глоби још додавала тјелесна казан (З. чл. 72, 81); исто смо видјели и у далматинским општинама. Ту се гледало кривцу на станје: сиромах себар није имао откуда дати онолику глобу колику

богат властелин. Кадкад се глоба није узимала у новцу него су се узимали волови: кад властелин не би дошао на суд, узимало му се 6 волова (З. чл. 49), а толико се плаћало и за потру учињену нахвалице (З. чл. 65). За све су друге кривице биле казни моралне и тјелесне. Ко би учинио што против црквенога права, казнио се понајвише морално: свештеницима се узимао чин, а за мито и чин им се узимао и метала се на њих клетва (З. чл. 10, 20, 28, 196); свјетски су људи могли изгубити благослов, могли су бити растањени са женом, одлучени од цркве и изгнани (З. чл. 2, 3, 4, 30). Кадшто се пресуда изрицала по закону св. отаца (З. чл. 5, 7, 89, 131). Оштро су се казнили калуђери који би учинили што против манастирског устава: који би се калуђер свукао, допадао је тамнице (З. чл. 19); који би узео мито, бивао је изгнан из калуђерства и бијен (З. чл. 196). Али су најоштрији закони били за јеретике. Зна се да је Душан много радио за православну вјеру и преносио је у отете земље, у којима би пашао другу вјеру. Тако је и. пр. у Босни укинуо многе римокатоличке парохије и мјесто њих поставио православне. Отуда се с једне стране разумије за што је у законику споменуто за „јеретике“, под којима ваља разумјети римске католике према „хришћанима“ или православним; а с друге за што су онаке границе постављене јеретицима који би ступали у сvezе с православнима. Православни који би прешао у латинску вјеру, ваљало је да се врати у православну: иначе му се судило по закону св. отаца (З. чл. 5.) А тако је бивало и римокатоличком свештенику који би обратио у своју вјеру православнога (З. чл. 7). Који би се римокатолик оженио православном, ваљало је и сам да пријеђе у православну вјеру: иначе му се узимала и жена и дјеца и имање и он би изагнан (З. чл. 8). Који би се јеретик крио под православних, њега би жигосали по образу и прогнали, тако би жегли и онога који би га тајио (З. чл. 9). Ко би продао православнога инојерцу, одсјекли би му руке и језик (З. чл. 21). У једну руку и требаше тако оштри закони; јер у Босни, која се особито овдје мисли, католицизам јако напредоваше обраћајући народ, а у томе му помагаху судбине те земље. Будући близу приморске Далмације, гдје владаше латинска вјера, и стојећи готово без прекида под врховном

влашћу римокатоличке Угарске, Босна и њезини бани тако се везаше с Италијом и Угарском да се већ не могло откнути од вјере, коју утврди западно свештенство; пријетње папинске баптистичке, које се опираху на многи народ латинске вјере, и ударање јачих угарских краљева, тако стегоше баптисте у радњи да преко своје воље мораше ставити латинску вјеру пред православну и пред јерес патаренску, којима у срцу многи од њих бијаху добру ради. Душан побједу своју употреби да унесе и утврди православну вјеру у Босни: за то потребна бијаше брза и оштра радња и отуда се разумију они чланци у законику, које казасмо. У грађанским су пословима казни ишле од накнаде од онога који би пропустио зле људе да плајене (З. чл. 137, 152, 159, 161, 162, 163) до тога да се са свијем затирала кућа оноге, који би узео мито или стерсао црквена човјека у неропшину или под државне дужности (З. чл. 24, 35, 196). Који би управитељ учинио коме штету на приселници и власт на зло употребио, узимала би му се област иди држава (З. чл. 139, 152). Који би неропси побјегли од својих господара, жигосали би се, распорио би им се нос и бацили би се тамницу (З. чл. 205). За криминалне кривице, осим глобе, којом се узимало све имање оноге који би опсовао судију (З. чл. 27), и не само се све имање узимало него се и у затвор метао онај који би учинио силу приставу (З. чл. 94), још су биле и тјелесне казни, као: бој и тамница за онога који би пијан ударио кога не окрвавиши га (З. чл. 168), рука би се одсјекла оноге који би оскубао браду властелину или добру човјеку (З. чл. 85), обје би се руке одсјекле оноге који би нахвалице убио кога (З. чл. 73); одсјекле би се и руке и нос оноге властелину и себру који би се на силу оженио од свога реда, а тако и кад властеока блоудъ оутини скониъ улокъкоъ (З. чл. 47, 189); за збор себров сјекле су се уши и жигосало се (З. чл. 61); руке су се сјекле и језик приставу који би пресуду извршио другчије него што треба (З. чл. 165); рука се сјекла и око се узимало оноге који би пијан окрвавио кога (З. чл. 168); сјекао се језик и уши приставу кад се нађе крив (З. чл. 190); лупежу се узимао вид а хајдук се вјешао стрмоглав, тако и злонивац и опадник и јатак (З. чл. 123, 124, 125, 126, 167, 171); вјеша се себар кад би се на силу оженио властеоком и сваки

који би убио свештеника (З. чл. 47, 83), најпослије сазаљен је био ко би убио оца или матер или брата или дијете своје (З. чл. 84, 87). Села су се палила и расељавала, у којима би се нашли златари, који су у оно вријеме и новце ковали па је била заповијест да само по градовима могу сједјети (З. чл. 181). Ово су све казни у законику. Међу њима не налазимо да се кривцу глава сјекла: али зар тога није било? У Босни је било, као што се јасно види из писма Ђурђа Војиславића (С. бр. 118): а јамачио је било и у Србији. Ваља још додати да смо довђе видјели како се казнило кад се нашао криви; а кад би се сакрио, онда по себи се разумије да је за њега одговарало опште јемство и тада је мјесто тјелесне казни долазила глоба. Одавде се види и разлика између далматинског суда и српског. Душану на похвалу ваља признати да је радио у овом послу самостално отишао даље од својих приморских сусједа. Његове су наредбе за казни биле правилије и пробитачније: у њима је било све што је требало да би се послије достигло оно за чим казни иду, а то је да се зло не чини. Кад одређујући казни треба гледати да се чување општинскога мира подудара с човјечишћу, онда повчана глоба најмање одговара и једном и другом. Душан је умно боље сложити то двоје: што су се кривци затворали, изгонили и живот им се узимао, тијем се држава чувала да се зла не понанђају, а друго уз моралне се казни гледао у кривцу човјек, те се њима радило упразо око савјести његове. Што се тиче човјечности, ваља признати да је Душан истина дао мјесто моралној казни држећи се црквениг права, које стари Срби чуваше особито у Властарову правилнику, али се опет није могао са сијем отргнути од свога времена и стати изнад ондашњих доста грубијех мисли. У њега још није било она мисли која се и у других народа подигла много позије напредовањем рода човјечијега; у своме законику, који је пошљедак — ако и не сан — свега онога, што је народ за правду израдио у своме животу, није умно сложити важност која је у кривци с благошћу која треба да је у казни. Што су се кривци сакатили и на различне им се начине живот узимао, то не говори добро за њега; али — још једном кажем — за то није крив он него дух времена који по мало умекшава људе. Осим тога, као што рекосмо, било

је и за државу штета што су се ѡуди сакатили, и то је законику један од најглавнијих недостатака за грађански живот. Али се и то накнаћа другим достојанствима, међу која ваља узети ону правилну мисао о пријеступу, по којој главно лице бијаше онај коме се чини криво а не који чини криво. С тога је и кривица, учинио је ко му драго и коме му драго, била једнака пред законом, и само се мијењала казана ивије слабила према реду у који припадаше кривац. Дакле се у пријеступу гледало на онога ко је учинио пријеступ. Ово ћу потрудити 45. и 46-тим чланком законика, у којима је за личну увреду парећено: *власелинъ, кои онисоу и осрамоти властелитира, да плати .р. пернеръ, и властелитира, арестонисоу властелинъ, да платити .р. пернеръ и да се бъсть станъ, и лице властелинъ или властелитира онисоу сеъръ, да плати .р. пернеръ, лице ли сеъръ онисоу властелинъ или властелитира, да платити .р. пернеръ и да се оснојдитъ.* Овде је као што се види глоба једнака и за властелина и за властелитића и за сребра, дакле је и једнака мјера за пријеступ. Само кад се одређују казни, властелин се не казни тјелесно као властелитић, нити се жигонеш као себар. Тијем пријеступ ни мало не бива слабији у свом значењу, него је описан једнако, био учинио коме му драго; а што се властелин лакше казне, то је само ради њихове дружине. Још ћу напоменути чл. 81: *лице онисе властелинъ сеъръ су градоу или очију или очију катоноу, да плати тысогроу пернеръ, лице ли сеъръ властелинъ онисе, да шоу се ѿк роуцѣ отскојтъ и да плати .т. пернеръ.* Овде је глоба за властелина још мања него за сребра; али је кривци мјера потпуњена тјелесном казни мјесто повчане које себар не би имао да да. Чим се дакле пријеступ дотицао друштвених права, одмах му је значење долазило и од друштине, којој чинише моралну штету, а мјера се казни одређivala према друштини увријећенога. Чланак 47 одређује да се казни за насиље: *лице кои властелинъ вљамеши владикоу по силе, да шоу се ѿк роуцѣ отскојтъ и посы отражетъ, лице ли сеъръ вљамеши владикоу по силе, да се обажти.* Лице ли свою друштву вљамеши по силе, да шоу се ѿк роуцѣ отскојтъ и посы обажти. Кад себар увриједи властеослу друштину, већа је казан него кад властелин или себар увриједи своју друштину: у пошљедњем је случају казан једнака и за властелина и за себара. Узрок је разлици у казни очевидан; кривица је била такова

да је вријеђала цијелу дружину, те је требало чувати вишу дружину од оних. А и овде се гледа на дружину онога који вријеђа, и само се по томе казан увећава или умањава; а како нема разлике између онога који вријеђа и онога који се вријеђа, нема разлике ни у казни: властелин се казни као и себар. Такле пријеступ као пријеступ остајао свакда јединак и свакда имао једнако значење пред законом. Тако су и чланци 85 и 86 основани на друштвеним правима. У њима се одређује да се одсјече рука ономе који оскубе браду властелину или добру човјеку и да буде глоба б перпера кад браду оскубе себар себру. Ту се види бистар поглед, који је распознавао у пријеступу ону страну, којом је највећима вријеђао општину: ту ћаља Душану на похвалу казати да је умно сложити права човјечија с правима друштвеним, и знао где управо треба поставити границу између казни за човјека и казни за дружину. Тајем закони његови долазе згоднији и разумнији од закона далматинских општина. Друго је достојанство у погледу Душанову на казни што се у њему јавља мисао нова са свијетом - спротив новчаној глоби и општем јемству и много приличнија државним начелима, а то је мисао да се у напредак не чини зло. Ова је мисао највећима изречена у наредбама за гусу и крају, зла, којих је у ово вријеме било највише ради стања у ком је онда био народ и градска и земаљска обрана. Душан нареди како хайдук и храдљивац че ће попављати свога зла: по њесу ќемах и по градоках и по жољах и по крзијех хоћеца и тада да ишћи ни је у њима предлоу, и сини ће ризунти да очузити се татјел и хоћељство, ог њесу се селе ће ријети татъ или хоћељ, тоги село да се љасне, а хоћељ да се ћекијт стријољакъ, а татъ да се щаслини... (З. чл. 123). Знамените у том чланку ријечи да ишћи и да очузити се и оштре казни, послије којих кривци нијесу могли више чинити прећашњега зла, показују у владаоца силну вољу и нов поглед на чување народнога мира. Ласно је видjetи на што је ишло старање владаоцу: није мислио само да се врати зло за зло него се старао да се у напредак не чини зло. У опште јавља казати да је српско право било боље од далматинскога у начину којим је казнило и у ономе што је казнима докучивало. И једносе и друго бијаше развило на својој земљи и према начелима, од којих се бијаше сложио живот и једнога

и другога народа. Трговачка општина бијаше саставила себи мисао како треба казнити и шта треба казнима докучати и може бити да је била њом задовољна, јер се подудараше с тежењем за добитком, које је главно трговачкој приморској држави. Али је Србија под управом самодржавном и у времена Душанова силио тежећи к напредном грађанској и државном животу добила од својега владаоца боље јемство за грађанске свезе и државни мир и народно добро. Прем да још нијесу све казни које подупираше старина у то доба одговарале потребама новога реда: али се онет сила власти већ јасно показала у оштром и правилном разређивању казни и у дужностима које се дадоше чиновницима. Ријеџу, Србија бијаше претекла Далмацију; и док Далмација, као што се види из статута, стајаше на једном мјесту, Србија створи себи ново начело, у коме бијаше сјеме свему напредовању у грађанским и државним стварима.

Видјели смо различне судове постављене за расправе које би имали Срби с Дубровчанима: видјели смо суд на самом састанку: даље суд саме врховне власти, суд државнијех судија и других људи који имаху право на то и најпослије суд поротни. За тајем смо видјели како се даље расуђивало по законима између Далмације и Србије и по уговорима између њих. За друге се судове не спомиње у наредбама које су биле по тајем уговорима; али је било случајева, кад су обје стране мимо одређени суд избирале себи судије па на њихов суд пристајале. Изабравши је суд био у обичају и у Далмацији и у Босни, а без сумње и у другим крајевима српскога народа. У далматинским се општинама кад што и влада мијешала у бирање судија: избрали је суд изрицао пресуду по већини гласова, ако је било неколико судија, и пресудом се његовом спримивала ствар.¹ У законику Душанову нема тога суда само за то што је био приватан суд, којему основа бијаше воља обију страна да ће пристати на суд једнога човјека или више људи које изабраше саме. Он је стајао даље од сваке званичне судне радње, па није ишло у законик. У Босни смо видјели тај суд у расправама домаћим, грађанским и државнијем. Како је требало

¹ Рајц, Збори. Вал., 151, 180 181.

избране судије да буду људи поштени, тако су оне биле и „добри мужи“. У распрама Сандиља с матером (С. бр. 93); Косаче са женом и синовима (бр. 142); у суду о важности дјела, које би учинили властели против свога владаоца (С. бр. 118, З. А.); у суду између Твртка II и Дубровника (С. бр. 8) радња добријех људи није ништа друго него избрани суд. За пријмјер избранога суда напоменују овај што га је поставио Твртко II: знатац је тога ради што је у писму наређено много што треба. Кад Остоја ратовавши с Дубровником побеже, земље његове узе Твртко и нађе да су војводе Остојине Сандиљ и Павао Радиновић и неки други Бошњаци притисли имање дубровачко; тога ради одреди избрани суд: од Босне да буду двије судије: Вукац Хранић брат Сандиљев и други властелин кога пошље краљ; а од Дубровника такође двије судије које одреди општина између своје властеле; а саставак да буде или у Конављу или у Требињу или у Попову, где се Вукпу сведи; на рочиште да дођу судије до шест мјесеци од дана кад је писано писмо, ако ли кнез Вукац или други босански судија или дубровачке судије не би дошли до тога рока, овда да су дужни гледати да дођу послије рока што прије. За што све четири судије једногласно или више њих казу да је узето Дубровнику пријеваром а не по правди, оно треба вратити и платити Дубровнику; и што реку судије, на оном да остане и да му се нико не противи. Ево какав је био избрани суд за државне послове. Овдје судије не поставља врховна власт као државне судије, нити се таке судије заклињу да ће право судити, као што се заклињу државне судије и поротници; него их по својој вољи бирају стране које су пру; њихов суд изречен по савјести приједи колико и суд државнијех судија или поротника. Тужбе на избрани суд нема.

Донде разгледасмо како се судило између Србије и Дубровника: али још треба додати двоје: како се у Србији судило између Дубровчана и Нијемца, и између смијех Дубровчана и између смијех Нијемца. Распре странијех трговаца највише српске владаоце да поставе и за њих законе. За Уроша I по свој прилици још је мало било Нијемца у Србији, чега ради и не спомиње за њих у својим писмима; али Милутин понављајући уредбе оца својега нађе за потребљо додати

да се Нијемци у распри са Дубровчанима суде поротом (С. бр. 25); исто потврдише деспоти (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Ријечи у Милутинову писму: *предъ тим да се расправљаю* додане да би смисло био јачи, тако и ријечи деспотскијех писама: *да се ис могує предъ господство ин (или насл.) ин предъ кефалию изнесла* свједоче да за Нијемце, који су се преди с Дубровчанима, у Србији пије било другога суда осим пороте. Исто су уредили деспоти за саме Нијемце, који по истијем писмима дужни бијаху судити се између себе поротом. А деспоти су наредили и између смијех Дубровчана како ће се судити. У њиховијем писмима стоји: *и шо се пре истој сојоиь доукроулие, или се когдс оутнило з сръблју или ој Доукроулио, да се пре предъ којисоуашь* (у другима којисан) *доукроулишинь* (у другима дубровљукини) *и предъ инхъ сојдамь, и шо соуди којисоуашь и његове сојдје из тоиъ да стоеј, ако ли ин не хотель доукроулишинь стояти из тоиъ соуда, да је колико којисоуашь и његове сојдје оногли сисдати и држати докас плати што је осортинь* (С. бр. 73, 90, 91, 111, 137). Из те наредбе видимо да су се Дубровчани судили са свијем друкчије него Нијемци. Нијемци у својим распрама потпадају под пороту, а Дубровчани за своје тужбе имаше свој особити суд пред својим консулом и судијама. На таки су суд дужни били пристати, а ијесу га могли смести ни главари ни друге власти, ни сами деспоти ни њихова родница. Отуда још видимо да су Дубровчани имали у Србији свога консула, о којему ништа више не знамо. А што се тиче судија, могле су бити и заклетве и државце, јер им наша писма не разликују имена. Ријечи *з сръблју или ој Доукроулио* показују да су се Дубровчани за своје ствари судили у Србији са свијем онако као да су у своме граду.

За првијех краљева српских још је којегдје бивало самовласнога раеправљања с кривцем, и Дубровчани га сами чинише, али у то вријеме већ молише да се не расправља друкчије него судом и по правди. Већ не вјероваше руковању и против њега радише не један пут; за то требаше заклетва и спједоци. Стара се састанци оставише. За распре са Србима судише или сами владаоци или државне судије или порота или избране судије. Готово у једно вријеме налазимо судове у кратко уговорене с баниом босанским Нинославом, који се ошире на писмо Кулиново од српштка XII вијека, с кнезом хумским

Андијом, и скраљем српским Урошем I. Али уговоре, у којима се само каже да се суди по правди а нијесу постављена ни каква правила за суд, налазимо и пре Уроша, за краља Радослава, који пише у своме писму: *то да се исъпрема соудом, пра-
вильъ божественныи икоре да се право и беззаконио кралевство
и и въмъ крълънии ии приятелъни*. Много су туније постале наредбе за суд за Душана. Тај је славни владалац како у свему тако и у овоме претекао своје пријеме давши нов правац, нов живот пословима својим са сусједним државама. Наредбе његове за суд у уговорима с Дубровником поредећи с прећашњима човјек се диви с каквом тунијом долазе у први мах јесто прећашњих кратких и испрекиданих. А поредећи их са закоником његовијем видимо гдје се многе с њима лијепо слажу; али још видимо да и нејесу све ушли у законик него су им требала особита писма, које показује да су важни и многи послови између Србије и Дубровника имали особити раздјел у државној радњи, у којем је мудри владалац радио мудро као и у унутрашњем уређивању своје државе. Што у уговорима његовијем за суд гдјечега нема што је требало, то је за то што су се онда највише држали старога обичајног права, које будући познато није требало да се пише; него се писало само оно о чему се могло сумњати. Али што су нека питања разложена са свијем потанко, с тога и у наредбама Душановима вала признати већи ум и вјештину у суђењу тако да је сину његову остајало само поновити ријечи очне од слова до слова.¹ Тако и деспоти с родбином својом преписују један другога писма немаше у главноме казати ништа ново. Све су се њихове наредбе развиле из наредба Душановијех добивши само бољу окружност. Узрок је томе с једне стране што је Душановијем наредбама у свези с обичајним правом гдјешто недостајао, а с друге што судбине државне нијесу дали деспотима боље пазити на унутрашње послове. Више смо пута казали па и сад кажемо да је за деспота српских унутрашњи ред остао ондје докле се за Душана бјеше развио, а у многоме војечему ударио и натраг ради заједних околности. Ни толико правила за суђење не налазимо у пословима између Дубровника и Босне. А била су ја-

¹ Испореди С. бр. 43 с С. бр. 50.

мачно, јер иначе не би било ни послова међу њима. Али како је власт српских царева прешла нешто на босанске краљеве, који се издаваше за потомке дома Немањина и за представнике остатка српске самосталности, то су се и све уредбе, које су вриједиле у Србији, морале држати и у Босни, разумије се према јесту: а с тога босански владаоци немаше их за што понављати. Отуда се само може разумјети за што је у босанским писмима врло мало напећивано за трговину а још мање за суд. Осим што се нешто само уопште каже и што се описује избрани суд, који је поставио Твртко II, не налазимо у њима писта што би било ново или колико му драго даље развијено. По свој прилици Дубровчани бијаху задовољни обичајним правом и само износише новијем краљевима старе уговоре из потврду. Једна важна прта разликује право дубровачко од сусједнога српског, а то је развитак личности, у чemu приморске општине претекоше Србе. Али опет популарна глоба, која тако честа бијаше у општинама, нити је чувала општине од зла нити попрavlјала самога кривца, и што се ње тиче, општине стајају ниже Србије, где се са спјевом друкчије мислило о казнима. Пред нама су два права: једно пола словенско а пола римско, које се одвоји и узе особити правац према општинском животу; а друго чисто словенско, српско, као право народа самосталности, које имаше у себи самом живот и развитак. Не може се казати за ова два права да је само једно за собом занапијело друго; али се не може казати ни да и нејесу једно друго према себи дотјеријала, које се највише показивало у уговорима а пајмање у законима дубровачким и српским.

Изнутра је Дубровник као и остали приморски далматински градови и острва био уређен са старјеништвом љама-властиоским. Негда се Далмација по свједочанству Константина Порфијропенита² звала спа земља између Драча или Бара и Истре и Дунава. Али је још Лучић³ напоменуо да ту Константији разумије под Далмацијом сав Илирик осим Норика, и да је права Далмација приморје од ријеке Дрнина до ријеке

¹ Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. De Adm. Imp. c. 30, p. 141.

² De regno Dalm. et Croat., 1. I, c. VI. — Bandurij Animadv. in l. de Adm. Imp., apud Stritterum, II, 18.

Арсије у Истри. Ту су у старо вријеме ваздали и по приморским градовима и острвима живјели Римљани.¹ Авари VI и VII вијека, а за њима и Словени почеше обарати градове и истребљавати Римљане: „побише све грађаце и освојише цijелу Далмацију и онде се населише, осим неколико малијех мјеста на мору, која им се не предадоше него остале под римском влашћу, јер живљаху од мора; видећи даље Авари ону земљу да је врло лијела, онде се настанише“² . . . . . А кад их пустише, све Римљане изагнаше (Словени) из мјеста, па и славни град Солин узеши; и онде се утврдивши стадоше плијенити и по брдима и равницама Римљане истријебише и њихова мјеста узеши, а Римљани у приморју остале па се опуда и сад држе: ἀπιγά εἰσε τάδε κατόρθω, τὸ Ρωμᾶτον, τὸ Ἀβλαζά-
θον, τὸ Τετραγύγγονι, τὰ Λιάδωρα, ἡ Ἀρβη, ἡ Βέχλα καὶ τα
Οφαρα, а људи који у њима живе и сад се зову Римљани³. Из овога се свједочанства Константинова види да су се још онда, кад Авари и Словени ударише у Илирик, одвојили неки приморски градови од остале Далмације оставши једнако под влашћу византијском. Сјеверни дио Далмације узеши Хрвати а Срби јужни. Римски градови остале: Дубровник, Сињет, Трогир, Задар, Раб, Крк и Осор, и народ се једнако у њима зваше Римљани. Константин говори још за неколико малијех које насељенијех које пустијех острва и градова, који се споменутим насељеним градовима и острвима зваху римска Далмација. Они по његовијем ријечима кад их Словени освојише остале без својега најда и опустјеше: τα δὲ λοιπά (υπτία) εἶτιν ἀο-
κτα, ἔχοντα ἐρημόκαστρα... τα δὲ λοιπά καστρα τα ὄντα εἰς

¹ Romanorum colonias in Dalmatiam ante Diocletianum reipublicae Romanae tempore deductas pafet tum ex scriptoribus tum ex inscriptionibus antiquis ac aliis monumentis, quae in Dalmatia adhuc supersunt. Vide Lucium de regno Dalm. et Croat., I. L Banduri An-
madv. in I. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 335.

² Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 30, p. 143. — Stritter, II, 21. — Шафарик, Slow. Starožit., II, IV, 634.

³ Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, de Adm. Imp., c. 29, p. 127. — Stritter II, 17, 20. — Шафарик, Slow. Starožit., II, IV, 636.

τὴν ἔρην τοῦ Θέρατος καὶ πραιηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Σκλάβον ἀοκτα γαῖ ἐρημα ἰστανται μηδενὸς κατοικουντος ἐν αὐτοῖς.¹ Али као да није баш са свијем тако. Истинा Бандурије каже за градове Дубровник, Сињет, Трогир и Задар „да су се људи у онијем хјестима звали Римљани, што се из Рима онамо доселише, како пише Константин Порфијогенит, и што ла-
тински језик дуго чуваше, како пише В. Тирије²; опет судећи по општем духу властеоске дружине у приморским општинама и по једнакој њиховој унутрашњој уредби и законима може се слободно казати да се римски народ сачувао од Словена не само по градовима и острвима које помиње Константин, него и по неким другим, или се берем у пошљедњим помијешао са Словенима. Истинा је и то да је цар Никифор учинивши мир с Карлом Великим године 810 уговорио да остану његови исти градови и острва: Задар, Трогир, Сињет, Дубровник, Осор, Раб и Крк,³ и да је Василије Македоњанин заповједио истијем градовима и острвима свима осим Дубровника да плаћају сваке године данак великоме жупану хрватском;⁴ опет то показује само да је Далмација једнако била под Византијом, а томе узрок бијаше колико народ толико и значење градова Задра, Сињета и Трогира. Доиста сва позиција историја далматинска до године 1420 показује да су ти градови свакда били глава другим градовима и да је њихова судбина прекидала судбину осталима. Млечићи се особито отимаше за те градове. У Задру и Сињету бијашу архиепископске столице; особито Задар, ако се и није по закону држао за главни град Далмацији, опет је то био у ствари. Ето за што Византијици присвајаше те гра-
дове као кључ од све Далмације, као најбољи дио њезина, прем да

¹ Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III. de Adm. Imp., c. 29, p. 140.

² Incolae illarum urbium Romani appellati sunt, quod Roma illuc coninigraverint, ut scribit Constantinus initio hujus (XXIX) capituli et quod Latinam linguam diu servaverint, ut tradit Will. Tyrius, I, 2, c. 27. Animadv. in I. Const. Porphyrog. de Adm. Imp., Corp. Script. Hist. Byz., Const. Porphyrog., v. III, p. 336. — Stritter, II, 23.

³ Шафарик, Slow. Starožit., II, V, 667.

⁴ Corp. Script. Hist. Byz., Constant. Porphyrog., de Adm., v. III, c. 30, p. 147. — Stritter II, 399.

нема сумње да им је и народ био чист римски. Али од XII вијека губе ти градови државну особину и с осталим приморским градовима Шибеником, Нипом, Скрадином, Омишем, Клисом и др. и с острвима прелазе под власт угарску. Име Далмација пада на цијело приморје византијско или римско и словенско. Једнак живот и судбина укље разлику између три римска града и осталојех приморских општина: не би за што разликовати римску Далмацију од хрватске, јер обје живјеше једнако и стајаше под једном влашћу, под угарском. Нема се за што казати да по другим приморским градовима и острвима није било Римљана кад су дошли Словени. Дубровник се и острва пословенише у X вијеку: Спљет, Трогир и Задар доцније.¹ По Лукарију Дубровник је XI вијека већ почeo употребљавати словенски језик.² Васна или приповјетка о Павлимуру, како је побјегао у Дубровник од немира у Србији, које каже Мелетије и Дукљанин,³ а за њима Трубер,⁴ Апендини⁵ и Енгел,⁶ само показује да се словенско начело веома рано угиниједило у Дубровнику а послије овладало римским. Статути су крчки и мјетски од XIV вијека писани словенским језиком. Али су се онет грађани далматински сјећали римскога својега подријекта, као што и видимо доцније где вистискују словенски језик. У Трогиру се до XV вијека употребљавао словенски језик; али од тога времена би наређено да се на скупштинама великога вијећа говори или латински или италијански; у Задру су се огласи читали латинским и словенским језиком.⁷ У Дубровнику је године 1472 био забрањен у великому вијећу словенски језик и мјесто њега примљен латино-дубровачки, тј. искварени италијански.⁸ Кад узмемо па ум каквим су се особинама разликовали у Далмацији при-

¹ Шафарик, Slow. Starož., II. V. § 34, 3.

² Annali de Rausa, стр. 15. — Рајц, Зборн. Вал. стр. 3 и даље.

³ Schwandtn. Script. rer. Hungari. t. III, c. XX, p. 487.

⁴ Schwandtn. Script. rer. Hungari. t. II, c. 191.

⁵ Дио I, разд. II, гл. II, стр. 298.

⁶ Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 55.

⁷ Рајц, Зборн. Вал., стр. 5.

⁸ Apprendini, I, стр. 205.

морски градови од осталојех градова, како су љубили самосталност, како су живо радили и трговали, какав им је био унутрашњи ред и начин живљења, какав им је био дух у властоства, како им је био развијен суд и личност, онда ћemo признати да ако су се и пословенили ти градови, опет се словенска стихија подвргла страној, којој с једне стране помагаше непостојана срећа, које за дugo бијаше Далмација колебавши се сад између Хрватске, Млетака и Византије, сад између Млетака и Угарске, а с друге стране њихова трговина, нова знања, нова радња. На сјеверу је исто било с трговачким градовима. Не може се казати да Дубровник, Спљет, Трогир и Задар нијесу били растило римском изражењу: али се не може допустити да је само у њима и на њиховијем острвима била римска стихија. Многе су околности, као што видјесмо, брисале разлику између њих и приморских сусједа њиховијех У пошљедњим је словенска стихија била много јача.¹

Али једнаки унутрашњи ред у далматинским општинама (а не само у правој или византијској Далмацији) изводи питање: како су стајала једна према другој римска и словенска стихија?² Најpriје ћemo напоменути да је једнак живот и једнака судбина свијех њих, осим Дубровника, помагала да се сложе обје стихије. Он је важно што свједочи Константин Порфирионит да се римски народ сачувао у Дубровнику, Спљету, Трогиру и Задру а остали градови да су опустјели: дакле кад се у пошљедњима насељила нова словенска општина с новијем начином живљења и новијем мислима, онда је у првима стари живот остао у прећашњој сили с прећашњом општином. Тај је живот трајао од кад се појавише у историји градови: а знамо да су били познати још првијех вијекова по Христу.³ Енидавар основаше Грци, те се у њему морао показати исти општински првак, који је био у Грчкој: под римском је владом остао општина. Прем да се за друге праве далматинске градове не зна кад су основаны, онет се може казати да су основаны били прије римскога царства⁴ и по томе да су били онаке општине

¹ Рајц, Зборн. Вал., стр. 4 — 8.

² Шафарик, Über die Abkunft der Slaven. Овој 1828, стр. 158—180.

³ За Задар сломнице Гиртије који је живио у првом вијеку прије Христа. Види у Шафарика на истом мјесту.

какав је био и сам Рим. С њима ваља саставити и четири насељена права далматинска острва. Живот је тијех градова и острва био римски а унутрања им уредба бијаше општинска с властеоством које бијаше вајпрегежније. Остало се далматински градови и острва, у којима бијаше јаче или само словенско начело, слагаху с њима у унутрашњем реду и у опште у свemu животу свом. По томе ваља мислити да су оба начела, римско и словенско, допуштала општински ред с неком само разликом у управи. Што је слабије у свима овијем општинама начело словенско, то више над народом стоје племићи: а то показује с једне стране да је римско начело најглавнијих или првијех далматинских градова прелазило на остале далматинске словенске градове, где се могао наћи остатак начела с њим сроднога; а с друге стране што су се приморске далматинске општине више мијешале с Млецима и уопште с Италијом, где владаше племићи усред општинскога реда, то је у њима све већма слабила народна влада а јачала власт племићима. Док се особина живота у приморских градова још не бјеше са свијем утврдила, дотле како словенство бијаше јаче тај живот бијаше народни, које је доказао још Лучић, а види се и из неких домаћих споменика:² или још XII—XIII вијека за владаше са свијем племићи. Угасдање на знатне римске патриције, као што се поносито називаше племићи дубровачки, задарски, спљетски и трогирски, обузе и друга сва богата племена, те по свима далматинским општинама богата и сила на племена стадоше доказивати да су од старије Римљани и у лаж угонити историју. Тако ипр. Брачани измислише да су племићи солински пређегавши на острво Брач с простијем народом сачували сва пређашња права своја и да прости народ, plebs, populares, ваља према њима да стоји исто онако како је стајао у Солину.³ Па то је још мало, властела по мањим

¹ De regno Dalm. et Croat. I, II, c. 16, I, IV, c. 2.

² Види писмо од године 1184 писано на острву Брату у Чикарела: Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 106. — Рајд, Збори. Вал., стр. 13.

³ Ciccarelli, Osservazioni sull' isola della Brazza, стр. 38. — Рајд у поменутој књизи, стр. 62.

градовима не хтјеше стајати под владом главнога града, који имаше своју властеоску дружину: назови римско подријетло изједначи властелу свакога града, те се градови мањи ослобођаваше према своме развитку. Ни један град, који је год имао своју општину и своју властеоску дружину, није могао стајати поред другога ако му није раван.

И тако видимо да је унутрашњи ред чо далматинским општинама био једнак: по томе какогод сам народ⁴ тако и влада мораше у њима бити једнака. И доиста, у том се Дубровник не може одвојити од осталоје општина: што главно видимо у њему то је и у њима, а што је у њима то је и у њему. Диоба између редова у народу, живот и сама влада, закони и обичаји у главном су једнаки у Дубровнику и у другим далматинским општинама. Статути дубровачки могу онолико помоћи кад се разгледају закони других општина колико статути задарски, спљетски, трогирски, крчки, мјетски, шибенички, пински, корчулански, брачки, лијезински, осорски, рапски, которски, истарски итд. могу помоћи да се разумију статути дубровачки. Најријед су разложене наредбе за судове, које су биле између Дубровника и српских земаља: сад треба разложити унутрашњи ред дубровачке општине. У томе најбољи извори могу бити Раци и Лукари, писци XVI вијека. Апендини је у првој књизи својих Notizie показао каква је била влада у Дубровнику по Лукарију и Черви; али закони није претресао казавши само укратко историју статута дубровачких. Рајц је израдио ову ствар по оригиналним статутима највише далматинских градова и острва, али се Дубровника није дотакао. У својем је дјелу о реду и правима приморских далматинских општина показао какав је био народ, каква влада, какви закони и судови у тијем општинама; али није могао употребити статута дубровачких и других неких општина. Матија је Бан у своме чланку: „Зрцало повјеснице дубровачке“ показао унутрашњи ред и законе у Дубровнику, али у кратко и не помињући извора, те се из његовијех ријечи тешко може узети што поуздано. Али и у нашим писмима што има о унутрашњем реду општинском, мало је па и то да би се добро разумјело ваља помоћи тражити у другим изворима.

У писмима се разликују три реда: властела, грађани и људи. Кнезови су или властела били први ред у граду. У другим се изворима уопште зову племићи, nobiles, али у писмима није у обичају то име. У другој половини XV вијека босански краљеви Тома Христић и Стеван Томашевић називају вitezима неке дубровачке посланике властеоскога реда (С. бр. 140, 150, 154). Без сумње је ријеч вitez показivala службу као и кнез и то вишу него што је била кнегјева. Али у Дубровнику тешко да је била у обичају. Прем да је позната свима Србима, опет бих рекао да се као титула употребљавала само у Босни, јер се само посланици босанских краљева и властела у писмима зову вitezи; а у босанским је писмима то име дано и дубровачким посланицима може бити само части ради по босанском обичају. Сами Дубровчани и православни Срби у својим писмима никда не дају својим посланицима тога имена. Може бити да је у Угарској била титула вitez, па је оданде најлакше прешла у Босну. У два се босанска писма међу дубровачким посланицима спомиње Паскоје Растић, властелин дубровачки „вitez краља Жигмулте“ (С. бр. 97, 100). Али је та ријеч само словенски пријевод њемачкога Ritter и значи особити ред, који је био у њемачким земљама и прешао у словенске под њемачком владом. У Чеха су били на гласу таки вitezи за Јована, Карла, Вацлава и Сигисмунда. Поносећи се тобожњим римским подријектом својим, изображењем полу италијанским а полу словенским, и својим богатством властели се јако разликоваше од осталога градског народа. Зидаше велике дворе, градише богате фабрике, слаше даје на све стране, потномагаше науке и умјетности и отправљаше све важне државне послове. Разумије се да су били слободни од личнијих дужности и работа, да су у различним случајима посилали особито одијело итд. Било је међу њима и таких који нијесу имали ништа осим имена властеоског па су с народом били једнаки; било је и таких, који су негда припадали у народ па из њега изашли добивши племство. Гледајући имена дубровачке властеле не може се не опазити да их највише има италијанску форму или да су постала од италијанских, и. пр. Мангеревић, Ломирдић, Марин, Паскали, Маргарин, Барби, Донатевић, Белештић, Лампре, Јакета, Бавжелтић, Жун или Жани, Матео, Теодор, Никола итд.

Сва та имена и многа друга покazuju да је у вишем реду дубровачког народа једнако била помијешана народност италијанска са словенском; а то је морало бити и у језику. Довista су по свједочанству Рацијеву дубровачку властела љубила италијански језик и италијанску књижевност. Најјаче се господство италијанске стихије у Дубровнику показало у XV вијеку и у првој половини XVI вијека. У то вријеме многа словенска племена промијенише своја имена на италијански. Од средине XVI вијека и у XVII вијеку и послије опет надјача словенска народност. Процјета красна дубровачка поезија, коју најзнатније властеоске куће подизаше. Тада италијанска племена стајаше прекрајати своја имена на словенски, те Гондоло, Палма, Бобали и многи други честапе Гундулић, Палмотићи, итд. — Грађани или мјештани, populares, popolani, citadini, бијаху као и племићи лично независни и имаху једнако право трговати и радити занате. Многи су најзнатнији између њих имали земље и били на гласу трговином својом и богатством. Скупљали су се у братства, у еснафе, и на народне договоре. Ови су пошљедњи бивали само каткад, кад би се штогод особито догодило, и с владом су се договарали преко особитих људи, којима би власт дали и који се зваху парци градски, procuratores universitatis, procuratori del popolo. Грађани су посилав оружје као и племићи, али су дужности имали друге: дужни бијаху радити различне работе и плаћати данак. Али и племићи који имаху земље даваху мјесто себе работнике, а то могаху чинити и грађани, ако који од њих држаше земљу и имаше од куда за себе дати работника. Овај се ред умножи примивши у се осиромашиле племићке сроднике и ослобођене племићке поданике итд. — У трећем су реду били сељаци или тежаки, vilani, districtuales. Њих бијаше и нешто слободнијех, који добијаше земље с различијем погодбама и по тијем се погодбама зваše годишњици, половинци итд. Међу властелом и тежакима најглавније бијаше давање земље у закуп. Закупци бијаху лично слободни тежаки, али у многоме стајаху под господарима од земље, у којих често дјеца њихова бијаху у служби. Други су опет били привезани за земљу, glebae adscripti. Слободни су тежаки могли у одређено вријеме отићи од једнога господара другоме. Земља на којој су сједјали

тежаци бијаше или господска, или општина, градска. Уопште од поданства посебним господарима ваља разликовати друго, по коме су сви сељаци били поданици Дубровнику, његови људи, како кажу писма. Ти људи бијаху народ старе дубровачке области и опијех земаља, које добијаше Дубровчани с различним погодбама од српских и босанских владаљаца. Напред смо видјели да су се земље давале не само са свијет што на њима роди него и с људима који живљаху на њима. Сви су такови људи бивали поданици дубровачке општине остављени на земљи на којој прије бијаху. Још смо видјели како су људи уз рат пребјегавали од Дубровника к сусједима и на супрот. По томе се може мислiti да сељаци у Дубровнику ијесу имали осбитих правица према сељацима у сусједним земљама; а Санковићи дајући Дубровнику Конавље и Виталјину јавно рекоше да Конављанима и Виталњанима може не бити мило обезбеђавши ако не буду послушни да ће **коомъ силомъ окрѣтити ихъ и подъкнти подъ господствко и ѡблѣсть дубровачкы** (С. бр. 78). Са сељацима и даним земљама прелазише под власт дубровачку и посебни господари од земаља постајући тијем и чланови општине дубровачке.

У писмима се гдјешто спомињу Власи међу дубровачким поданицима. Рајц по статутима мисли да су Власима звали Словене простаке и да под том ријечју ваља разумјети словенски народ по околинама градским, т. ј. тежаке, пастире итд.; или саставивши сва мјеста из писама где се говори о Власима, видимо да се у Срба тако зову уопште Италијанци према Словенима. Били босански Нинослав и Стеван уговарајући уговор за трговину с Дубровником требаше као што се чини да поставе суд између Дубровчана и Срба, или га не поставише између њих него између Влаха и Срба (С. бр. 5, 14); дакле се под Власима разумију управо Италијанци а по том и сви Дубровчани. Тако је у другим писмима мјесто Влаха и Дубровчана употребљено име Латини (С. бр. 43, 50). Душан је запријетио да се не узима парива на Требињу ни од кога која пролази: ни од трговца дубровачког ни од Влаха ни од Србија (С. бр. 40). Џуџан је Санко искао да се од њега купује бољом цијепом него од Влаха или поморца и захумца (С. бр. 79). Гугур је Вукосаљић узимао парину од свакога који пролази у Стон или из Стона, и од

Дубровчанина и од Влаха и од Србија (С. бр. 94). Ђурађ је синовац Хројев дао својим властелима земље и градове са свијет људима, који се онде затекоше, са Србима и Власима (С. бр. 118). Владислав је син Косачин допустио својим људима, Власима и Србима, да купују у Дубровнику со и друго (С. бр. 132). Стеван је Косача наредио да тога, за који би се погодио Дубровчани да га вози, не може забадити ни Влах ни Србија (С. бр. 144). За потребно сам држао навести сва мјеста где се налази ријеч Влах да бих показао да је значила народ а не ред у народу. Влах се ставља према Србију, Дубровчанину, захумцу и поморцу; за Влаха се одређује особити суд на коме треба половина да су Власи а половина Срби: Влах тругује, иде с робом по туђим земљама: зар се све то тиче само тежака или пастира? На поменутим се мјестима говори о Власима како у Дубровнику тако и у српским земљама: дакле је и у Дубровнику и у Србији Влах био иностранец према Србију. Влах је старо име за туђину, које се сачувало код Словена још од доласка Келта или Влаха у IV вијеку прије Христа. Од тога су времена остала у Србији два имена мјестима: „Стари Влах“ за јужни дио Србије између Ибра и Дрине,¹ и „Власи“ за земљу између Далмације, Хрватске и Босне.² Доцније препесоше Словени то име с Келта на друге туђинице, Даке, смјесу од домородача и Римљана. Тако још Нестор мијеша Влахе једне с другима, т. ј. Келте и Даке. Није никакво чудо што се у нашим писмима Власи зову туђинци а на име Италијанци и Латини, који живјеше у Дубровнику и у српским земљама око њега. Али право има и Рајц што каже да се Влах зове Словенин пастир и тежак; право имају и други учени људи, који о тој ријечи тако мисли. Још је Ана Коминија под годином 1081 казала: *pastoritate durati vitae laboribus agrestes juvenes in certis sedibus vagi, quos communis dialectus vlachos vocare consuevit.*³ Да к овоме додамо неколико мјеста из

¹ Данцица 1827, стр. 56. — В. С. Карадића Српски рјечник. У Бечу 1852. — Шафарик Slov. Starožit. I, II, § 11, 199. — Истога Über die Abkunft der Slaven, стр. 158.

² Шафарик на истом мјесту.

³ Шафарик у Кухарскога најстаријим сломеницима словенских закони, стр. 214.

споменика, па ћемо се ујверити да су се у Србији и пастири звали Власи. У писму Стефана првовјенчаног Власи стоје управо према тешацима: *з то доходи оть попово или оть влахъ или ченъ, ски люди* (Ш. бр. VII); у Милутинову је писму (А. бр. 6) казано још јасније: *како и влахъ виши писанихъ пастиръ; тако и у Дечанскога* (С. бр. 176); *влахъ кто вобил насе*. Јест истинा да су Власи особито радили око стоке и у своме завиџају и у Србији; али се не може мислити да је та права словенска радња била само иностранцима у руку; прије може бити да је између пастира било врло мало иностранца а остали сви да су били чисти Срби. Само је стара навика звала српске пастире именом туђега народа. То се најбоље види у истом писму Дечанскога: *србинъ да се не жени оть власехъ, зко ли се жененъ да ю веде оть власехъ и да је не иеропишки чланъ и оупочтило ље*. Овде с једне стране Влах стоји према Србину а с друге стране као пастир према тешаку или иеропху. И Арбанаси су били пастири као и Власи. Тако у 71-вом чланку Душанова законника стоји: *где престон влахъ или државинъ из сслѣ на томънъ челъ да не ствртъ дрогы да иниъ греде, зко ли по силѣ ствртъ, да излѣтитъ поткоу и чю с испасль*. Овде се говори како пастири прелазе с једнога мјеста на друго, па се пастири називају Власима и Арбанасима; али, опет кажем, ту не треба мислити редом Влахе и Арбанасе: што су се ти народи особито бавили око стоке, стога су именом њиховијем називани и Срби који су исто радили. У Дубровчана су пастири били особито Мордаци;¹ али су под Власима као и у оните под Словенима и Арбанасима разумијевали туђи народ а поред тога и околни народ, т. ј. сељаке и пастире. Влахе су кадшто звали планинцима, дакле пастирима.² Па шта нам вадија извести из тога различнога употребљавања имена Влах? Послије Келта и Дака то је им значило у Словена свакога туђинца, тако да су Дубровчани њим звали Србина и свакога Словенина а Срби Дубровчанина и свакога Латинца. А како опет Словени у Дубровнику бијају нижега реда, Влахом се поче звати сваки сељак. Исто тако у Србији, будући да Власи бијају пастири, Власима се зване особито

¹ Рајц, Збори, Ваз., стр. 112, и даље.

² Рајц, у истој књизи, стр. 6, 56, 108, 125.

пастири, који бијају једнаки с иеропсима. У Далмацији се Влах зове сваки тежак.¹ Сад Срби у Србији и у Босни римокатоличке и турске вјере зову Власима православне Србе. Очевидно је да је то дошло од народности а не од радње коју ко ради. Као што су негда Келти Власи прецијели своје име на двије српске покрајине, тако су доције Даџи Власи предали своје име нижему реду српског народа, који у радњи бијаје с именом једнак. Најпослије то име с нижега реда пријеђе па сав народ: а узорак је једнак — разлика у народности и у вјера. Осим пастирске радње Власи су и со посилави. Тако у једном свом писму (С. бр. 41) Дубровчани уговарају с Војиславом Которанином да његови Власи узимају од њих на годину пајмање 10,000 тогара соли. Тако Стефан Дечански у писму манастиру Дечана заповиједа манастирским Власима да посе манастиру соли сваке године колико је у закону одређено (С. бр. 176). У том се смислу по свој прилици и Бурађ Балшић Зећанин јемчи за људе босанскога бана да трговци, возоци и Власи дубровачки могу слободно ходити у Дубровник и из Дубровника преко Сланога или другим којим путем (С. бр. 72).

У Дубровчани је било робља, које су или куповали или заробљавали. Како су радили у пошљедњем случају, видјела смо напријед; више од тога не говоре наша писма ништа о робовима.

Унутрањи је ред дубровачке општине био у главноме једнак с редом других далматинских општина. За то су најтаквији извор књига Червина *Origine di Ragusa*,² и Лукаријева четврта књига дубровачких лjetописа. Да кажемо да Червина говорећи о Дубровнику од његова посташа па докле Турци не

¹ В. С. Караџић, Српски рјечник 1852.

² Червина је (Лудовик) познат и по писму Тубер. Важију је књигу његову у 11 раздјела о догађајима његова времена (1490—1522) штампао Шванднер у другој књизи *Scriptores greci Hungaricagam*. Припајаје је 5 раздјела било штампано још три пута године 1490, 1603 и 1784 под именом *Tubero Cervarius Ludovicus, Commentaria de rebus quae temporibus ejus gestae sunt*. Из те је књиге састављено другу поменуту „о постанку Дубровника“ коју је издао Михаило Сорго 1790 године.

освојише Босну, није много пазио на године и на многе важне догађаје; да кажемо да је Лукари веома нејверно разлагао државну историју Дубровника; али се они ијесу могли преварити за унутрашњи ред те општине, која је била кад су они живјели и у којој је пошљедњи животи и био властелин и грађани; а ијесу могли ни пахвалице извратити што, јер би за то викали на њих који онда живљаху. Но овај је два писца Алендини у својим историчким биљешкама о Дубровнику (Д. I. разд. II, кн. I, гл. VI) показао каква је била влада дубровачка. Нама је доста ујети што је најглавније у Алендинија и Рајца да разумијемо и посунимо што се о форми општинскога реда у Дубровнику у кратко каже у нашим споменицима.

Напријед је казано да је у далматинским општивама влада била у властеле. Рајц по свједочанству прећашњих писаца врло добро налази да је у неким општинама народ имао дио у владању.¹ Тако је изпајираје и морало бити у општинама, где се унутрашњи ред развијао мало по мало и природним путем уз општинско начело словенско; али у Дубровнику, који је био управо и наставак Епидавра и Солине, нема помена да се народ мијешао у градску владу, или га треба тражити само у првим вијековима од зако је Дубровник постао. Послије властели присвојише државну власт само себи. Рајц је никогред врло добро по Чикарелу споменуо разлику између градске општине соштине, и народне општине, *universitas*. Прву назива сајветом племићким а другу народним сабором према градској општини. *Universitas* се скупљала врло ријетко, само у крајњим околностима и свагда је радила против соштине, која је онег одбијала свако њезино искање: *quia non sunt nuntii соштинatis, sed seminatores scandalorum.*² Тога ни толико није могао народ чинити у Дубровнику. У свима дубровачким писмима видимо само једну општину градску. Обично се у писмима спомиње: кнез, властелин и сва општина града Дубровника. У неким се писмима кнез назива „владуштим“ или „избралим“. К ријечи „властелин“ често се додаје ријеч „сви“ или „од маја до велика“, кадшто се место

¹ У Зборнику Вал., III, стр. 11 и даље.

² Рајц, Зборн. Вал., стр. 78.

властела или узњах спомину „судије“ и „вијећници“. Али је за нас важније значење ријечи „општина“. У писмима се општина назива „градска“ или „дубровачка“ или „владуштаго, славнаго, богољубиваго града Дубровника“; а кадајд јој се додају ријечи „сва“ или „од маја до велика“. Кадби ово било донста народна општина, или сва градска општина, у којој би били представници свакога реда а не само племићи, не би се онако без пажње употребљавале ријечи „властелин“ и „општина“, као што видимо у писмима. Има писама где је ријеч општина са свијем изостављена па је споменут само кнез и властелин¹ или само властелин² с додатком „владушти“.³ А има опет писама где се спомиње кнез и општина, а властелин су изостављени.⁴ Што се даје мисли, које су као што се чини са свијем различне, тако непостојано употребљавају, то се не може разумјети друкчије него узвешти да су се у Дубровнику под општином разумјевали исти властелин, којима је била у руку влада. Огу мисао потврђују и писма: у многима се за општину каже каква је ријечју властелин: „општина властела дубровачких“ или: „кнезу, властелима и свој општини властелима дубровачким“. Таке ријечи јасно показују да под градском општином не треба разумјети сав град или представнике свакога реда грађана, него само виши ред, или племиће, који управљају Дубровником. Још боље свједочи писмо С. бр 19, које се почиње овако: . . . и м сади и оптина дубровчка и. властелин ки са ъдъ подписан къмено се... Дакле овде под судијама и општином ваља разумјети само 12 властела. С тога се у писмима нашим ријечи „општина“ и „град“ за Дубровник никада не мијешају. Када онј која пише писмо хоће да каже за сав град Дубровник, онда га не зове друкчије него „град“ и написује: „кнезу, властелима и свему граду Дубровнику“,⁵ или просто „граду Дубровнику“,⁶ по чему се Дубровник у многим

¹ С. бр. 8, 12, 40, 113, 117, 129, 131, 132, 139, 148, 146, 147, 149, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 170, 171.

² С. бр. 40, 49, 132, 145, .72.

³ С. бр. 90.

⁴ С. бр. 11, 18, 27.

⁵ С. бр. 105, 123, 125, 127, 130, 141, 144, 150, 151, 152, 155, 156.

⁶ С. бр. 47, 55.

⁷ С. бр. 67.

писмима, где се говори о њему уопште, назива „град“, често „богољубими“, „владушти“, „славни“, али никада „општина“. У писму С. бр. 60 може се видети шта значи ријеч „град Дубровник“: у њему Црнојевићи обећавају слакиони града Дубровника кнезу и властелину дубровачког града Дубровника. Овдје се dakле у ријечи „град“ разумију како кнез и властелин тако и сви људи у Дубровнику, т. ј. људи свакога реда. И тако нема сумње да је у Дубровнику влада била у властеле в да се такова влада обично називала речима: „кнез, властелин и сва градска општина“.

За унутрашњи је ред у Дубровнику важио писмо С. бр. 16. На њему су се под уговором учињеним с бугарским царем Михаилом Асеном 1253 године потписали сви који су држали владу у Дубровнику овијем редом: кнез, судије, вијећници од малога вијећа, умољени од вијећа, вистијари општински, парци општински, парци градски, чувари имања свете Богородице, и вијећници од великога вијећа. Из овијех се потписа може видjetи, како је била састављена општинска влада и колико је било чиновника; али ако се прво слаже с историцима опет се друго не подудара с њима. Главни је човјек у општини био кнез. Видјели smo напријед да су се неко пријеме кнезови бијали између млетачких грофова, који су се заклињали да ће пазити уредбе општинске. Апендини каже да су кнезови из Млетака били од 1204 године до 1230 и од 1332 до 1358. Је ли тако, не може се казати по нашим писмима; у њима нема ништа противно томе, као што smo видједи. Само ћемо напоменути да словенска презимена Бољеславић и Крусић, која се помињу у писму 1235 године (С. бр. 2), долазе близу времена између 1230 године и 1232, у које није било у Дубровнику млетачких кнезова или ректора. Име Жан Дандол, које за њима долazi и то у писмима 1234—1238 године (С. бр. 3, 4, 5), показује истога Дандола, који је по уговору између Дубровника и Млетaka 1232 године¹ постављен од Млетaka за кнеза

¹ Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 104. Оригинал види у њега у додацима под I. Шафрик за писма с именом Дандоловим каже да су писана 1233—1235 године; издавачи Споменика 1236—1238, ми нико узимамо да се починију од године 1234, јер се у средини те године још спомињу други кнезови (С. бр. 2).

Дубровнику. Маља се разлика угодинама може разумјети отуда што Млечићи нијесу одмах послали кнеза у Дубровник. По свједочаштву Раџијеву Дубровник је жељећи се оправити млетачке најмљене војске лијепо отпустио млетачкога ректора и предао власт тројици племића (1152); по том је 40 година бирао ректоре између својих грађана и најпосдије — додају други — ради самовољства Дамјана Јуде (di Giuda) дозва ново млетачке ректоре, који управљаше њим до 1370 године.² Орбини каже да је Дамјан владао од 1260 до 1262, послије чега је Дубровник на ново изабрао млетачкога кнеза и то Дандола.² Ако је истина ово пошљедње о Дандолу, онда помоћу споменика можемо од прилике казати да је Дамјан владао око 1230 године. Од половине XV вијека почину у нашим писмима долазити ријечи кнезъ франц., као свједочаштво да је добровољно биран и приман за кнеза. Влада је могла и кад није било кнеза чинити уговоре са сусједним владаоцима. Тако између Борђа Марцела и Андрије Злата (Daurus), или између 1253 и 1254 године, 12 властела дубровачких, који се зваху „судије и општина“, учинише 22 маја 1254 године уговор с Радославом Хумским и добише од њега писмо (С. бр. 19, 20). Тако сами властела око године 1387 учинише уговор с Вуком Бранковићем (С. бр. 76). Јамачно та влада за вријеме није могла само чинити уговоре него је радила и друге све државне послове. Власт се кнежева по времену стезала то више што који кнез гледаше расирити је и што Млечићи ради бијаху мијешати се општини у унутрашње послове, а властели се и народ бојаху својој независности. У писмима је само на једном мјесту показана власт кнежева: године 1253 забрањено би страницима извозити жито из Дубровника без допуштене кнезева (С. бр. 16). Лукари каже да је испрва кнезева власт била велика и трајала годину дана, па послије да се смањила и она и рок јој. Кнезу је дано било да чува градске кључеве, печате и писма, да има глас у савјету, да расправља врло мале тужбе, да сазија consiglio di pregati и велико вијеће и да предаје о

¹ Раџи, Збори. Вал., стр. 26. — Испореди Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 78, 90.

² Стр. 168—170.

чemu ће се вијећати.¹ Може бити да су први млетачки ректори владали у Дубровнику дуже од године дана, које мисли и Енгел. По свједочанству Туберову Дубровчани су бирали између своје властеле кнеза на по године; али кад Дамјан пропаде на мору, који *turba satellitum inuitus maximo senatum nobilitatemque oppresserat terrore, et haud quamquam semestri contentus magistratu, insita animo immoda dominandi cupidine, continuare statuit imperium, они замолише Млеччије да им пошљу кнеза.*² Дамјан је владао двије године. Апендини вели да је владао 1230 и 1231 године, с чим се подудара и наш извод, а Енгел 1199 и даље.³ Од године 1232 управљали су млетачки ректори по 2 године,⁴ а од године 1258, кад Дубровник стаде под власт угарску, по три кнеза, које сам избираше, управљаше један за другим по по године.⁵ Без сумње позије пријеме мисли Лукари говорећи да је рок власти кнезовој био 20 дана и по том мјесец дана.⁶ — Судије, које су па број пет потписале на нашем писму, раздјелаше се послије на судије за криминалне ствари и на судије за ствари грађанске. И једних је и других бивало од четири до шест. Тужбе су се на њих давале сенату. Тим је судијама и консулима (*consoli*) остављено у писмима деспотским да расправљају распре између Дубровчана који бијаху на српској земљи. Сад знамо како су те сталне државне судије, које су се бирале на годину дана, стајале према оним судијама, којих се онолико колико и српских одређивало за распре између Дубровчана и Срба. По томе бих рекао да нема право М. Бан што каже да су супарници могли не дати да им суди који од оних судија, које је бирала сва властела на годину дана. Он је овде почињао судије државне, које су се један пут за цијelu годину заклињале, с поротницима или с оним судијама, које су се по воли супарника бирале па по се за сваку парницу и зављајале се да ће право судити само за ту једну ствар. У граду

¹ Annali di Rausa, str. 157.

² Schvandtn. Script. rer. Hungar., II, str. 192.

³ Geschichte des Freist. Ragusa, str. 93.

⁴ Енгел у истој књизи, стр. 104.

⁵ Енгел у истој књизи, стр. 184.

⁶ Annali di Rausa, str. 157.

су се и на острвима далматинским судије бирале између људи поузданijех које свак поштоваше. Ступајући у дужност они се заклињаше да ће свагда право судити. — Вијећници малога вијећа, који су се шесторица потписали, били су с кнезом мало вијеће, *consiglio minore*. Сви су били између сенатора. У вријеме Лукаријево било их је и осим кнеза. Мање је вијеће имало власт само свршивати државне послове. Оно је извршивало законе, писало писма, ударало печате, уводило у дужности, примало тужбе итд.; али је могло и расправљати незннатне државне, грађанске и криминалне парнице. — Умољени од вијећа, који су шесторица стављени у писму, звали су се сенатори, *senato de Padri* или *consiglio de Pregati, consilium rogatorum*. Они су се умножили до 20, послије до 45 и најпослије до 60.¹ То је била послије вијећа главна власт у општини. У сенату је био кнез и мало вијеће. Он је отправљао све знатније и изванредне послове, који се тицале општини грађанскога, моралнога и нравног стања; одређивао је нове данке, водио преговоре с страним државама, примао важније тужбе на пресуде судија, сласо посланике, објављивао рат, чинио мир, назио да су градови оправни итд.; скупљао се четири пута на недјељу; укратко, то је било оруђе великога вијећа, и власт је имао колико писати законе толико их и извршивати. — По том долазе у писму на по се чиновници: три општинска ризничара (*vinsti-jara*), који се у многим другим именима зову „коморници“ а у једном „разложници коморе“. ² Било их је по ријечима Лукаријевим исправа двојица, а послије петорица; они их назива *tesorieri di Santa Maria*.³ Ризничари су се бирали на пет година и чували све општинско благо. Они су примали све благо што су доносили сусједни српски владаоци у Дубровник на оставу. У радни својој ијесују стајали под одговором, него је сенат имао право прегледати њихове књиге о приходима и расходима.

¹ Раја, Збори. Вал., стр. 19.

² С. бр. 157.

³ Приповиједа се да је неки кнез Павлимир сазидао градић *Divae Mariae*, од којега је послије постао Дубровник. Туберо, Schvandtn. Script. rer. Hungar. II, str. 191. Ето за што овде стоји *Santa Maria* мјесто општине; а црква је св. Марије имала за себе ризницу.

Осим тога прегледали су рачуне особити чиновници, па број петорица, који су се звали петоразложници и бирали се на годину дана.¹ Три општинска парца, и то су парци за племиће, и два градска парца, т. ј. за грађане и нижи ред. — Два чувара имања цркве свете богородице, и држате добите свете богородице, *procuratori di Santa Maria*: дакле се Лукари вара говорећи да је та служба постављена 1306 године. У његовој су пријеме била три овака чувара. Осим њих били су и други чувари оваких имања, и. пр. св. Петра, Лаврентија и Андрије, болнице калуђерске итд. — Најпослатије потписани су у писму још вијећници великога вијећа, на број 70 или 72.² Овдје се број потписа одет не слаже с историјом. По Лукарију се скупљало вијећника великога вијећа некад 100 и 150 а некад 250. Али се та разлика ласно може разумјети по томе што су у велико вијеће припадали сви одрасли племићи, а зда се дасу се сваке године племићи умножавали: дакле се умножавали и вијећници. Свакога тога могају се се на вијеће и не сабирали свакога сви вијећници. Међу именима вијећника нема имена чиновника који су напријед записани, а у великому су вијећу могли бити сви племићи чиновници почињући од кнеза, који је био и предсједник томе вијећу. Сваке се године 15. децембра сазијало велико вијеће да избере нове чиновнике и на одређене рокове да избере новога кнеза. Оно је било главна власт у општини, постављало је законе, одређивало дужности и чиновнике, мијењало и потврђивало сенаторе, сршивало државне послове, пресуђивало да буде мир и рат, расправљало ствари око држavnога имања, и у општи радио све послове које треба да одреди врховна власт. Лукари опширно описује како је радио велико вијеће. — Писмо се завршује овијем ријечима: *и пръвъ късе ѿко письмънъ Мъртвомъ Гулерескиъ панъ ѡдъ кнезъ дубровънъкогъ и ѡдъ късе онъкнинъ града дубровънъкогъ съ хотынъсъмъ го сподинъзъ кнезъ дубровънъкогъ и късъхъ властъ дубровъкъ склономъ ђенинъшъ изъ скобе ѿко съ по ѳаконъ дубровънъкъ пръвъ денисъ скосъ*

¹ М. Бан, *Zrcalo povijestnice Dubrovačke. Dubrovnik*, II, 1851, стр. 77.

² На крају су имена и презимена мало завршена, те се не може поуздано казати колико има потписа. У Шафарика има један потпис више.

и късе ѿко письмънъ дубровънъкъ си ѡбѣть потврђдиъ држати и клезъ се. Олатле се види да је осим заклетве свију потписаних чиновника још и баш по воли кнеза и све властеле и кад се по обичају звонило звоном, које је имало вијеће, пред свима сабранима потврдио уговор у име кнеза и цијеле општине и заклео се душом својом и душама свију грађана да ће се све писано у писму држати и чинити. А какав је тај баш што својом заклетвом потврђује заклетву цијеле владе и наређује да се по закону звони? И у другом се писму (С. бр. 19), које дадоше 12 властела кад не би кнеза, баш *Мъртвомъ Кърсанковикъ* заклиње за сву властелу дубровачку. Овдје баш долази као представник и оруђе владино, и то не маје важности, јер се и он сам заклиње својом душом; он је као главни уредник светковина и одговорник све општине. У изворима нема ништа по чему би се могло знати каква му је била дужност, и тога остајемо при својем да је баш био главни представник општинске владе, т. ј. кнеза, властеле и општине; он је извршио вољу њихову и пазио на обичаје. У другим је далматинским општинама уз кнеза био један друг, *socius*,¹ а у Дубровнику *viss-comes*:² да не буде то исти баш, који се помиње у нашим писмима? У опште наша се мисао нешто потврђује тијем што су у Далматији, Славонији, Хрватској и у Босни бани били намјесници, представници и војводе краљевске. — Осим овијех најзначајнијих чиновника било је у Дубровнику и другах не толико важних или постављених доцније. Тако су и. пр. чувари општинске правде, *consiglio de proveditori della repubblica*, по свој прилици били постављени доцније, јер таких чиновника нема у нашим писмима, а дужност им је била веома знатна: то су били што су сад прокуратори. Било их је 3 до 5, назији су да се правилно примјењују закони, да се право суди, и могли су уставити да се пресуда не изврши кад би нашли да је против закона. Таке су и. пр. и друге службе: *il consiglio dell'arte, della lana, doganieri, ufficiali della sanità*, уређене у другој половини XIV вијека кад се умножила трговина с истоком, *al contrabando*.

¹ Рајц, Збори., Вал., стр. 32.

² Engel, Gesch. d. Freist. Ragusa, стр. 103, 105. Послије су била двојница, Engel у истој књизи, стр. 108.

итд. Све су биле постављене у различно вријеме кад се која показала да треба, и име им показује радњу. Међу њима находимо да су уређиване за трговину, за поиџе, за обрану итд. Посланje онога што је напријед казано о влади, није потребе на ново помињати да су сами племићи били у свима државнијем службама, осим врло мало њих другога реда. Апендини вели да су људи који нијесу били племићи имали само ове службе: *segretaria, cancellaria, notaria, tesorieria, dogana, appone, arpalto publico del sale.* — Из писама видимо да су посланици били скоро свака само властели, често кнезови. Један пут је посланик био логотет (С. бр. 92). Посланика није свака било па број једнако: највише су се слала по двојица, кадшто по тројица, а кадшто само по један. Они су се одређивали само да сврше какав посао, па кад би га спршили, аши не би били посланици: другим ријечима: за сваки су нов посао требали нови посланици. Уговоре које би учинили посланици са заклетвом, потврђивали су у Дубровнику заклетвом кнез, властели и сва општина (С. бр. 3, 106). Писма су се писала у вијећници или полачи, *sala dei Consoli*,¹ о којој историци пишу да је била велика и врло лијепа. Што би год власти наредиле, то би извршила пристав, *prestaldus*, који је био исто што пристав, заклети или посланик у законику Душанову, далматинским општинским законима и у руском суду. О њему се само један пут говори у нашим писмима: Стефан Дечански иште да Дубровчани даду својега пристава његову човјеку, с којим би пристав ишао у Стон и Рт да тражи српске бјегунце (С. бр. 39). — Таки је био у главноме унутрашњи ред у Дубровнику. Из свега се може видjetи да се по времену нијесу само бројем мијењале службе и чиновници, него да се јако мијењала и власт, кад се кнез стеже и службе се раздијелише. По томе да би се видјело како је влада дубровачке општине била уређена треба је историјски разложити па ће се неједнака свједочанства подударiti и што се год покаже имаће своје пријеме. Кад се испореди ред у Дубровнику с редом у другим далматинским општинама, излази много којешта једнако у њих. Главно је у свијех једнако било што је свуда био кнез, његов савјет или

¹ С. бр. 110, 115, 119, 121, 123, 126, 130 и др.

курија или исто што и мало вијеће и велико вијеће. Кнез је с куријом извршивао заколе а велико је вијеће постављало законе. Овде сам на завршетку још рад показати шта значе ријечи Радосава Павловића, које нијесам учинио напријед. Радосав као дубровачки грађанин иште: и ако ници се по коњицу према ђудило дошли у Дубровник искакао Радосав или иниција кнеза Ивана да каде у шије у косподи Радосав и и синци иниција Ивана кластеник и кнези и кнези и синци ако у косподи годе власто дубровачких драгоје из дасете (С. бр. 107). Радосав држећи себе и сина својега не само за грађанина него и за почаснога властелина дубровачког и имајући земље и двор у Дубровнику као да је хтно да му се да право да може бити кнез, судија и вијећник дубровачки, и то не као пошљедњи који би то могли бити него као првијех 12 властела. Премда за 12 властела историци не говоре да су били први, овет уговор између Радослава хумског и 12 властела дубровачких, који називају себе судијама и општином, наговјешћује да је судија и вијећника малога вијећа било дванаест. Судије су осим правога свог посла могао бити и у малом вијећу или у кнезову савјету и с њим по обичном реду отпрањљати све државне посаове кад не би било кнеза. На писму С. бр 16 потписано је 5 судија и 6 вијећника; а то је било кад је био кнез; а кад пије било кнеза могао је међу њима као вајодабранијим ђудима бити и онај који се искао за кнеза или будући кнез: онда ће их бити 12. По ријечима Лукаријевим у малом је вијећу било 11 вијећника. Тако би се наше писмо у томе подударало с локописцем. Може бити да је међу овијех 12 властела хтио бити Радосав, па је за то казао: ако би он сам или син му дошао у Дубровник (т.ј. ако би се доселио у Дубровник побјегавши од Турака) онда он сам или син му да може бити или кнез или судија или вијећник или уопште један од 12 властела првијех у општини. Кад би био судија или вијећник малога вијећа, Радосав би онда или син његов лако могао бити изабран и за кнеза градског. Тако сусједни владаоци од страха турскога склањаше у слободни Дубровник благо своје, и тражише мјесто и достојанство, које би им накнадило што би изгубили на постојбини.

А какве опште прте можемо извести из свега овога што

вам показају споменици состалијем што је потребно да се они могу разумјети? Ево.

Дубровник поникавши из зидина старога Епидавра, који некада сазидаше Грци па послије потпаде под Римљане, доби оштинско начело своје од народа који га основа. Први у њему живијеше Римљани, у којих владаху племићи. По том се Словени јако измијешаше с тијем народом и унесоше у живот дубровачки много својега народнога. Али племићи остаše по староме најјача дружина, имаше у својим рукама градску владу. Главни дијелови у оштинској влади бијаху: кнез, мало вијеће и велико вијеће.

Дубровник ако је и био са свијем самосталан у својој радњи и пословима с другим државама, опет је нешто стајао најприје под Византијом, послије под Млечима, Угарском и најпослије под Турском. Уговорима са српским земљама био је једнак с њима, свуда је био поштован и вјеровало му се колико ради сile и богатства толико и за то што се није мијешао у туђе послове. Знатни изгнаници налазише у њему заклон. Владаоци и њихови властели даваше му на оставу благо своје. Давао им је новаца у зајам и сам узимао од њих новаца па добит. Бити грађанин дубровачки држаше се за знатну ствар. С грађанством даваше Дубровник и земље и дворове и дио у државним пословима; за то опет искаше од својих грађана да му свагда помажу и бране га.

Будући особито трговачка општина, Дубровник се клонио рата. Главно му је у свима спољашњим пословима било да је у миру са свима и да се не мијеша у туђе послове. Како би нов владалац паствао, Дубровник би одмах с њим учинио уговор, у коме би измolio себи нова права и одакшице или потврду старијех. Главни су чланци у његовијем уговорима: да је с уговорником до вијека у миру и пријатељству, да помажу један другоме, да му је слободно трговати, да трговци имају обрану, да царина буде мања или барем да се држи само стара, да има право закупљивати со, да се право суди.

Дубровник је извозио из Србије сирову робу и метаде, а увозио урађену робу, у којој су златне и сребрне ствари осо- бито биле богате и лијене. Највише чланака у уговорима има за трговину. По тијем чланцима дубровачки трговци могоше

слободно ходити по српским земљама; стајаше под обраном самијех владалаца и добијаше накнаду за свако зло, које би им се учинило. Пред рат остављао им се рок да се могу вратити. Али су дужни били плаћати законите данке и парине.

Рат је почињао Дубровник тек у крајњој невољи и свагда гледао што прије да га српци. Дугих ратова никада није водио. Свагда је имао пријатеља и рат се свршивао добро по њу.

Имајући врло мало земље Дубровник се старао да је добије од сусједијех господара тајно је радећи и помало насељавајући је или је јавно купујући. Кад би купио онда би плаћао данак исприја краљевима и царевима српским а послије краљевима босанским.

У особитијем је наима уређено било како ће се судити између Дубровчана и Срба. Ту дубровачко и српско право много пријадаше једно другом. Развијева личност, која се показа у томе што одговор падаше само на кривца, и мисао о казни основана на новчаној глоби, то су прте којима се разликује дубровачко право, које дођоше од римскога начела и од трговачкога живота дубровачког. Али опште јемство, уведено у земље с чистијем словенским народом, и поротни суд са Србима показује да је и српско право прелазило у дубровачко.

Турци утврдивши се у Европи, узењши нешто Србије дохватише се и дубровачких земаља, али не покорише Дубровника који се знаде погодити и с њима. Али опет осјетише Дубровчани руку побједитељеву. Турци узимаше од Дубровчана данак много већи од пређашњега српског дохотка, и прем да дадоше трговцима његовијем право да слободно тргују по њиховијем земљама, опет се незвани стадоше мијешати у послове које општина имаше с пошљедњим представницима српских владајачких домона и с памастирима, па које пренесоше дио српскога дохотка пређашњи православни владаоци. Турци разграђиваше што Дубровчани градише без њихова допуштења.